

351.86(477)(075.8)

Н 60

Українська Академія державного управління
при Президентіві України
Академія державної податкової служби України

НИЖНИК Н.Р.

СИТНИК Г.П.

БІЛОУС В.Т.

Читальний

зал

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

(методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як
навчальний посібник для вищих навчальних закладів

1/10/00

Київ
Преса України
2000

Українська Академія
державного управління
при Президентіві України
БІБЛІОТЕКА
ІНВ. № _____

УДК 351.746.1 (477) (075.8)
ББК 67.9 (4 УКР) 401.221я73
Н 60

Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): Навчальний посібник / За заг. ред. П.В. Мельника, Н.Р. Нижник. – Ірпінь, 2000. – 304 с.

Гриф надано Міністерством освіти і науки України. Лист від 25.09.2000 № 2/1508.

У навчальному посібнику, розробленому відповідно до програми модуля «Національна безпека України», розглядаються основні засади національної безпеки.

Це перше в Україні навчальне видання, в якому основи національної безпеки України розглядаються з позиції системного підходу. Розраховане для підготовки магістрів, підвищення кваліфікації державних службовців, науковців, для аспірантів, студентів, слухачів і курсантів вищих навчальних закладів, а також тих, хто цікавиться проблемами національної безпеки.

Рецензенти:

Білас І.Г., доктор юридичних наук, доктор історичних наук

Лисиченко В.К., доктор юридичних наук

Руснак І.С., доктор військових наук

Шамрай В.О., доктор наук з державного управління

© Текст. Нижник Н.Р., Ситник Г.П.,
Білоус В.Т., 2000

© Академія ДПС України, 2000

ISBN 966-7257-30-7

ВСТУП

*Ніхто нам не збудує держави,
коли ми самі її не збудуємо.
Ніхто з нас не зробить нації,
коли ми самі нацією не схочемо
бути.*

В. Липинський

Спливає насичене історичними подіями ХХ століття. Збулися мрії та надії українського народу, і в нове тисячоліття Україна прямує незалежною і суверенною державою.

Беззаперечним фактом є зміцнення позицій нашої країни у світі, істотне покращання міжнародного авторитету, що дозволило їй стати одним із ключових елементів стабільного і демократичного розвитку євразійського геополітичного простору.

У той же час, реалії сьогодення полягають у виникненні значного обсягу нових суперечностей між окремими державами та регіонами. Надзвичайно гострі політичні, економічні, конфесійні, етнічні та інші протиріччя, які були приглушені та дрімали в період «холодної війни» всередині деяких держав, намагання переглянути існуючі кордони, перерозподілити сфери впливу призвели до ряду кровопролитних конфліктів. Набули рис міжнародного характеру такі загрози міжнародній стабільності, як тероризм, контрабанда наркотиків, незаконна торгівля зброєю, організована злочинність.

Незважаючи на загальновідомі кардинальні стратегічні, суспільно-політичні та економічні зміни в Центрі та на Сході Європи, зниження воєнно-політичного протистояння між Заходом та Сходом, які за масштабами та наслідками справедливо порівнюють з наслідками другої світової війни, Європа залишається місцем перетинання економічних, етнічних, релігійних та інших протиріч.

Не стабільна ситуація і в інших регіонах. Спостерігається значне піднесення ісламського фундаменталізму. Туреччина під впливом ідей пантюркізму, які сповідує частина її політиків, проводить активну зовнішньополітичну діяльність, намагаючись стати одним із лідерів мусульманського світу. Китай, поглинувши

Гонконг, став набирати все більших обертів у своєму розвитку як впливовий економічний та воєнно-політичний центр сили Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Тісний клубок протиріч у взаємовідносинах між Індією та Пакистаном, які володіють ядерною зброєю, непокоїть людство. В Індонезії зростає напруженість у відносинах між християнською та мусульманською общинами.

Досить складні процеси відбуваються у сусідніх з Україною державах, перш за все, у Росії та її кордонах.

Тому загальна ситуація на євразійському континенті ще не досягла такого стану стабільності та безпеки, щоб не викликати занепокоєності щодо необхідності зміцнення національної безпеки України. У цих умовах зміцнення її національної безпеки необхідно розглядати як одну з головних передумов подальшого розвитку як незалежного та повноправного члена світового співтовариства. При цьому потрібно враховувати, що змінюються звичні погляди на проблеми війни і миру, шляхи та способи забезпечення національних інтересів держави, поступово складаються принципово нові умови забезпечення міжнародної безпеки.

З іншого боку, в умовах сучасних українських реалій, коли мають місце значне падіння обсягів виробництва, кризові явища в енергетиці, занадто повільне здійснення економічних реформ, зростання соціальної напруженості, політична роздробленість суспільства (зокрема, внаслідок зміни ціннісних орієнтацій), демографічні, екологічні та інші проблеми, змістом національної безпеки є не тільки захист держави та її політичних інститутів, а й прав і свобод людини, матеріальних та духовних цінностей суспільства. Тому існування України як суверенної і стабільної держави, її самозбереження, прогресивний розвиток та безпека неможливі без розробки і впровадження цілеспрямованої системної політики захисту національних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Усе це вимагає від державних службовців владних структур нових ідей та рішень, запровадження ефективних організаційних структур і механізмів забезпечення національної безпеки України. Тому актуальним є вивчення основ національної безпеки України майбутніми фахівцями державного управління та державної служби, а також реалізація системного підходу при вирі-

шенні проблем її забезпечення з боку керівників усіх ланок управління. Причому саме на системному аспекті потрібно зробити наголос, бо, можливо, через складність проблеми, брак часу, відсутність достатньої кількості відповідних фахівців у галузі стратегічного планування в початковий період державного будівництва мало місце висвітлення лише окремих складових проблеми забезпечення національної безпеки: політичної, економічної, воєнної тощо. Практично відсутні вітчизняні підручники та посібники, де б така надзвичайно складна багатопрофільна проблема, як національна безпека України, розглядалася з позицій саме системного підходу.

Таким чином, у досить динамічній геополітичній, геостратегічній і гео економічній ситуації Україна, виходячи із власних національних інтересів, потребує ефективного державного управління національною безпекою, значних зусиль і постійної уваги з боку державних службовців, науковців, кожного громадянина.

1. Концептуальні засади національної безпеки

1.1. Основні поняття та категорії національної безпеки

Відомо, що для реалізації накопиченого обсягу знань у тій чи іншій галузі необхідна їх якісна модернізація (систематизація, деталізація, визначення внутрішньої ієрархії). Зробити це можна тільки при наявності системи методів досліджень, які б дозволили отримати практично значимі результати. Створити ж зазначену систему та забезпечити її ефективне функціонування без чіткого та визнаного відповідними фахівцями понятійного (категорійного) апарату неможливо. Це стосується як теоретичних, так і практичних аспектів дослідження сфери національної безпеки. У методологічному плані ключовими поняттями в даному випадку є «система» та «структура». Враховуючи їх винятково важливе значення, вони будуть детально розглядатися нижче при висвітленні сучасних підходів до аналізу стану та розвитку національної безпеки. Розгляд же найбільш важливих понять розпочнемо з не менш важливого і досить складного соціально-політичного явища, безумовно, однієї із базових категорій національної безпеки – «безпека».

Аналіз ієрархії потреб людини (згідно з теорією мотивації) дозволяє стверджувати, що безпека є однією з найважливіших після потреб у їжі, одязі, помешканні, тобто після фізіологічних (рис.1.1). Незважаючи на те, що безпека не є чимось предметним (матеріальним), це своєрідна характеристика і необхідна умова життєдіяльності та життєздатності об'єктів реального світу. У даному випадку мова йде про людину, суспільство, державу. Тому це цілком конкретна категорія, що має за мету захист та просування життєвих інтересів людини, суспільства, держави.

Поняття «безпека» здається доступним на інтуїтивно-побутовому рівні, тому вживається досить широко. Але його суть та зміст у науковому плані повною мірою ще не досліджені. Так, до цього часу відсутня цілісна теорія забезпечення безпеки України у різних сферах її життєдіяльності: державній, еко-

номічній, соціальній тощо. Доказом сказаного, зокрема, є наявність дискусій та різних підходів щодо визначень та розуміння таких базових понять, як «національні інтереси», «національна безпека», «воєнна організація держави», та інших критеріїв і методів оцінки безпеки, характеристик можливих небезпек та їх структуризації, принципів побудови ефективного механізму забезпечення безпеки тощо /2, 4, 55, 56, 57, 75, 80, 83, 89, 133, 134, 186, 189, 214/.

Отже, поки ще немає єдиної думки в трактуванні базових понять національної безпеки, що дає теорія, яка передбачає:

- формування базових понять (створення відповідного понятійно-категорійного апарату);
- встановлення їх структурно-функціональних зв'язків;
- вибір підходу (підходів) до формалізації процесів, що аналізуються (вивчаються), та розробка на цій основі методів дослідження, які б забезпечили поглиблене вивчення та виявлення відповідних (властивих даному об'єкту досліджень) закономірностей.

Рис. 1.1. Класифікація потреб за теорією Маслоу

Сьогодні через цілий ряд об'єктивних причин дослідженню та вивченню проблем національної безпеки як у світі, так і в Україні приділяється все більше уваги. Серед них, у першу чергу, необхідно назвати:

- критичний стан навколишнього середовища (природи) вна-

слідок практично неконтрольованої антропогенної діяльності людства;

- дестабілізуючий розвиток демографічних процесів;

- симптоми вичерпаності природних та енергетичних ресурсів, що все більше проявляються, при одночасній відсутності належної уваги до розвитку ресурсозберігаючих технологій, з одного боку, та значній нерівномірності їх споживання різними країнами – з іншого;

- наявність величезних запасів засобів збройної боротьби і, перш за все, зброї масового знищення та все більші намагання стати їх власниками з боку нових держав, які тільки стали на шлях розвитку;

- збільшення кількості збройних конфліктів та війн різної інтенсивності в багатьох регіонах планети.

При дослідженні проблем національної безпеки найбільшого поширення і схвалення отримує методологічний підхід, згідно з яким її першооснову складають інтереси окремих людей, з яких витікають інтереси суспільства та держави в цілому. При цьому держава розглядається як інструмент, за допомогою якого забезпечуються найкращі умови для розвитку особи, суспільства і самої держави, а узагальнена схема вирішення проблем національної безпеки на досягнутому рівні розвитку її теорії ґрунтується на трьох базових елементах: *інтереси – загроза – захист*.

У зв'язку з цим та з метою недопущення зміщення понять наведемо основні визначення та категорії, які будуть використовуватися у подальшому.

Національні інтереси. За своєю спрямованістю вони орієнтовані на забезпечення виживання та прогресивний розвиток і, певною мірою, лідерства особи, суспільства, держави. Тому це альфа і омега системи національної безпеки. Тільки через призму їх реалізації та захисту можуть і повинні розглядатися проблеми створення системи національної безпеки, її головна мета, цілі, завдання, принципи функціонування, усі внутрішні параметри. При цьому особливе значення мають *життєво важливі національні інтереси*. Можна стверджувати, що це сукупність потреб, задоволення яких забезпечує саме існування і можливість прогресивного розвитку особи, суспільства, держави.

Виходячи з того, що особа, суспільство та держава утворюють разом самостійний об'єкт – націю, поняття «національна безпека» охоплює різні аспекти безпеки країни (державної, суспільної, особистої). Нація знаходиться в небезпеці, коли їй потрібно принести в жертву свої *національні інтереси* – об'єктивні потреби матеріального та духовного існування як внутрішньо цілісного та самобутнього соціального утворення. Не випадково, що саме в національних інтересах акумулюється ставлення нації до сукупності суспільно-політичних та державних інститутів, матеріальних і духовних цінностей.

Основними (базовими) життєво необхідними національними інтересами є: територіальна цілісність, державний суверенітет, намагання посісти гідне місце у світовому співтоваристві, добробут громадян на основі забезпечення прав і свобод особи, а також усіх соціальних груп.

Оскільки з просторово-географічною взаємодією країн та народів пов'язана наявність трьох геополітичних рівнів безпеки – міжнародної, регіональної і безпеки окремо взятої держави, то в просторово-географічному плані сфера національних інтересів не може обмежуватися національною територією. Процеси, які розгортаються у різних регіонах ближнього і навіть дальнього зарубіжжя, можуть безпосередньо впливати на стан нації, можливості та перспективи її розвитку і, таким чином, на розуміння та визначення національних інтересів. Відповідно до цього розрізняють внутрішню та зовнішню безпеку. Для розуміння і забезпечення останньої винятково важливе значення має геополітичне та геостратегічне уявлення про місце і роль нації (країни) у світі.

Це пояснює, чому проблематика національної безпеки, яка зародилася у США в середині нинішнього століття, в останні десятиріччя перетворилася в самостійну академічну галузь у рамках стратегічних досліджень і загальної теорії міжнародних відносин. Поняття «національна безпека» стало незмінним атрибутом більшості військово-політичних концепцій, аналітичних та прогнозних розробок глобального плану. При цьому найбільшого розповсюдження отримали два підходи.

Перший розглядає національну безпеку через призму «націо-

нальних інтересів», що, як правило, виявляється у вигляді деякого комплексу цілей. Другий пов'язує національну безпеку з системою базисних національних цінностей як структурного, так і функціонального рівнів.

У першому випадку конфлікт національних інтересів може розв'язуватися шляхом пошуку взаємоприйняттого балансу інтересів сторін. У випадку ж конфлікту національних цінностей (що ми спостерігаємо, наприклад, у конфлікті ідеологій, цивілізацій, релігійних догм тощо) компромісу досягти практично неможливо. Відбувається руйнація одних цінностей і заміна їх іншими. Це зрозуміло у тому випадку, коли «національні цінності» – це національні інтереси, які знайшли своє духовне або матеріальне закріплення в житті народу. Отже, в умовах становлення України перший підхід прийнятніший як більш мобільний і гнучкий.

Найважливішим критерієм національної безпеки є дотримання балансу життєво важливих інтересів особи, групи, суспільства та держави і особливо їх взаємна відповідальність у забезпеченні безпеки. Останнє є наріжним каменем національної безпеки, і тому повинно перебувати в центрі уваги державної політики національної безпеки.

Таким чином, у загальному вигляді *національні інтереси* – це усвідомлені суспільством та виражені в Декларації про державний суверенітет, Конституції України, Концепції національної безпеки чи якомусь іншому документі конституційного рівня у вигляді програмних цільових настанов життєво важливі потреби існування та розвитку природи, людини, соціальної групи, суспільства, держави. З цього погляду національні інтереси – це фундаментальні цінності народу. Саме тому Концепція національної безпеки України визначає їх як «фундаментальні цінності та прагнення українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності». Зазначена Концепція, по-перше, чітко визначає, що вони (національні інтереси) можуть досягатися цивілізованим шляхом, а по-друге, їх пріоритетність визначається конкретною ситуацією, яка складається в державі та за її межами /2/.

Очевидно, що відносно визначених національних інтересів можуть вживатися такі основні дії: «захист», «просування» або «пригноблення».

Ключовими при розгляді проблем безпеки, як уже зазначалося, є поняття *загрози* та *небезпеки*.

Коли має місце очевидний намір (обіцянка) однієї держави (або групи держав), юридичних чи фізичних осіб завдати шкоди національним інтересам іншої країни, його можна класифікувати як *загрозу національним інтересам* цієї країни або як потенційну небезпеку національним інтересам.

Небезпека національним інтересам – це практичні дії однієї держави (або їх групи), юридичних чи фізичних осіб щодо завдання шкоди національним інтересам іншої країни, тобто процес безпосереднього практичного завдання шкоди національним інтересам держави. Таким чином, небезпека – це об'єктивно існуюча і цілком реальна можливість негативної дії на об'єкт, зокрема, соціальний організм, у результаті якої йому може завдаватися яка-небудь шкода, погіршуватися його стан, в результаті чого розвитку об'єкта надається небажана динаміка або він набуває небажаних параметрів (характеристики, темпи, напрями, форми розвитку тощо).

Поняття «небезпека» та «безпека» є юридичними нормами міжнародного та національного права. При цьому поняття «загроза» щодо поняття «небезпека» має залежне значення.

У зв'язку із заснуванням ООН, Ради Безпеки ООН вести війни без урахування норм міжнародного права та міжнародного гуманітарного права сьогодні стає все більш проблематичним /13/, а поняття «загроза» та «небезпека» не є категоріями воєнної науки і військового мистецтва. Це правові норми. (У воєнній науці та воєнному мистецтві це категорії, які безпосередньо впливають із названих правових норм: «запобігання війни воєннотехнічними заходами» і «забезпечення воєнної безпеки» /55/).

За розмахом та масштабами можливих наслідків загрози і небезпеки можуть бути *глобальними, регіональними, національними, локальними, поодинокими*. Крім того, їх можна класифікувати за сферами суспільного життя (функціональними сферами вияву).

Аналіз загроз та небезпек передбачає виявлення їх *джерел*, класифікацію та прогнозування (прогноз тенденцій розвитку), ідентифікацію, визначення ступеня загрози (небезпеки) тощо.

Джерела загроз та небезпек національним інтересам можуть бути як внутрішнього, так і зовнішнього походження.

Під джерелами загроз та небезпек розуміють умови і фактори, які потенційно містять деструктивні, шкідливі якості і при певних умовах реально проявляють ворожі національним інтересам наміри. За своїм генезисом вони можуть мати природне, техногенне чи соціальне походження.

Поняття «безпека» є складним соціально-політичним та державним явищем, яке охоплює багато сторін життя. Його можна розглядати як стан, коли немає небезпеки. Проте історія не містить прикладів, коли б такого стану вдалося досягти окремії людині, різним формам суспільних утворень або державам у цілому. Навпаки, намагаючись захистити себе від небезпеки, люди створили такі види та системи виробничих і технологічних потужностей, озброєнь і в такій кількості, що це стало, мабуть, однією із найбільших загроз.

Умовно можна говорити про *два типи безпеки*:

– гіпотетична відсутність небезпеки, тобто можливості будь-яких потрясінь, катаклізмів, загроз для окремої людини, соціуму чи держави в цілому;

– реальна захищеність від небезпек, здатність надійно протистояти їм у разі виникнення.

Саме тому в Концепції (основах державної політики) національної безпеки України поняття національної безпеки визначено як «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, що є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей».

Оскільки життя держави та суспільства розгортається у часі і просторі в різних сферах, національна безпека є багатопланивим та багатомірним явищем, яке передбачає економічні, соціальні, політичні, державні, воєнні, екологічні та інші характеристики.

Спеціально створена система, головною метою якої є надійний захист та просування національних інтересів, називається *системою забезпечення національної безпеки*. Без її ефективного функціонування практично неможливо обґрунтовано сформу-

вати збалансовану державну політику, розробити і впровадити комплекс узгоджених заходів щодо просування та захисту національних інтересів у різних сферах (політичній, економічній, воєнній та ін.).

Як правило, зазначена система – це організована державою на підставі національного законодавства, тісно пов'язана з міжнародними системами безпеки *взаємодіюча* сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб і громадян, об'єднаних цілями і завданнями щодо захисту та просування національних інтересів, що здійснюють відповідну діяльність у межах законодавства України.

Таке визначення значною мірою відповідає наведеному у Концепції національної безпеки України, відповідно до якої дана система – це «організована державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України».

Проте воно дещо ширше трактує поняття «система забезпечення національної безпеки». Вказана сукупність суб'єктів системи передбачає їх *взаємодію*, що є принциповим моментом. Узгодженість дій не є аналогом взаємодії, бо саме остання зумовлює наявність прямих і зворотних зв'язків. Відсутність зворотних зв'язків не дозволяє вести мову про «систему». Більше того, відсутність ефективних зворотних зв'язків у соціальних системах, як відомо, врешті-решт призводить до її недієздатності і, як наслідок, до руйнації. У визначенні передбачається, що зазначена система *тісно пов'язана з міжнародними системами безпеки*. Це дуже важлива обставина, оскільки в сучасних умовах висока ефективність функціонування системи забезпечення та розвитку національної безпеки фактично будь-якої країни передбачає той чи інший ступінь взаємодії з міжнародними та регіональними системами безпеки.

Міжнародна (глобальна) безпека – це такий стан міждержавних відносин, за якого практично виключається загроза виникнення воєнних конфліктів під час врегулювання міждержавних (міжкоаліційних, міжцивілізаційних) протиріч.

Очевидно, що *європейська безпека* (а в загальному плані – *регіональна безпека*) є складовою міжнародної.

У зв'язку з цим буде справедливим під європейською (регіональною) безпекою розуміти такий стан відносин держав континенту між собою і з державами інших регіонів світу, за якого їх безпечному існуванню та незалежному розвитку практично не загрожує воєнна чи якась інша небезпека.

Таким чином, у цілому під міжнародною (глобальною) та європейською (регіональною) системами безпеки необхідно розуміти сукупність норм міжнародного права і створених на їх основі інститутів (державних та міжнародних органів, призначених забезпечувати відповідний тип безпеки) і механізмів взаємодії з метою забезпечення безпеки двох і більше країн. Звідси під *універсальною безпекою* розуміється такий стан міждержавних відносин, за якого небезпека не загрожує як нейтральним країнам, так і тим, які є учасницями воєнних союзів (коаліцій) та інших міждержавних угод, спрямованих на забезпечення безпеки в тій чи іншій сфері (державній, економічній, політичній, воєнній тощо).

Зрозуміло, що *об'єктами національної безпеки* є реально існуючі явища, процеси, відносини, захист, просування яких становить головну (стратегічну) мету та основний зміст політики безпеки, яку повинні проводити відповідні органи державного управління та державні інститути суспільства. Отже, *політика національної безпеки* – це взаємопов'язана система зусиль держави та державних інститутів суспільства, спрямованих на забезпечення головної (стратегічної) мети національної безпеки.

Головною (стратегічною) метою національної безпеки є забезпечення захисту: *природи* – як сфери існування (буття), з якою людина (як біосоціальне явище живої природи, яке володіє даром абстрактного мислення і мови та здатне створювати засоби виробництва і користуватися ними у повсякденній діяльності) та суспільство в цілому постійно взаємодіють у процесі свого існування і розвитку; *людини* – її прав та свобод; *соціальних та національних груп* – їх статусу, функціональної ролі та самобутності; *суспільства* – його духовних та матеріальних цінностей; *держави* – її суверенітету, територіальної недоторканості та політичної незалежності.

Саме тому *головними об'єктами національної безпеки*, відповідно до Концепції національної безпеки України, є: громадянин – його права і свободи; суспільство – його духовні та матеріальні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість кордонів.

До опосередкованих об'єктів національної безпеки можуть належати життя та власність громадян, соціальні, територіальні, етнічні, мовні, релігійні та інші групи, включаючи сім'ю, національні та інші меншини. І саме їх право на організацію, можливість самостійно вирішувати питання групової ідентичності для України має неабияке значення.

Суб'єктами безпеки є: громадяни України; держава; суспільні організації та об'єднання.

Держава, безумовно, є основним суб'єктом забезпечення національної безпеки. Вона здійснює функції у сфері національної безпеки через органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Механізмом, через який вона реалізує себе як основний суб'єкт забезпечення національної безпеки, є *державне управління національною безпекою*. Це особливий вид соціального управління, практичний, організуючий та регулюючий вплив держави на стан національної безпеки з метою просування та захисту національних інтересів, який має юридично владний характер, забезпечується примусом держави і має ґрунтуватися винятково на основі чинного законодавства.

Виходячи з цього, під *політикою безпеки* (див. вище) можна також розуміти діяльність держави, юридичних та фізичних осіб щодо забезпечення національної безпеки країни відповідно до прийнятої Концепції. Неважко помітити, що категорії *політика безпеки* та *державне управління національною безпекою* взаємопов'язані.

При вивченні та вирішенні проблем національної безпеки широко використовуються такі категорії (поняття): нація; етнос; суспільство; соціальна і національна група; держава; суверенітет; державний суверенітет; агресія; глобалістика; геополітика; геостратегія; війна; міжнародний конфлікт; надзвичайна ситуація; доктрина (зокрема, воєнна, політична); декларація; юридичний акт та інші. Межі (обсяг) навчального посібника не дозволяють на-

лежним чином обґрунтувати чи навести вичерпне визначення цих категорій (понять). До того ж частину із них допитливі читачі можуть знайти в довідниках, словниках чи спеціальній літературі, присвяченій проблемним питанням національної безпеки.

У той же час, деякі, найбільш важливі поняття (категорії), єдине розуміння яких є обов'язковим для успішного освоєння курсу, наводяться нижче, а інші розглядатимуться в наступних розділах. До них, зокрема, необхідно віднести поняття «нація». Без його належного розуміння розмови, дискусії, дослідження щодо проблем національної безпеки втрачають будь-який сенс.

Відомо, що нація – це форма історичної спільноти людей, яка приходить на зміну народності. Їй властива спільність матеріальних умов життя: території, економіки, рис національного характеру, особливостей культури і, безумовно, мови. При цьому під народністю розуміється спільнота людей, яка є наслідком злиття та консолідації різних племен.

Часто використовується і історичне поняття «етнос» /126/. Це також історичне утворення. Воно вживається ширше та інтегральніше, ніж «плем'я», «народність», «нація». Головною умовою утворення етносу є спільність території, мови, релігії. Особливістю цього утворення є те, що воно може виникати із різномовних народів і рас (наприклад, населення США, Мексики).

Необхідно зауважити, що історично прикметник «національний» тривалий час використовувався із розуміння мононаціональної побудови держави, зокрема, коли йшлося про «національну армію», «національну територію», «національні інтереси». Сьогодні ж традиційно це поняття збереглося в основному у назвах держав за назвою корінної (титульної) нації (Франція, Італія, Німеччина тощо). Але мононаціональних держав практично не збереглося. Тому сьогодні прикметник «національний» використовується як у широкому розумінні (щодо всього народу конкретної держави), так і в більш вузькому (щодо конкретної нації). Що ж стосується питань національної безпеки, то вони використовуються, як правило, у широкому розумінні (щодо всього народу, який проживає в державі). Сказане, безумовно, справедливе, коли йдеться про національну безпеку України.

Соціальні і національні групи – це сукупності людей, які займають схоже становище в суспільстві та об'єднані подібністю мови, економічними, політичними, професійними, культурними, науковими, релігійними чи іншими інтересами, а *суспільство* – вища форма організації, функціонування та розвитку живих систем.

Ще зовсім недавно поняття «національна безпека» фактично ототожнювалося з поняттям «державна безпека». Так, за часів колишнього СРСР існував Комітет державної безпеки, більшість функцій та повноважень якого були спрямовані на забезпечення національної безпеки у сучасному її розумінні. Це не випадково, оскільки поняття «держава», будучи основною і вищою формою політичного життя суспільства, включає три ознаки: націю, територію і суверенітет. Без наявності хоча б однієї з них неможливо говорити про національну безпеку держави. Саме тому важливим є поняття *суверенітету*. Його суть полягає у верховенстві та незалежності державної влади, що знаходить свій прояв у відносно самостійному вирішенні (принаймі теоретично, де-юре) усіх питань внутрішньої та зовнішньополітичної діяльності.

З іншого ж боку, будь-яке мононаціональне чи поліетнічне суспільство, бажаючи визначитися зі своєю державністю, часто входить у протиріччя з міжнародною спільнотою, національними інтересами тих чи інших держав. Останні можуть визнати або не визнати нове державне утворення. Так, до цього часу не визнані Абхазія, Придністровська Республіка, Татарстан, Чечня.

На сьогодні склалася практика, коли суспільство, яке бажає визначитися зі своєю державністю, офіційно оголошує міжнародній спільноті відповідну заяву, яку прийнято називати Декларацією про державний суверенітет. Це юридичний акт конституційного рівня (приймається вищим законодавчим органом), який урочисто проголошує загальні принципи і наміри щодо ствердження верховенства власної державної влади на визначеній (державній) території. Після оголошення Декларації приймається Акт проголошення політичної незалежності. У ньому формулюється та закріплюється воля населення держави про встановлення політичної незалежності. При необхідності вищий законодавчий орган може ініціювати проведення референдуму з цього

питання, тобто всенародного опитування як одного із способів прямого і безпосереднього волевиявлення народу.

Тому будь-які практичні дії, спрямовані проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності держави мають розглядатися як реальна небезпека для її національних інтересів. Якщо при цьому має місце застосування збройної сили, то такі дії згідно зі статтею 1 Резолюції XXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року повинні однозначно розцінюватися як агресія.

Такі категорії, як територіальна цілісність України, збереження громадянського миру, свобод і прав громадян взаємопов'язані. Невраховання хоча б однієї із них веде до сепаратизму, хаосу, соціальної напруги і, врешті-решт, стає головною внутрішньою причиною та рушійною силою розпаду (руйнації) державного організму. Тому активізація сепаратизму, бездіяльність органів державної влади у напрямі нейтралізації безпідставних і провокаційних дій тих чи інших сил, які мають за мету порушити територіальну цілісність України (шляхом відторгнення її територій, реанімації колишнього СРСР чи якимось іншим чином), які супроводжують її як суверенну країну протягом усіх років розвитку, послаблюють її, становлять реальну загрозу існуванню. Це особливо важливо з огляду на те, що гіпотетично майже усі сусіди України за тих чи інших умов та в разі загострення внутрішньої політичної ситуації можуть висунути до неї певні територіальні претензії, а, отже, сприяти руйнації державного утворення.

Крім того, збереження територіальної цілісності та незалежності держав не повинно обмежуватися тільки діями щодо охорони державних кордонів та повітряного простору. Необхідно обов'язково передбачувати заходи, спрямовані на збереження доступу до життєво важливих джерел сировини та інших ресурсів, важливих видів необхідної продукції, ринків збуту товарів, доступу до морів і космічного простору.

Отже, в сучасних умовах державотворення питання методології дослідження проблем національної безпеки і, зокрема, формування базисних понять (створення понятійного апарату) надзвичайно актуальні і потребують широкомасштабних і поглиблених розробок та вивчення.

1.2. Засади системної характеристики національної безпеки

Національна безпека як система. Основними поняттями системної характеристики національної безпеки та безпечного розвитку є поняття «система» та «структура». За останні десятиріччя ці категорії набули надзвичайно широкого розповсюдження і не тільки у науковому лексиконі /213/. Це пояснюється широким застосуванням системних методів дослідження соціально-політичних, державних, економічних, організаційно-технологічних та інших складних процесів, взаємодія та взаємозалежність яких постійно зростає (через подальший розвиток та ускладнення систем, що генерують вказані процеси).

Національна безпека як система може бути визначена за допомогою наступних загальних понять: «зв'язок», «взаємозв'язок», «елемент», «ціле». Пізнання суттєвих сторін, властивостей, відображених у цих поняттях, а також відносин між ними відкриває шлях до пізнання об'єкта дослідження. Діалектична єдність усіх складових національної безпеки як системи обумовлена нерозривністю процесу функціонування та розвитку людини, суспільства, держави не тільки в просторі, а й часі.

Системний підхід орієнтує, перш за все, на розкриття цілісності об'єкта та механізмів, які її забезпечують, виявлення його внутрішніх та зовнішніх зв'язків, динаміки функціонування. «Принцип системності, якщо його характеризувати в загальному вигляді, означає, що явище об'єктивної дійсності, яке розглядається з позицій закономірностей системного цілого і взаємодії його складових частин, створює особливу призму чи особливий вимір реальності» /130/. Застосування системного підходу при аналізі систем національної безпеки, її складових елементів (сил, органів, засобів) дозволяє підвищити об'єктивність наукового знання і, таким чином, визначити найбільш ефективні шляхи управління об'єктом, уникнути можливих помилок при відпрацюванні рішень, спрямованих на визначення напрямів та шляхів розвитку України, встановити оптимальні співвідношення в державній, соціально-економічній та духовній сферах, оскільки головна мета системного підходу в даному випадку полягає у зна-

ходженні шляхів оптимізації макросистеми.

Суть системного підходу в дослідженні вказаної макросистеми «національна безпека» полягає в тому, що діяльність особи, суспільства та держави щодо забезпечення національної безпеки розглядається як відкрита динамічна система в сукупності її найважливіших внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків. Особистість, суспільство та держава, об'єднуючись у процесі вирішення завдань забезпечення національної безпеки, спрямовують свої зусилля на отримання бажаного результату при реалізації власних інтересів. Взаємозалежність, взаємозв'язок цих інтересів визначають зміст та характер взаємовідносин між компонентами системи, її структуру і функції, а також конкретні завдання щодо підтримання керуючого процесу на визначеному рівні або зміну його стану.

Це деякою мірою ілюструється схемою, запропонованою В.Л. Маніловим (рис. 1.2). Вона відображає структурні та функціональні компоненти системи національної безпеки. При цьому останні відображають основні зв'язки структурних компонентів, які виникають у процесі функціонування системи.

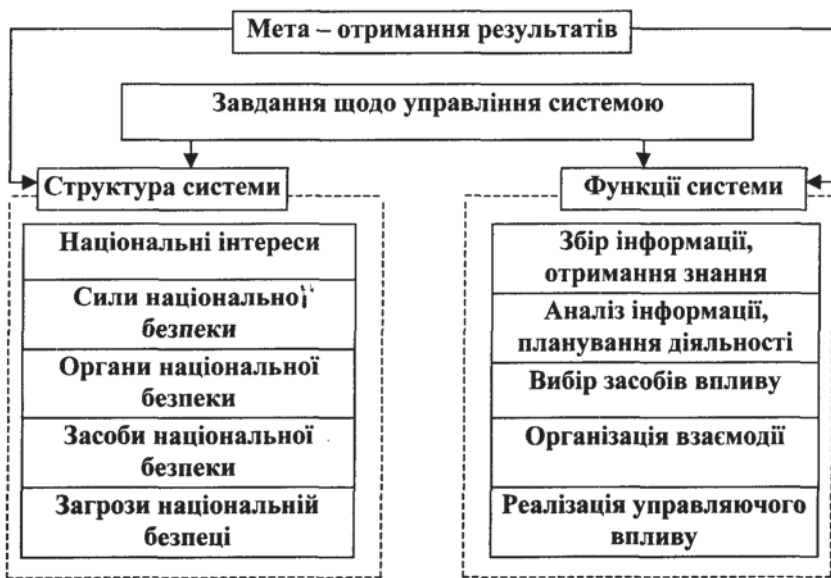

Рис.1.2. Принципова структурно-функціональна схема системи національної безпеки

Як цілком справедливо зазначає В.Л. Манілов /134/, національна безпека, як і будь-який реальний об'єкт матеріальної природи, є складним цілим і має цілком визначену побудову. Але залежно від завдань дослідження (аналізу) може розглядатися по-різному.

З просторово-географічною взаємодією країн і народів пов'язані три геополітичних рівні безпеки: глобальна (міжнародна), регіональна та національна. Тому з погляду *зовнішніх* властивостей (атрибутивних та функціональних) сфера національних інтересів принципово не може обмежуватися національною територією.

Життя суспільства розгортається у різних сферах. У кожній із них можлива дія факторів, які генерують ті чи інші загрози. Тому з позицій *внутрішніх* властивостей національну безпеку можна розглядати як сукупність взаємопов'язаних елементів, різномірних за функціональними сферами національної безпеки (рис.1.3), коли склад характеризується тільки за якістю, або однорідних, коли об'єкту дають і кількісну характеристику.

Рис.1.3. Функціональні елементи системи національної безпеки

Залежно від суб'єкта, який виступає організуючим началом, можна розглядати державну та суспільну системи безпеки. Звичайно, вони взаємно доповнюють і контролюють одна одну у визначенні національних пріоритетів, виявленні загроз національній безпеці, пошуці шляхів ефективною протидії. Це підтверджується і тим, що одним із найважливіших критеріїв національної безпеки є дотримання балансу життєво важливих інтересів особи, групи, суспільства, держави, їх взаємна відповідальність у забезпеченні безпеки.

Безпека як функція соціальної системи. Оскільки безпека

є поняттям, яке характеризує цілком визначений стан соціальної системи, то вона може розглядатися як функція соціальної системи. При такому підході зміст безпеки визначається як мета, спосіб і умова існування системи. Безпечний та стійкий її розвиток при цьому розглядається як особлива форма руху, яка також характеризується структурою і такими філософськими категоріями, як якість і кількість.

Загальновідомо, що категорії *якість* та *кількість* – діалектично взаємопов'язані характеристики будь-якого об'єкта реальної дійсності. Словники дають визначення якості як: «...ще не розділеної сукупності ознак, властивостей предмета. Вона визначає визначеність речі у всій її почуттєво-конкретній своєрідності» /131/. Розглядаючи системні характеристики національної безпеки та безпечного розвитку, цю категорію більш доцільно розглядати як «сукупність якостей об'єктів, які обумовлюють його здатність задовольняти потреби відповідно до свого призначення» /132/. Якість невід'ємна від реального існування самого предмета, наділеного безкінечною кількістю якісних властивостей, із яких людина пізнає лише певну (як правило, дуже малу) частину. Зникнення предмета призводить до зникнення його якості.

Щодо соціально-економічних систем, то їх якість може характеризуватися такими показниками, як ефективність, продуктивність, стійкість, лабільність (здатність до швидких змін структури) тощо.

Щодо кількості, то «це переважно просторово-часові якості предмета. Кожний предмет відрізняє від іншого просторова величина на час існування, темпи розвитку та ін.» /131/.

При цьому як якість, так і кількість проявляються тільки в системі взаємовідносин предмета з іншими предметами, які постають перед нами як щось ціле і неподільне.

Структура системи – це «організація зв'язків та відносин між підсистемами та елементами системи, а також власне склад цих підсистем і елементів, кожному з яких відповідає певна функція» /132/. Іншими словами, це категорія, яка характеризує розподіл і взаємодію у просторі елементів, предметів та явищ, програму їх розвитку. Головна особливість структури – цілісність та

якісна відмінність від її складових елементів. Структура системи тісно пов'язана з її якісними характеристиками, а зміна якості предметів в усіх випадках призводить до перебудови структури елементів, що її утворюють. Зазначимо, що структура більш стійка щодо сукупності функцій системи, бо саме вона є їх носієм, незважаючи на те, що саме зміна функцій і призводить до зміни структури (найбільш очевидно це проявляється на прикладі біологічних об'єктів).

Розвиток системи – це взаємна зміна її кількісних, якісних та структурних параметрів. Кількісні зміни, як відомо, будь-то збільшення чи зменшення складових частин даного цілого (проявляється у збільшенні чи зменшенні їх числових значень), призводять на певному етапі до якісного стрибка. Структурні зміни – це зміни взаємовідношення складових частин, зовсім не обов'язково повинні супроводжуватися збільшенням чи зменшенням їх числа. Вони також можуть призводити до якісного стрибка. Це дає підставу стверджувати, що як кількісні, так і структурні зміни відіграють причинну роль у якісних змінах.

Рушійною силою будь-яких структурних змін (перетворень) у системі є *протиріччя*. Там, де немає внутрішніх чи зовнішніх протиріч, не може бути і змін (перетворень). При цьому кількісні зміни обумовлені протиріччями, які виникають між системою і навколишнім середовищем, а в структурних змінах головну роль відіграють внутрішні протиріччя між елементами системи.

Закони розвитку системи, що існують на сьогодні, можна поділити на дві групи: закони побудови (розвитку) та закони функціонування. Перші характеризують внутрішній зв'язок елементів системи, умови збереження цілісності структури, її відносної стійкості в процесі постійних змін (розвитку). До другої групи належать закони, що характеризують визначену послідовність, ритм, темп перебудови структури системи, зв'язок між різними відношеннями системних об'єктів. При цьому чим вище рівень розвитку соціальної системи, тим більше проявляються відмінності між законами функціонування та розвитку. Проявляється так званий кумулятивний характер розвитку, суть якого полягає у прискоренні поступального руху системи пропорційно квадрату відстані в часі від вихідної точки /133/.

Національна безпека є надзвичайно динамічною системою, що, безумовно, ускладнює її вивчення. Динаміка передбачає одночасне існування фактично двох систем взаємозв'язків – функціонування та генезису. Причому зазначені системи значно відрізняються одна від одної і в той же час є нероздільними.

Наприклад, якщо поставлено завдання дослідити зв'язки функціонування системи політичної безпеки України як підсистеми національної безпеки, то окремо від зв'язків генезису його вирішити неможливо. У кожний момент часу, в кожному «синхронному» зрізі об'єкта його елементи продовжують взаємодіяти, впливаючи на зв'язки функціонування, визначаючи їх характер та взаємодію. Тобто описати об'єкт, створити його модель або модель його зв'язків можна, лише спираючись на дані фіксованих станів об'єкта в історичному плані.

Соціальні системи – це системи, які саморозвиваються. Вони самостійно визначають цілі свого розвитку та критерії їх досягнення і відповідним чином змінюють свої параметри, структуру та інші характеристики в тому чи іншому напрямі. Розгляд та аналіз таких систем доцільно здійснювати за допомогою термінів такої науки, як синергетика, основною якісною категорією якої є поняття самоорганізації /133/. Остання є характерною для всіх процесів розвитку. Основний акцент у синергетиці переноситься із взаємодії підсистем (елементів) складної системи на зовнішні ефекти, які породжуються структурними змінами. Зазначені ефекти прийнято називати кооперативними або синергетичними. Основна особливість кооперативних ефектів – упорядкування, цілеспрямованість поведінки складної системи при відносній хаотичності поведінки її окремих елементів.

Важливим є те, що в системах, які розвиваються, одночасно присутні *стійкість структури* і *втрата стійкості*, тобто руйнування старої структури та утворення іншої, якісно нової. У цьому проявляється загальновідомий закон переходу кількісних змін у якісні. При цьому час перебування в стабільному стані систем різної природи, які розвиваються, зазвичай різний. Тому процес розвитку можна уявити як послідовність циклів еволюційної зміни стану з наступним стрибкоподібним переходом стану в кінці циклу на якісно новий рівень, який фактично

означає початок нового циклу розвитку. Наслідком такого розвитку є принципова незворотність, неможливість переходу від новоствореної структури до зруйнованої. Незворотність як стійкість та втрата стійкості – необхідні атрибути будь-якої системи, яка розвивається.

Якщо система занадто стійка (гіперстійка), то вона не спроможна до подальшого розвитку (навіть незначні відхилення від гіперстійкого стану однозначно придушуються). Проте і перманентна нестійкість структури також шкідлива для її розвитку. Система «не встигає» накопичити необхідну інформацію, проаналізувати, запам'ятати її і відповідним чином самоорганізуватися. Тому перманентна нестійкість виключає можливість закріплення в системі характеристик, корисних для її взаємодії з навколишнім середовищем, тобто тих, які визначають стійкість структури системи в процесі її життєдіяльності.

Отже, оскільки стабільність суспільства, його розвитку є дуже корисною властивістю, яка дозволяє зберігати базові, якісні характеристики, то в соціальній системі повинно бути деяке раціональне співвідношення між стійкістю структури та її втратою.

Соціальні системи мають чітко визначені порогові величини, які не можна переступати, щоб не зруйнувати систему. Вони можуть бути різного характеру (економічного, соціального). Наприклад, вважається, що не можна перейти поріг довіри до першої особи в 25 % (бо зникає її дієвість), або кількість людей, які вимагають кардинальної зміни соціального устрою, не повинна перейти поріг у 40 % /90/. Звичайно, вказані параметри для кожного суспільства різні. До того ж важливою є наявність та можлива взаємодія (взаємовплив) одночасно кількох параметрів, які можуть або підсилювати один одного, або ж, навпаки, нейтралізувати. Бо як тоді пояснити, що Україна, як і інші країни СНД, «дружно» демонструють порушення зазначених закономірностей.

Щодо системи національної безпеки держави, то майже очевидно, що критичні параметри мають одночасно охоплювати, перш за все, три сфери:

– оборонну – забезпечення суверенітету, територіальної недоторканості та політичної незалежності;

– економічний розвиток – забезпечення добробуту суспільства, стійкого господарського зростання та технологічного прогресу, раціональної участі в міжнародному розподілі праці;

– стійкість базових характеристик суспільного устрою – захист конституційного ладу, корекція визначених ним процедур упорядкування змін, що відбуваються, забезпечення правонаступності влади, а також соціальної політики в цілому.

Загальновідомо, що сьогодні в світі існують економіки, які розвиваються, та державні системи, що модернізуються. Якщо раніше мова йшла, в основному, про розвиток і модернізацію економіки, то зараз усе частіше ці поняття вживаються щодо держави, для характеристики процесів, якими позначений перехід від традиційної державної системи (не обов'язково тоталітарної) до більш прогресивної. Тому аналіз процесів, які відбуваються в суспільстві, не може бути повним без системного уявлення про державу та її устрій.

При модернізації держави найважливішими є поняття «*структурна диференціація*» та «*здібності системи*».

У першому випадку мається на увазі універсальність політичної структури (усі системи, навіть найпростіші, володіють структурою) та державних функцій (в усіх системах обов'язково здійснюються функції, необхідні для життя суспільства), а також багатофункціональність державно-управлінської структури.

Щодо здібності системи, то державний розвиток передбачає зростання здатності державної системи вести суспільні справи, врегульовувати конфлікти, задовольняти вимоги громадян /133/.

При системній характеристиці процесів, які відбуваються в Україні, не обійтися без такого поняття, як *суброзвиток*, яке часто вживається і практиками, і теоретиками. Цей термін переводиться з французької мови як «слаборозвиненість», «відсталість», проте в українських умовах його необхідно розуміти як відставання порівняно з «передовими» країнами за тими чи іншими показниками /191/.

Суброзвиток є результатом багатьох компонентів. Він може характеризуватися економічними, соціальними, екологічними, культурними та іншими показниками. Визначальні ознаки суброзвитку були сформовані ще в 1962 році. Серед тих, що в тій чи

іншій мірі характерні для сучасного етапу розвитку України, можна назвати:

- низький рівень урожайності у сільському господарстві;
- низький середній національний дохід і недостатній рівень життя;
- гіпертрофованість сектора торгівлі;
- небагаточисельність середнього класу;
- недостатня загальнонаціональна інтеграція;
- значна незайнятість населення.

1.3. Методологічні аспекти аналізу національної безпеки

Питання методології дослідження проблем національної безпеки в сучасних умовах є надзвичайно актуальними і вимагають широкомасштабного та поглибленого вивчення. При аналізі та оцінці національної безпеки недопустиме застосування методу «проб та помилок». Це може коштувати занадто дорого.

У методологічному плані при аналізі національної безпеки найбільш важливим є:

- обґрунтування відповідного понятійного апарату;
- систематизація знань у сфері управління системою національної безпеки на місцевому, регіональному, державному та міжнародному рівнях;
- встановлення структурно-функціональних зв'язків базових понять та розробка на цій основі відповідних управлінських моделей національної безпеки;
- обґрунтування системи критеріїв ефективності функціонування системи національної безпеки в різних сферах (економічній, політичній, військовій, екологічній, інформаційній тощо).

Зрозуміло, що без вирішення вищезгаданих методологічних питань важко розраховувати на досягнення значимих результатів при аналізі та вирішенні тих чи інших проблемних питань національної безпеки.

Як уже зазначалося, у загальному вигляді система національної безпеки відображає стан захищеності національних інтересів

від зовнішніх та внутрішніх загроз, який забезпечує стійкий прогресивний розвиток людини, суспільства і держави. В ідеальному вигляді її можна характеризувати як стан, за якого для життєдіяльності та розвитку конкретних об'єктів чи суб'єктів національної безпеки (людини, суспільства, держави) відсутні будь-які небезпеки, і в цьому ракурсі вона співзвучна поняттю «національна безпека».

У той же час, очевидно, що система національної безпеки, включаючи ряд підсистем, є одночасно й елементом систем більш високого порядку – міжнародного, регіонального та глобального. При цьому ряд підсистем, які складають цю макросистему, вивчені по-різному. Проте досвід їх комплексного, системного дослідження з виходом на моделювання ще недостатній. Сказане повною мірою стосується:

- трьох підсистем, своєрідних наріжних каменів системи національної безпеки, які є діалектично взаємопов'язаними, взаємопроникаючими стратегічними напрямками національної безпеки, а саме: людини, суспільства, держави;

- визначення раціонального, тобто необхідного та достатнього складу сил та засобів забезпечення національної безпеки, їх взаємодії, принципів, форм і основних напрямів використання;

- механізму відпрацювання, прийняття та реалізації рішень на загальнодержавному та міжрегіональному рівнях щодо попередження, протидії та ліквідації наслідків загроз (небезпек) національній безпеці.

Існують об'єктивні причини такого стану у питаннях методологічного забезпечення національної безпеки:

- власне категорія «національна безпека» була фактично узаконена тільки в січні 1997 року після схвалення Верховною Радою України Концепції національної безпеки України;

- до недавнього часу забезпечення національної безпеки традиційно розглядалося як виняткова прерогатива силових міністерств та відомств;

- раніше проблема забезпечення національної безпеки зводилася, як правило, до безпеки держави (державної безпеки);

- об'єктивно українська державність, її політична, економічна, воєнна та інші складові, попри наявні здобутки, поки що

знаходяться у стадії формування та становлення;

– на момент набуття Україною державного суверенітету самого поняття «національні інтереси України», яке є першоосновою інструментарію та механізму дослідження системи національної безпеки, фактично ні в теорії держави, ні державній практиці не існувало.

На останньому необхідно наголосити. Саме на базі чіткого та однозначного (тобто визначеного на офіційно-нормативному рівні) уявлення про національні інтереси України як сукупності її життєво важливих потреб та цільових настанов існування, а також прагнення українського народу до гідних умов існування можна сформувані загальні правила дослідження проблем національної безпеки.

Таким чином, методологічні аспекти науково-теоретичних та практичних проблем національної безпеки є своєрідною азбукою, оволодіння якою дозволяє вірно визначати та успішно вирішувати завдання створення ефективно функціонуючої системи національної безпеки. Зазначена азбука повинна включати: завдання (вимоги), об'єкти, предмети, засоби, форми знання та відповідні процедури, які їх створюють.

Найважливішими завданнями дослідницької діяльності у сфері національної безпеки є визначення національних інтересів, конкретизація їх змісту, характеру та пріоритетності; виявлення загроз національним інтересам, їх класифікація; пошук оптимальних за складом та використанням сил і засобів, які дозволяють забезпечити реалізацію та захист національних інтересів.

Щодо *об'єкта дослідження* (національна безпека як макросистема), то він існує незалежно від наших знань про нього. У загальному вигляді це реально існуюча сукупність явищ, процесів, відношень, захист яких є стратегічною метою та основним змістом політики національної безпеки.

Предмет дослідження об'єктивно з'являється одночасно з необхідністю отримання тих чи інших знань про об'єкт і продовжує формування в процесі дослідження. Характер предмета залежить від того, для вирішення якого завдання він призначений. Іншими словами, він еволюціонує залежно від поглиблення наших знань. Тому одному об'єкту може відповідати кілька

різних предметів. Предметом дослідження проблем національної безпеки можуть бути підсистеми, які складають макросистему, їх елементи, визначальні характеристики та критерії національної безпеки, конкретні напрями загальнодержавної політики щодо забезпечення національної безпеки, а також її окремих видів (економічної, політичної, інформаційної тощо). Крім того, у кожного з цих напрямів можуть бути свої предмети дослідження.

До засобів дослідження національної безпеки можна віднести множину емпіричних, організаційних, порівняльних та комплексних методів і методик здобування та обробки наукових і емпіричних даних, а також широкий спектр різноманітних установок науково-лабораторної бази.

Так, для аналізу ефективності систем національної безпеки, рівнів захищеності інтересів людини, суспільства та держави, підготовленості державних органів, сил та засобів національної безпеки до виконання поставлених завдань можуть використовуватися порівняльний і комплексний методи, а серед емпіричних – метод спостережень у його прямій та опосередкованій формі. Останній дозволяє дати відповідні прогностичні оцінки стану національної безпеки, її динаміки за часом у різних сферах життєдіяльності, визначити джерела, а також тенденції формування та розвитку загроз національним інтересам.

Визначення на логічному рівні пріоритетності національних інтересів, ієрархії загроз національним інтересам, переваги тих чи інших засобів та способів їх нейтралізації можна здійснювати з використанням методу оцінювання (рейтингу). Він дозволяє широко реалізовувати математичний апарат при обробці результатів експертної оцінки всього спектра проблем національної безпеки, а також може використовуватися при побудові моделей національної безпеки, оптимізації управлінських рішень /80/.

Досить ефективним є метод опитування, оскільки дозволяє виявити думку щодо тих чи інших проблемних питань національної безпеки, оцінку рівня захищеності, реакцію на існуючі та можливі загрози як спеціалістів, так і різних суспільних груп населення та соціальних прошарків. Наприклад, газетою «День» у липні 2000 року було організовано опитування через Інтернет

щодо питання: що є найбільш частою причиною еміграції з України?

Із 139 осіб, які були опитані, 64% відповіли – «втрата надії на гідний рівень життя», а 25% – «неможливість професійної і (або) особистої реалізації».

Дослідження проблем національної безпеки неможливе без системного вивчення та використання різноманітних інформаційних джерел.

Форми знань про національну безпеку – це комплекс способів відображення відомих (отриманих) даних (інформації) щодо становища та ролі держави у міжнародному співтоваристві, співвідношення та взаємодії її національних інтересів з інтересами інших держав, наявності та характеру загроз її безпеці, механізмів, засобів і сил захисту та просування національних інтересів. Форма знань є своєрідним інструментом для відображення змісту отриманих знань щодо того чи іншого аспекту. При дослідженні проблем національної безпеки, як правило, комплексно використовуються знакові, якісні та кількісні форми знань. При цьому загальну стратегію досліджень у різних сферах необхідно визначати єдиними організаційними підходами (при безсистемному нагромадженні різних методів, як відомо, можна отримати еклетичний ефект). Тобто мова йде про необхідність розробки загальної теорії національної безпеки України.

Процедури досліджень відображають послідовність, порядок, взаємоузгодженість при вивченні різних аспектів проблеми національної безпеки.

Забезпечення національної безпеки є невід'ємною функцією кожної держави, а оцінка її загального стану є основою для вироблення стратегічної державної політики, розробки конкретних заходів з метою втілення їх у життя. Тобто необхідно постійно проводити всебічні дослідження внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів і на цій основі готувати пропозиції щодо здійснення на загальнодержавному рівні заходів, адекватних виявленим загрозам та небезпекам, здатних нейтралізувати можливі негативні ситуації /80, 215, 217/.

Дуже показовим у цьому відношенні (якщо порівнювати з Україною) є інформація щодо доповіді про Стратегію національ-

ної безпеки США на наступні 25 років /216/. З метою дослідження очікуваних на найближчі 25 років змін у сфері безпеки в США та у світі в цілому в липні 1998 року була утворена конгресом США незалежна комісія у складі 14 чол. із представників академічних, аналітичних, ділових та військових кіл.

Перша і друга частина доповіді вже подана конгресу США, а остання (третя) – буде підготовлена в лютому 2001 року. Цікаво, що пропонується розширити традиційне значення терміна «національна безпека» шляхом введення до нього гуманітарного аспекту. «США, – говориться у документі, – повинні зробити пріоритетом своєї національної політики покращення якості початкової та середньої освіти, особливо з таких предметів, як математика та інші поточні науки»/216/.

На жаль, як справедливо зазначає Г. Почепцов, в Україні при вирішенні подібних питань (розробка програм, вибір пріоритетів) нерідко спрацьовує принцип: «правильність думки визначається кількістю зірочок, на погонах»/90/, характерний для методів соціального управління зі слабким зворотним зв'язком.

«Загроза» не виникає зненацька, а на її переростання у «небезпеку» також потрібен час. Тому багато фахівців у сфері національної безпеки звертають увагу на методологічну та практичну доцільність структуризації небезпек. Вирішення цього питання є актуальним і з погляду держави. З історії відомо, що несвоєчасна оцінка, неадекватне сприйняття загроз національній безпеці часто було причиною затяжних конфліктів і війн, соціальних вибухів, територіальних, матеріальних та інших втрат. І навпаки, перебільшення тих чи інших загроз або переоцінка тих чи інших небезпек у сфері національної безпеки, неадекватність реагування на них також може призвести до тяжких наслідків. Для того, щоб забезпечити безпеку на ранній стадії загострення протиріч, у міжнародній практиці використовується спільне підписання меморандумів про наміри на основі співпадаючих (чи паралельних) національних інтересів.

Іншими словами, ступінь загрози перевищувати не припустимо, оскільки можна спровокувати переростання загрози в реальну небезпеку. Так, у період «холодної війни» це призвело до гонки озброєнь між двома наддержавами (США та СРСР), яка

кілька разів ставила світ на межу третьої світової війни. Тому загроза повинна усуватися адекватними діями. Перевищення небезпеки є цілком природною та основною захисною дією.

Таким чином, для того, щоб відпрацювати адекватні заходи протидії зарозам та небезпекам доцільно їх класифікувати (ранжувати) за ступенем можливої шкоди інтересам громадянина, суспільства і держави.

В.Л. Манілов та М.І. Дзлієв пропонують наступну класифікацію системи небезпек для національних інтересів /75, 133, 134/:

– ризик – існування або можливість виникнення ситуації, за якої формуються передумови (накопичується потенціал) протидії реалізації національних цінностей, інтересів та цілей забезпечення національної безпеки;

– виклик – протидія здійсненню національних цінностей, інтересів та цілей, вирішенню завдань забезпечення національної безпеки у формі офіційних і неофіційних політико-дипломатичних дій, торгово-економічної експансії тощо;

– небезпека – завдання шкоди важливим національним інтересам і національній безпеці в обмежених (локальних) масштабах;

– загроза – безпосередня загроза життєво важливим національним інтересам і національній безпеці, яка виходить за локальні межі і стосується основних національних цінностей (суверенітету, державності, територіальної цілісності).

Звичайно, класифікація, наведена вище, має умовний характер. Причому кожне із цих понять (ризик, виклик, небезпека, загроза) має відносно самостійне значення. Проте необхідно ще раз звернути увагу на те, що поняття «небезпека» та «безпека» є парними. Саме тому поняття «загроза» повинно передувати поняттю «небезпека», а не навпаки, як це пропонують В.Л. Манілов та М.І. Дзлієв. Завдяки групі українських фахівців (зокрема, Г.Ф. Костенка) при затвердженні Концепції національної безпеки України вдалося уникнути цієї юридично некоректної помилки.

Таким чином, методологічно і практично буде правильним покласти в основу класифікації системи небезпек національним інтересам принцип, коли зарозі може передувати ризик, а небезпеці – виклик.

У першому випадку, коли має місце ризик, мова може вестися про існування чи можливість виникнення ситуації, за якої формуються передумови (накопичується потенціал) протидії реалізації національних інтересів. Це, так би мовити, потенційна загроза.

Коли за наявності загрози виникає протидія здійсненню захисту національних інтересів, вирішенню завдань національної безпеки у формі офіційних і неофіційних політико-дипломатичних дій, торгово-економічної експансії тощо, тобто сукупність обставин, не обов'язково конкретно загрожуючого характеру, але таких, що вимагають реакції (конкретних заходів), можна вести мову про виклик національним інтересам. Це фактично потенційна небезпека або небезпека, яка знаходиться у початковій стадії розвитку.

Розглянемо наступну класифікацію системи небезпек для національних інтересів (за зростанням): ризик – загроза – виклик – небезпека. Зазначену класифікацію необхідно використовувати при моделюванні, бо вона дозволяє ідентифікувати практично будь-яке явище, що підпадає під категорію «ризик», «виклик», «небезпека» чи «загроза».

Традиційно системи безпеки будувалися в державах на такій базисній категорії, як ворог – зовнішній або внутрішній. Не випадково, що саме на таких позиціях вперше було сформульоване розуміння національної безпеки в Законі «Про національну безпеку», прийнятому в США у 1947 році. На той час національна безпека розглядалася, головним чином, у воєнно-політичному аспекті, в першу чергу щодо оборони від потенційного ворога та його стратегічних союзників. Вважалося, що стану безпеки можна досягти тільки внаслідок безумовної і повної перемоги над ворогом. Характерним у цьому є те, що ідеологічним підґрунтям подібної позиції була промова У. Черчеля 5 березня 1946 року у Вестмінстерському коледжі (м. Фултон, штат Міссурі), до якої він готувався майже рік, та інтерв'ю І. Сталіна, яке він дав кореспонденту газети «Правда» 14 березня цього ж року /218/. Тільки потім, з розвитком цивілізації виникла потреба розгляду не стільки персоніфікованої небезпеки як категорії, а визначення джерел небезпеки та характеру за-

гроз /75, 153, 187, 189, 193, 195, 201, 219, 220/.

Яскравим підтвердженням сказаного є розпад колишнього СРСР. Мабуть, ще не настав час детального і вичерпного аналізу причин поразки СРСР у спробі перейти до нової суспільної формації. Тим більше, як справедливо зазначають В. Кремень та В. Ткаченко, цю поразку не варто розглядати остаточною в процесі лібералізації, тобто переходу від селянського, традиційно-звичаєвого до урбаністичного громадянського правового суспільства західного зразка /140/. Комуністичний соціальний устрій не є ухиленням від тих чи інших соціальних норм. Звичайно в його виникненні відіграли свою роль історичні випадковості. Проте він вижив у надзвичайно важливих умовах, захистив себе у війні проти ворога, виявив могутні потенції. Він розповсюдився у всьому світі, проріст із різних джерел, тому повинен жити століттями, хоча з погляду історії є молодим.

Новостворені на теренах колишнього СРСР національні держави, у тому числі і Росія, можуть зібратися з силами, зробити висновки з минулого, переосмислити день сьогоднішній і вийти на нові рубежі майбутнього завдяки стрибку у фазу, де саме колектив, «корпорація», а не автономний індивід виступає суб'єктом товарних відносин. Досвід Японії, Південної Кореї і, деякою мірою, комуністичного Китаю – яскравий тому приклад.

У даному випадку необхідно звернути особливу увагу на те, що у колишнього СРСР була чітка воєнна організація, усі компоненти стратегічної ядерної мобільності (ядерна зброя повітряного, морського, шосейного та залізничного базування), могутній ВПК. Завдяки цьому можна було сподіватися на безумовну і повну перемогу в разі нападу потенційного ворога та його стратегічних союзників. Але ворог не напав, ядерна зброя залишилася (принаймі у Росії), а держави немає. Спрацювали інші, далеко не воєнно-політичні фактори.

При аналізі реальних і потенційних загроз безпеці України доцільно виділити два взаємопов'язані етапи побудови та функціонування системи національної безпеки.

Перший етап визначається необхідністю побудови та ефективного функціонування системи безпеки в перехідний період розвитку нашого суспільства та держави. Він характеризується на-

явністю значної кількості реальних загроз і кризових ситуацій локального, регіонального та загального характеру, які вимагають швидкого реагування за умов наявності відносно обмежених можливостей (час, ресурси, фінанси, кадри, союзники тощо).

Другий етап пов'язаний із питаннями стратегічного будівництва системи безпеки України на далеку перспективу (за межами нинішнього перехідного періоду). Перехід до еволюційного розвитку суспільства дозволить віддати пріоритети не швидкому реагуванню на існуючі загрози національній небезпеці, а створенню механізму, який би дозволяв забезпечувати чітке і своєчасне розпізнавання та адекватну реакцію на потенційні загрози, пов'язані з об'єктивною нестабільністю навколишнього світу та виникненням надзвичайних ситуацій.

Важливо зауважити, що як на першому, так і на другому етапах у деяких випадках визначення системи національних інтересів, конкретних загроз і навіть небезпеки носить яскраво виражений політизований характер. Одні й ті ж фактори та умови розглядаються різними політичними силами як загрожуючі чи навпаки стабілізуючі. Прикладом є оцінки різних політичних сил та інститутів в Україні подій на Балканах весною 1999 року (воєнної акції НАТО проти Югославії). Справедливим, звичайно, є й те, що філософ та правник, політик і військовий, вчений та пересічний громадянин по-різному формулюють (розуміють) ці багатогранні поняття (безпека – небезпека), намагаючись пристосувати їх до власної сфери діяльності чи уподобань.

Таким чином, першочерговою проблемою забезпечення національної безпеки є відстеження та оцінка рівня загроз національним інтересам, а також проблема прогнозування розвитку ситуації, без чого вказана оцінка буде неповною і з практичної точки зору малокорисною.

Фахівці українського Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) при вирішенні зазначених проблем досить ефективно використовують наступні методи: багатомірного порівняльного аналізу, кластерного аналізу складних систем, експертні тощо /80/. На їх думку, використання цих методів, після визначення можливих внутрішніх та зовнішніх загроз пріоритетним національним інтересам (їх коло на сьогодні окреслене в Конце-

пції національної безпеки України) дає можливість здійснювати системний аналіз ситуацій, що складаються в Україні та за її межами, а також визначати найбільш небезпечні загрози в той чи інший період, виявляти взаємозалежність, розрахувати їх сумарний потенціал, у цілому розкривати закономірності в системі «пріоритетні національні інтереси – загрози».

З використанням вказаних методів співробітниками НІСД та провідними фахівцями Кабінету Міністрів, окремими міністерствами і відомствами були проведені дослідження, у процесі яких визначені кількісні значення вхідних даних (ступінь впливу загроз), отримано класифікацію та впорядковано всі вхідні дані. Крім того, були проведені необхідні дослідження щодо зіставлення багатомірних об'єктів та, використовуючи розрахункову матрицю відстаней, побудовано дендрит («дерево») загроз пріоритетним національним інтересам, що досліджуються, який дозволяє скласти цілісну картину взаємозв'язків загроз на основі виявлення найменшої суми довжин між елементами.

У результаті вдалося визначити перелік найбільш небезпечних загроз пріоритетним національним інтересам України впродовж 1994-1996 років (таблиця 1).

У цілому аналіз стану національної безпеки України за вказаний період, виконаний НІСД, показав, що внутрішні загрози становили найбільшу небезпеку для розвитку держави. Вони були пов'язані одночасно з декількома національними інтересами і мали тенденцію до зростання, а їх сумарний потенціал зосереджувався в економічній, соціально-політичній, міжнародній, військовій, інформаційній, екологічній та сфері регіональних відносин. Більшість із них є досить тривалими в часі. Тому вони є небезпечними і зараз.

До найбільш важливих результатів розрахунків можна віднести також визначення тенденцій зміни рівнів безпеки існуючих загроз (таблиця 2).

Не менш важливим висновком є й те, що в 1994-1996 роках в Україні не спостерігалось значних змін у системі загроз національній безпеці. Найбільш небезпечними для пріоритетних національних інтересів визнані наступні внутрішні загрози: криміналізація суспільства (0,95-1,00); криза платежів (0,90-1,00);

політичне протистояння (0,86-0,94); падіння життєвого рівня населення (0,82-0,85); неефективність валютно-фінансового регулювання та економічних відносин (0,73-0,83); міжрегіональні диспропорції в економічному розвитку (0,80-0,82); зростання «тіньової» економіки (0,76-0,81); структурно-технологічна незба-

Таблиця 1

Перелік найбільш небезпечних загроз пріоритетним національним інтересам України в 1994–1996 роках

№ загрози	Зміст інтересу	№ загрози	Зміст зовнішньої загрози	№ загрози	Зміст внутрішньої загрози
1.	Забезпечення суверенітету та територіальної цілісності	1.	Висунення територіальних претензій до України	11.	Активізація сепаратистських проявів рухів у деяких регіонах
		2.	Втручання у внутрішні справи України	12.	Зниження рівня боєздатності воєнної організації
		3.	Використання ресурсної та технологічної залежності України для політичного тиску на неї	13.	Відсутність гнучкої регіональної політики
				14.	Міжконфесійні та міжетнічні конфлікти
2.	Подолання економічної кризи	4.	Втрата традиційних ринків збуту, недосконалість економічних зв'язків	15.	Падіння виробництва, руйнування промисловості
		5.	Нанесення збитків Україні від санкцій міжнародних організацій	16.	Негативний вплив нагромадження інфляційного потенціалу
		6.	Млявість інвестиційного процесу	17.	Структурно-технологічна незбалансованість економіки
		7.	Недосконалість зовнішньоекономічної діяльності	18.	Криза платежів
				19.	Міжрегіональні диспропорції в економічному розвитку
				20.	Зростання «тіньової» економіки
				21.	Нелегальний вивіз за межі України капіталів, продуктів, сировини, матеріалів
				22.	Посилення політичного протистояння
3.	Досягнення національної злагоди, політичної та соціальної стабільності	8.	Підтримка сепаратистських рухів	22.	Посилення політичного протистояння
		9.	Переорієнтація суспільства на чужі для нації цінності	23.	Міжрегіональні диспропорції в життєвому рівні
		10.	Посилення неконтрольованих міграційних процесів	24.	Непомірно високий рівень диференціації доходів населення
				25.	Криміналізація суспільства
				26.	Падіння життєвого рівня
				27.	Затримка виплат зарплати та пенсій
				28.	Відсутність соціально зорієнтованої ринкової економіки

Таблиця 2

Тенденції зміни рівнів небезпеки деяких зовнішніх і внутрішніх загроз пріоритетним національним інтересам України

№ заг роз	Зміст загрози	Рівні небезпеки загроз		
		1994	1995	1996
ЗОВНІШНІ ЗАГРОЗИ				
1.	Висунення територіальних претензій до України	0,80	0,92	0,95
2.	Втручання у внутрішні справи України	0,76	0,88	0,84
3.	Використання ресурсної та технологічної залежності України для політичного тиску на неї	0,65	0,58	0,51
4.	Втрата традиційних ринків збуту, недосконалість економічних зв'язків	1,00	0,92	0,85
5.	Нанесення збитків Україні від санкцій міжнародних організацій	0,46	0,63	0,51
6.	Млявість інвестиційного процесу	0,45	0,43	0,56
7.	Недосконалість зовнішньоекономічної діяльності	0,69	0,62	0,62
8.	Підтримка сепаратистських рухів	0,67	0,57	0,69
9.	Переорієнтація суспільства на чужі для нації цінності	0,46	0,52	0,69
10.	Посилення неконтрольованих міграційних процесів	0,17	0,11	0,14
ВНУТРІШНІ ЗАГРОЗИ				
11.	Активізація сепаратистських рухів у деяких регіонах	0,67	0,63	0,69
12.	Зниження рівня боєздатності воєнної організації	0,48	0,49	0,51
13.	Відсутність гнучкої регіональної політики	0,43	0,56	0,53
14.	Міжконфесійні та міжетнічні конфлікти	0,72	0,77	0,63
15.	Падіння виробництва, руйнування промисловості	0,51	0,79	0,76
16.	Неефективність економічних відносин та валютно-фінансового регулювання	0,79	0,83	0,73
17.	Структурно-технологічна незбалансованість економіки	0,73	0,78	0,79
18.	Криза платежів	0,70	0,90	1,00
19.	Міжрегіональні диспропорції в економічному розвитку	0,70	0,80	0,82
20.	Зростання "тіньової" економіки	0,63	0,76	0,81
21.	Нелегальний вивіз за межі України капіталів, продуктів, сировини, матеріалів	0,68	0,67	0,61
22.	Посилення політичного протистояння	0,88	0,94	0,86
23.	Міжрегіональні диспропорції в життєвому рівні населення	0,52	0,59	0,66
24.	Непомірно високий рівень диференціації доходів населення	0,43	0,47	0,54
25.	Криміналізація суспільства	0,94	1,00	0,95
26.	Падіння життєвого рівня населення	0,78	0,82	0,85
27.	Затримка виплат зарплати та пенсій	0,59	0,71	0,73
28.	Відсутність соціально зорієнтованої ринкової економіки	0,24	0,26	0,30

лансованість економіки (0,78-0,79); падіння виробництва, руйнування промисловості (0,76-0,79); загострення житлової проблеми (0,69-0,78); затримка виплат заробітної плати та пенсій (0,71-0,73); зволікання з удосконаленням правової бази (0,70-0,72).

Отже, зазначені загрози є досить стійкими (відносні коливання за три роки не перевищують 10 %).

1.4. Складові (компоненти) національної безпеки України

Національна безпека покликана гарантувати сприятливі умови для життя і продуктивної діяльності громадян, державних інститутів, захищати життєво важливі інтереси людини, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

В одній із публікацій перший заступник начальника Генерального штабу Збройних сил Російської Федерації генерал-полковник В.Л. Манілов (один із провідних фахівців у сфері національної безпеки Росії) стверджує: «...є всі підстави вважати, що існує щонайменше дві групи факторів, які впливають на забезпечення національної, регіональної та глобальної безпеки. Перша охоплює стан воєнного потенціалу провідних держав. Друга відображає ефективність міжнародних механізмів підтримки стабільності у світі» /75/. І такий погляд (особливо серед військових) є досить розповсюдженим.

Але погодитися з цим можна лише частково. Ще в XIX столітті інший росіянин, відомий історик С. Соловйов стверджував, що три умови мають особливий вплив на життя народу, а саме: природа країни, де він проживає; природа племені, до якого він (народ) належить; хід зовнішніх подій та вплив на нього народів, які його оточують. До того ж навколишній світ за останні десятиріччя кардинально змінився /144, 153, 154, 160, 192, 194, 197, 201/. Тому сучасне розуміння національної безпеки передбачає більш широкий погляд на вирішення проблеми її забезпечення.

Проблема безпеки будь-якої країни, а, отже, й України, охоплює не тільки традиційно воєнні, а й економічні та політичні

чинники, проблеми історичної і національної самоідентифікації, демократизації та стабільності окремих держав (і не тільки сусідніх), формування дружніх міждержавних відносин тощо. Окрім того, як зазначають В. Кремень, Д. Табачник та В. Ткаченко (і з ними важко не погодитися), «...процеси соціалізації капіталізму, які відбулися в останні десятиріччя, з одного боку, та гуманістичні зміни в колишніх «соціалістичних» країнах – з іншого, показали безперспективність багаторічної і виснажливої конфронтаційної логіки у відносинах між народами та країнами» /135, 154/. Дезінтеграція СРСР та соціалістичної системи фундаментально «перекроїла» карту світу, і біполярність за схемою «капіталізм-соціалізм» втратила будь-який сенс.

Одночасно справедливим є й те, що дещо романтично забарвлені уявлення значної частини української еліти та політиків про новий світовий порядок призвели до результатів, далеких від очікуваних. Україну оточує світ, в якому національні інтереси, економічне та політичне суперництво виявилися значно сильнішими, ніж симпатії до задекларованої «української демократії». Проте це усвідомилось не одразу. Спочатку Україна рішуче орієнтувалася на Захід, шукаючи там підтримку та стратегічних партнерів. Невдовзі одностороннє захоплення ліберальними лозунгами та прозахідними орієнтирами почало поступово зникати. Стало очевидним, що безглуздо повторювати у національному розвитку шлях, який уже пройшов капіталізм, намагаючись освоїти ті форми і засоби, які в сучасному цивілізованому світі вже давно пройдені. Тому політика національної безпеки повинна спрямовуватися на освоєння сучасних форм світового цивілізаційного процесу з урахуванням як власної історичної спадщини, так і глобальних проблем розвитку земної цивілізації /160, 193, 194, 197/.

Історичний компонент. Відомо, що історія набуття народом України своєї Батьківщини сягає в глибину віків. Перше письмове повідомлення про наших віддалених предків зробили в IV столітті н.е. візантійські письменники. Наших прабатьків вони називали антами, держава яких існувала з кінця IV до початку VII століття на території сучасної України.

У IV-V століттях н.е. відбувається велике переселення наро-

дів. До цього часу цей процес не отримав досить ґрунтовного пояснення наукою. У цей період на території України проживали поляни, древляни, сіверяни, дуліби, тіверці, серби, білі хорвати, уличі. З'явилися перші міста: Київ – у полян; Любич і Чернігів – у сіверян; Коростень – у древлян; Луцьк – у дулібів. Ці міста стали основою для створення великої феодальної слов'янської держави – Київської Русі.

Існує думка, що Україна як державне утворення виникла внаслідок дезінтеграції Київської Русі, яка розпочалася в XI столітті (після смерті Ярослава Мудрого в 1054 році). Проте перша письмова згадка про Україну міститься в Іпатієвському літописі за 1187 рік, і тільки починаючи з XIV століття Україна згадується в усіх офіційних державних документах.

З того часу кілька століть український народ боровся за свою незалежність, але здобув її тільки на рубежі третього тисячоліття, а сам шлях був складним.

По-перше, Україна двічі (на початку XVII і XX століття) мала реальний історичний шанс отримати справжній суверенітет, але цього не відбулося. Історики та політики пояснюють це порізному /205/. Так, існує думка, що Україна не змогла отримати справжню незалежність через нездатність забезпечити національну безпеку, зокрема, воєнну (як один із головних компонентів національної безпеки на той час) /34, 37, 55, 62, 79, 83, 124/. Так воно, мабуть, і було.

По-друге, протягом століть Україна геополітично перебувала в центрі регіону, де зосереджувалися суперечності, спричинені нестабільністю стратегічного порядку. Там, фактично, і зараз бракує безпеки: Росія, Закавказзя, Ірак, Балкани, Близький Схід, явні тенденції відродження ідей пантюркізму в Туреччині та зміцнення мусульманського фундаменталізму на Близькому Сході. У кожному з цих куточків жевріє вогнище військової конфронтації. При цьому і політичні сили, що живлять ці вогнища, є полярними: Росія, Захід, США, Туреччина, Іран. Полярність векторів сили, що розшматовують регіон, – одна із найважливіших рис ландшафту безпеки, в якому розташована Україна, та причина того, що так і не були зібрані всі етнічні землі України /171/.

Але як би не складалася подальша історична доля українсь-

кого народу, залишається фактом, що він протягом багатьох століть постійно проживав і розвивався майже у межах своїх етнічних кордонів. При цьому важливо враховувати, що етнічність завжди несе державне начало. Кристалізуючись навколо питань формування власної державності, вона набуває етнополітичного характеру, визначальною ознакою якого є прагнення народу до самовизначення, бачення в цьому гарантії виживання, збереження і розвитку нації. З іншого боку, основні загальні тенденції сучасного світового розвитку зводяться до того, що поняття нації розглядається не в абсолютизованому, етнокультурному, а переважно в політичному значенні, що властиве для розвинених країн світу, бо держава потрібна для найбільш органічного входження в загальнолюдську спільноту /11, 77, 89, 112, 126, 135, 196/.

Таким чином, особливість генези української нації та її держави склалася історично. У зв'язку з попереднім входженням західних областей України до складу Австро-Угорської імперії та Польщі сформувався геополітичний водорозділ між західно-християнською та східно-православною цивілізаціями. Підпорядкування західного регіону України римській церкві було бар'єром на шляху російського впливу. Православний обряд відокремлював його послідовників від поляків. Ісламський же анклав пов'язаний з історією кримсько-татарського народу.

Внаслідок цього Україна об'єктивно є єдиною в світі країною, територією якої проходять потужні водорозділи трьох світових цивілізацій: східно-православної, західно-християнської та ісламської.

Історичний досвід переконливо свідчить (це проілюстрували результати референдуму, проведеного в Україні в 1991 році щодо питання проголошення її незалежності) – до державного будівництва в якості самостійних суб'єктів активно включаються (поряд з титульними етносами) і малочисельні етнічні групи.

Таким чином, український народ завжди мав свою Батьківщину з багатою, славною і здебільшого трагічною історією, глибокими традиціями, оригінальною та неповторною культурою. Це підтверджується і тим, що однією із найдавніших цивілізацій в Європі вважається Трипільська культура, яка існувала в IV–III тисячоліттях до н. е. на території сучасної Київської області. На

особливу увагу заслуговує те, що наші віддалені предки і всі наступні покоління постійно проживали у власних етнічних межах, оскільки сприятливі фізико-географічні умови, родючі ґрунти сприяли виживанню та розвитку племен і не створювали умов для кочівництва.

Геостратегічний компонент. Головною метою державного управління національною безпекою в будь-якій країні є забезпечення просування та захисту національних інтересів у напрямі покращання її національної безпеки. Проте на шляху вирішення цього глобального завдання в кожній країні історично формуються і виникають ті чи інші специфічні проблемні питання, які набувають характеру протиріч. Власне кажучи, для їх своєчасного та ефективного вирішення і потрібне державне управління, без наявності якого говорити про систему забезпечення національної безпеки як таку некоректно.

Історично специфіка політичного, економічного, історичного, етно-культурного розвитку нашого народу та держави породила такі специфічні протиріччя, які мають геостратегічний характер.

По-перше, як уже зазначалося, маючи на своїй території географічний центр Європи та будучи розташованою в епіцентрі східно-православної, західно-християнської та ісламської цивілізацій, знаходячись на лінії взаємодії європейської та азіатських культур, на рубезі протиборства православ'я та католицизму, на межі непримиримих ідеологій Сходу та Заходу, Україна у своєму русі до незалежності постійно входила і буде входити в протиріччя з геостратегічними інтересами інших держав. Сусідні країни постійно втягували її у сферу своїх геостратегічних інтересів. Так, у XIII столітті вона зазнала нападу татаро-монгольських завойовників на їх шляху на Захід. Під час двох світових війн XX століття – нападу західноєвропейських країн у процесі їх збройної експансії на Схід.

За останню тисячу років на територію України було привнесено ззовні близько 200 війн з їх величезними людськими та матеріальними втратами. Тільки за період з 1921 до 1947 року Україна, за деякими оцінками, втратила близько 15 мільйонів чоловік. Особливість геостратегічного положення України підтверджує і той факт, що із 50 стратегічних операцій, проведених за

роки Великої Вітчизняної війни, 16 було здійснено на її території.

Таким чином, під впливом геостратегічних факторів Україна сформувалася як регіональна, поліетнічна та поліконфесійна держава із власними внутрішніми протиріччями, які, безумовно, не можуть не впливати на її національну безпеку.

По-друге, Україна геостратегічно розташована в безпосередній близькості до природних епіцентрів епідемій, епізоотій та епіфітотій. Внаслідок цього розвиток нашого суспільства як вищої форми організації живих систем постійно входить у протиріччя з живими системами значно нижчого порядку. Протиріччя не завжди вирішувалися на користь народу України. Від цього джерела небезпеки населення України і в наш час продовжує нести втрати серед дітей та дорослих. Це зумовило постійне виникнення на території України специфічних надзвичайних ситуацій. Не випадково, що найбільші холерні бунти в колишній Російській імперії виникали саме на території України.

Таким чином, геостратегічне положення України є вразливим з боку природних епіцентрів епідемій, епізоотій та епіфітотій, що не може не враховуватися при побудові системи національної безпеки.

По-третє, історично склалося, що в період з кінця 30-х і фактично до початку 50-х років на території України мали місце події, які можна кваліфікувати як поєднання елементів світової, вітчизняної, громадянської та національно-визвольної воєн /136/. Внаслідок цього відбулося подальше загострення регіональних, міжетнічних, міжконфесійних та соціальних протиріч щодо національних ідеалів, історичних та духовних цінностей. Українська нація фізично і психологічно настільки травмована фізичними та духовними агресіями під час цих війн, нечуваним геноцидом – голодомором у 30-ті роки, доведеним до надзвичайного, катастрофічного стану середовищем проживання, а в подальшому – і наслідками Чорнобильської катастрофи, що ніяк не може відновити власні духовні та фізичні сили. Таке становище вчені називають «післяшоковим розладом» /107/. Це стало трансформуватися в багатовекторність та нерішучість у питаннях вибору напрямів державного будівництва, призвело до байдужості окре-

мих верств населення щодо проблем національної безпеки, що, безумовно, доповнює негативну палітру можливих конфліктогенних ситуацій.

По-четверте, після другої світової війни Україна як суб'єкт держави-переможниці, увібрала в себе більшість українських етнічних земель. У цей період до неї відійшли Західна Україна, Бессарабія, Північна Буковина та Закарпатська Україна. У сусідніх країнах має місце значна багатополарність в оцінках виникнення утворених у післявоєнний час сухопутних та морських кордонів України. Вона зросла після розпаду колишнього СРСР. Тому за тих чи інших умов загострення протиріч на територіальному ґрунті може виникнути практично на будь-якій ділянці державного кордону України. Характерними у цьому відношенні є твердження А. Супіна /40/, роздуми та занепокоєння Г. Коржа, Н. Кляшторної, А. Зінченко /49, 159, 203/. Крім того, Україна є єдиною європейською країною, яка має сухопутні кордони з 7 державами, чисельність української діаспори в яких становить майже чверть її населення.

По-п'яте, загальновідомо, що геополітика колишнього центру, спираючись на високий науковий і технологічний потенціал України, сприяла створенню в післявоєнний час на її території перших у світі міжконтинентальних ракет, освоєнню виробництва стратегічних систем озброєння та інших високотехнологічних систем. За багатьма показниками вони і зараз не мають аналогів у світовій практиці. Україна справедливо увійшла до п'ятірки космічних держав світу, десятки провідних країн-експортерів товарів та послуг військового і спеціального призначення. Проте більшість освоєних Україною технологій у промисловості та сільському господарстві мають підвищений ризик. Штучні чи природні аварії на відповідних виробництвах можуть створити ситуацію, близьку до застосування зброї масового знищення, що може завдати непоправної шкоди суспільству та державі. Яскравий приклад – аварія на ЧАЕС; численні аварії у шахтодобувній промисловості; стан, в якому перебувають виробничі фонди багатьох підприємств хімічної промисловості; технічний стан Дніпровського каскаду ГЕС; значна кількість великих і середніх залізничних та автодорожних мостів тощо. Тобто на стан

національної безпеки впливає невідповідність технічної досконалості, з якою можуть вироблятися ті чи інші системи озброєнь і воєнної техніки, технологічна відсталість промислового і сільськогосподарського виробництва.

По-шосте, Україна де-юре, будучи одним із засновників і членів ООН, де-факто не була самостійним суб'єктом міжнародної політики. Внаслідок цього на момент набуття Україною державного суверенітету вона фактично не мала (а реально і сьогодні відчуває нестачу) відповідних спеціалістів та науковців у сфері стратегічного планування національної безпеки. Через слабку поінформованість суспільства, його підвищену політичну заангажованість з елементами політичного романтизму, політична доцільність отримала пріоритет порівняно з висновками та рекомендаціями науки. На основних напрямках державного будівництва не було забезпечено єдності стратегії реформ та науки. Українській державній еліті було нав'язане одновимірне розуміння протиріч, які лежать у природі національної безпеки держави як явища. Це призвело до накопичення помилок та їх інтенсивного розмноження. Відбулася втрата розуміння природи джерел небезпек національним інтересам та всебічного забезпечення національної безпеки як фізичного процесу. Так, навіть Конституцією визначено, що Президент є Верховним Головнокомандувачем лише Збройними Силами України. Питання ж щодо підпорядкування інших військових формувань, на які згідно з Конституцією покладається завдання забезпечення державної безпеки та захисту державного кордону, управління ними залишилися поза увагою, а в Концепції національної безпеки України такі важливі функціональні сфери національної безпеки, як «технологічна безпека», «енергетична безпека», «епідеміологічна безпека», чомусь взагалі не розглядаються. Існують підстави констатувати, що в Україні і сьогодні ще досить мало наукових публікацій та видань з проблемних питань стратегічного планування, просування та захисту національних інтересів.

Глобальний компонент. Незважаючи на те, що в глобальному плані дійсно має місце зниження політичного протиборства, це не означає, що така тенденція є панівною на регіональному та локальному рівнях. Як справедливо підкреслюють ряд фахів-

ців, зокрема, В. Раденький, В. Манілов, А. Гуцал, А. Калашніков /75, 96, 201, 220/, особливість сучасної геополітичної ситуації полягає в тому, що руйнування біполярної структури світу призвело не тільки до втрати місцевими панівними державними елітами звичних орієнтирів, а й до сприйняття змін, які сталися, як своєрідного сигналу до швидкого вирішення власних проблем. Практика переконливо свідчить про різке зростання конфліктності у взаємовідносинах між окремими державами, негативних явищ та тенденцій, у першу чергу, націоналістичного, сепаратистського, дезінтеграційного характеру, а також про розширення можливостей середніх і навіть малих держав впливати як на політику великих держав, так і на загальносвітову ситуацію.

Іншими словами, посилився вплив на стан національної безпеки у світі та окремих регіонах культурно-етнічних протиріч і пов'язаних з ними геополітичних, національних та конфесійних проблем. Джерела цих протиріч загальновідомі. Людство складається із етнічних утворень – історичних формацій. Останні мають загальну (спільну) культуру, займають цілком визначену географічну територію, яка часто не співпадає з історично утвореними державними кордонами. Культура цих етнічних утворень, її політичний компонент як сукупність поглядів на цілі та завдання, відносини з навколишнім світом може протирічити культурі інших етнічних утворень і тим самим генерувати напруженість як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Звичайно, напруженість може компенсуватися системою добросусідських відносин і десятками років реально не проявлятися в тих чи інших формах. Проте будь-яка зміна геополітичної ситуації призводить до зміни пріоритетів, цілей та завдань розвитку етнічних утворень. Це каталізує протиріччя, дестабілізує ситуацію, породжує нові загрози національній та загальній безпеці.

Останнє десятиріччя породило безліч прикладів, які підтверджують правильність сказаного: кровопролитні події в Югославії, Закавказзі, чеченська війна та ін.

Зникнення з політичної арени СРСР, а в найближчій перспективі і подальше звуження можливостей США самостійно підтримувати баланс загальносвітової ситуації (перш за все,

як справедливо підкреслює Дж. Сорос /137/, через небажання відмовитися від ідеології статусу наддержави, який усе важче підтримувати з причин економічного характеру) вже сьогодні супроводжується активізацією претензій ряду країн на роль регіональних лідерів і великих держав. При цьому все більшого значення набуває «економічна вага».

На роль центру економічної сили претендує Японія, економіка якої попри все зберігає достатні темпи росту порівняно зі США і розвиненими країнами Західної Європи. Поглинувши Гонконг, Китай різко прибавив обертів у нарощуванні своєї могутності, приділяючи винятково важливе значення воєнному компоненту. Високими темпами зростає потенціал та вплив на європейські справи Німеччини. Безперечно, регіональними лідерами намагаються стати Туреччина, Індія, Саудівська Аравія, Бразилія та деякі інші країни. Усе це є потенційними джерелами загрози національній і загальній безпеці. Так, протистояння Пакистану лідерству Індії уже призвело до інтенсифікації розвитку ядерних технологій та кровопролитного конфлікту між ними у 1999 році.

Отже, незважаючи на зниження імовірності ядерних та глобальних (світових) звичайних війн, атрибутами політичної реальності залишаються збройні конфлікти як одна із форм вирішення протиріч, як вагомий аргумент реалізації та захисту національних інтересів. Це означає, що можливість виникнення збройних конфліктів різної інтенсивності, переростання їх у локальні війни, а також війни регіонального масштабу не тільки не зменшилася, а, навпаки, збільшилася.

Загальноцивілізаційний компонент. На структуру та зміст національної безпеки відчутно впливають загальноцивілізаційні процеси та, особливо, глобальні проблеми (планетарного значення) /160/.

Щодо загальноцивілізаційних процесів, то сьогодні спостерігаються дві діалектично взаємопов'язані тенденції розвитку, які визначають його загальний характер. З одного боку, можна констатувати, що зростає єдність, цілісність людства, утверджується колективність як його органічна властивість. З іншого – у світі створюються нові можливості для всебічного прояву індивідуальності та індивідуалізації особистості /135, 153/.

Є всі підстави стверджувати, що зростання колективістського характеру цивілізації зумовлене, передусім, тим, що за межами колективності неможливе подальше існування людства. І не тільки тому, що може настати його самознищення в результаті світової війни в разі застосування ядерної та іншої зброї масового знищення. Самознищення людства стало реально можливим і за мирних умов через невирішеність глобальних проблем розвитку земної цивілізації (інколи вони називаються загальнолюдськими).

До таких проблем у цілому можна віднести ті, які /133,135, 160, 219/:

- концентрують фундаментальні протиріччя сучасної земної цивілізації;

- стосуються життєвих інтересів кожної людини, соціальної групи, держави, регіону і людства в цілому;

- загрожують подальшому розвитку та збереженню сучасної цивілізації;

- їх вирішення вимагає тісного співробітництва усіх країн та народів, незалежно від їх соціально-економічного устрою, політичних, ідеологічних чи інших відмінностей.

При цьому глобальні проблеми, які потенційно містять деструктивні, шкідливі якості, а при певних умовах реально проявляють ворожі національним інтересам наміри або природу, в загальному вигляді за генезисом можна поділити на три групи: природного, техногенного чи соціального походження.

Перша група – це проблеми, які є наслідком або стосуються відносин людини та навколишнього середовища (природи). Друга група породжена основними протиріччями розвитку людської цивілізації (проблема призупинення гонки озброєнь, подолання економічної нерівності між розвиненими країнами та тими, які розвиваються). І, нарешті, третя група проблем є наслідком відносин між людиною та суспільством (соціальний і духовний розвиток людини, вдосконалення системи медичного забезпечення тощо).

Сьогодні експерти найчастіше піддають аналізу 8 глобальних проблем сучасності: енергетичну, сировинну, соціальну, інформаційну, технологічну, екологічну, епідемічну та роззброєння, які певним чином спільні для усіх країн світу. Безумовно, Україна

як суб'єкт міжнародного співтовариства не може не відчувати на собі їх гостроту.

Більш детально система глобальних проблем розглядатиметься у третьому розділі, а поки зазначимо, що вона формується стихійним чином, є об'єктивно-неминучим результатом соціального прогресу, нестабільна і характеризується надзвичайною динамічністю. Мова йде про зміну статусу і значення тих чи інших проблем, виникнення нових. Наприклад, у 70-х роках про таке захворювання, як СНІД, ніхто не знав. У середині 80-х років його поширення мало відносно локальний характер, а сьогодні це захворювання увійшло до числа найболючіших проблем людства.

Це також одна з причин, чому у сучасному світі традиційне поняття «сила» поступово втрачає свій попередній воєнно-політичний зміст. У геополітичному просторі сформувались цивілізаційні полюси, які мають декілька вимірів: економічний, інформаційний, науково-технологічний, воєнний, територіальний та сировинний (ресурсний), кількість і якість населення, стабільність на соціальному та політичному рівнях і, найголовніше, здатність адекватно змінюватися у мінливому світі. Міжнародний та європейський порядок базується на динамічній рівновазі між полюсами, які постійно нівелюються глобальними проблемами, бо останні постійно загострюються. Це і сприяє деякому зниженню ролі воєнно-політичних блоків та союзів.

За таких умов колективність є головним фактором, який дає можливість цивілізації протистояти наслідкам власної руйнівної діяльності, не допустити процесу самознищення. Отже, надзвичайно важливою є методологічна посилка про необхідність обґрунтування та реалізації стратегії національної безпеки України як органічної складової міжнародної та європейської (регіональної) безпеки. Іншими словами, сучасна цивілізована держава – це відкрита для всього світу держава, яка співвідносить свої норми та цінності із загальнолюдськими, забезпечує органічне поєднання інтересів індивідууму, нації і людства, виходячи з того, що існують загальнолюдські цінності, а загальної людини немає /11, 93, 112, 135/. Поділ людства на протилежні соціальні системи, абсолютизація особливостей власного суспільного роз-

витуку, ізоляціонізм є недоречними і шкідливими для національної безпеки.

Необхідно звернути увагу на деякі аспекти цього висновку.

По-перше, вище зазначалося, що головним критерієм ефективності державного рішення у сфері національної безпеки є ступінь його відповідності інтересам людини, групи (колективу), суспільству в цілому /93/. Дипломатичний афоризм не випадково стверджує, що у країні немає постійних друзів, а є постійні інтереси /29/.

По-друге, поняття «загальнолюдські цінності» сформувалося, в основному, у західному світі і несе в собі християнські начала. В інших цивілізаціях ті чи інші загальнолюдські цінності можуть розумітися по-різному. Так, загальновідомі ідеї класика політичної думки Н. Макіавеллі (1469 – 1527) щодо основних принципів соціального управління ґрунтуються на глибокому розумінні соціально-психологічних закономірностей поведінки людей, а концепція соціального управління китайського філософа Конфуція (551 – 479 рр. до н.е.) поєднує політику та мораль /126/. Але саме ідеї Н. Макіавеллі дали життя сучасній соціологічній теорії еліт (В. Парето, Г. Моска), вплинули на автора теорії менеджерської революції Дж. Бернхейна /58/. На нього, як на авторитет і предтечу, посилаються теоретик бюрократії М. Вебер та основоположник постіндустріального суспільства і політичного прогнозування Д. Белл /126/.

Таким чином, якщо врахувати політичну, етнічну, конфесійну та соціальну роздробленість українського суспільства, що об'єктивно призводить до все більш корпоративних вимог окремих груп населення, то реалізація тези «відкритості держави для всього світу» на базі співвідношення власних норм та цінностей із загальнолюдськими є досить складним питанням. На цьому акцентує увагу, зокрема, і В.Л. Манілов (щодо аналогічної проблеми у Російській Федерації) /138/.

Друга загальноцивілізаційна тенденція – розширення можливостей для вияву індивідуальності та індивідуалізації особистості. Є усі підстави стверджувати, що і в цьому питанні людство вступає у якісно новий період. Його характерна риса – виникнення передумов (у розвинених країнах світу) для практичної

реалізації постулату про вищу цінність людського життя.

Досягнутий рівень розвитку виробничих сил, сучасний науково-технічний прогрес, успіхи сільськогосподарського виробництва та медицини створюють матеріальні передумови для збереження життя абсолютній більшості людей. До того ж сучасне виробництво базується на інтелектуально насичених технологіях і вимагає виявлення та розвитку здібностей людини, створює суспільну потребу в її більш гармонійному і всебічному розвитку.

Це підтверджує аналіз структури витрат найбільш розвинених держав за останні півстоліття. Перш за все, помічається явне домінування і майже невинне зростання частки асигнувань на соціальне забезпечення та соціальне страхування. У розвинених країнах на середину 90-х років частка таких трансфертів складала в середньому 35 % усіх державних витрат. Справедливо вважається, що однією із головних причин підвищення соціальних витрат є підвищення в індустріальну, а особливо постіндустріальну епоху ролі «людського капіталу» як головної рушійної сили економічного зростання та накопичення національного багатства.

Так, В. Грановський зазначає, що на основі аналізу національного багатства 192 країн експерти Всесвітнього банку підраховали, що на частку виробничих фондів у середині 90-х років припадало тільки 16 % національного багатства, природних ресурсів – 20 %, а «людського капіталу» – 64 % /152/. Про це ж свідчить і згадуване вище намагання «гуманізувати» зміст національної безпеки в проєкті Стратегії національної безпеки США на період до 2025 року /216/. Саме так відбувається гуманізація людських відносин. Турбота про людину стає не тільки найважливішою нормою моралі, а й найголовнішою умовою економічного процвітання суспільства. Саме тому у розвинених країнах утверджується атмосфера дбайливого ставлення до конкретної людини, концентрація зусиль суспільства на збереженні життя і всебічному розвитку кожної окремої особистості. Ігнорування ж індивідуальності, зневага до її інтересів, а то й до самого існування, відкриває шлях до взаємного знищення людей і народів, загибелі всього людства. Іншими словами, безпека кожного – це ключ до безпеки усіх, і навпаки.

На жаль, результати досліджень великої групи вчених з різних країн світу, зокрема, таких видатних економістів, як Дж. Сакс та М. Партер, свідчать, що Україна (як і Росія) в світовій класифікації конкурентоспроможності за агрегованими показниками в різних сферах посідає останнє або передостаннє місце /152, 191/.

Бюрократично-організаційний компонент. Рішення приймають як люди, так і організації, особливості яких впливають на прийняття рішень та їх втілення в життя. Але для національної безпеки України цей компонент є особливо важливим, на що, зокрема, вказують Г.Г. Почепцов /139/, а також деякою мірою В.Г. Кремень та В.М. Ткаченко /140/.

Наприклад, для України, як і для будь-якої посттоталітарної країни, надзвичайно важливим елементом державної стабільності є належна співпраця законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Проблема в тому, що, як свідчить практика, посттоталітарні держави зазвичай мають кілька відносно автономних інститутів влади, які не володіють реальним інструментарієм для узгоджених дій і психологічно не готові для визнання іншої рівноцінної собі влади. Проблема конфліктності закладена у будь-якій посттоталітарній структурі, бо її виконавцями є люди з тоталітарно сформованим менталітетом, який вимагає безумовного підпорядкування. Вказана організаційна конфліктність природно закладається в систему національної безпеки. Не приділяти належної уваги цим факторам не можна, адже не тільки прийняття важливих і принципових рішень у сфері національної безпеки, а й їх втілення в життя є принципово конфліктним. При цьому складність посттоталітарних механізмів полягає в тому, що вони часто функціонують не на основі закону, а прецеденту. Що ж до моментів суб'єктивного характеру, то вони взагалі слабо піддаються концептуалізації.

Функціональний компонент. Виходячи із найбільш імовірних загроз національній безпеці України в життєво важливих сферах діяльності, а також аналізу деяких джерел /2, 24, 27, 28, 30, 41, 42, 45, 49, 62, 69, 74, 77, 80, 81, 88, 105, 108, 112, 115, 153, 154, 155, 156, 160, 177, 179, 188, 189, 190, 193, 202, 204, 210, 219/, можна стверджувати про наступні основні функціо-

нальні складові (сфери) національної безпеки України: економічну, політичну, соціальну, воєнну, екологічну, епідемічну, технологічну та інформаційну безпеку.

Економічна безпека може розглядатися як такий стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які б гарантували позитивні темпи економічного розвитку, здатність зберігати чи відновлювати виробництво, забезпечувати стійке функціонування кредитно-фінансової системи тощо. Джерелами загроз є держави, юридичні та фізичні особи, які проводять агресивну економічну політику.

Політична безпека – це стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які гарантують захист суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності та конституційного устрою держави. Джерела загроз та небезпек: зовнішні – держави, юридичні та фізичні особи, які втручаються у внутрішні справи; внутрішні – злочинність, корупція, неконституційні воєнізовані формування, юридичні та фізичні особи, які своїми діями підривають територіальну цілісність і конституційний устрій держави.

Соціальна безпека – стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які дозволяють гарантувати захист прав та свобод людини, духовних і матеріальних цінностей суспільства. Джерела загроз та небезпек: держави, юридичні та фізичні особи, які проводять агресивну соціальну політику.

Воєнна безпека – стан правових норм і воєнної організації держави, які дозволяють: стримувати і послідовно знижувати шляхом проведення політики безпеки рівень воєнної загрози і небезпеки застосування збройної сили з боку вірогідного противника; успішно відбивати агресію в разі виникнення воєнного конфлікту; виключати або максимально обмежувати деструктивний прояв збройної сили всередині держави. При цьому в основу забезпечення воєнної безпеки України, як пропонує генерал-полковник Шкідченко В.П., повинні закладатись три базові концепції: воєнно-політичного партнерства; оборонного стримування; відбиття можливої агресії /189/.

Екологічна безпека – стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які гарантують захист середовища проживання

людини, групи і суспільства. Джерела загроз і небезпек: технологічно небезпечні виробництва та засоби збройної боротьби (особливо масового ураження); держави, юридичні та фізичні особи, які проводять агресивну екологічну політику.

Епідемічна безпека – стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які гарантують можливість виключити чи максимумно обмежити розповсюдження епідемій (епізоотій, епіфітотій). Джерела небезпек: природні та штучні джерела епідемій (епізоотій, епіфітотій).

Технологічна безпека – стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які гарантують наявність у державі конкурентоспроможних технологій, а також дозволяють виключити деструктивні наслідки технологічної недосконалості господарської діяльності. Джерела загроз та небезпек: технологічна відсталість; технологічно небезпечні виробництва; держави, юридичні та фізичні особи, які проводять агресивну технологічну політику.

Інформаційна безпека – стан правових норм і відповідних їм інститутів безпеки, які гарантують постійну наявність даних для прийняття стратегічних рішень та захист інформаційних ресурсів країни. Джерела загроз та небезпек: держави, юридичні та фізичні особи, які проводять агресивну інформаційну політику.

Отже, можна стверджувати, що проблема забезпечення національної безпеки України має багатоплановий характер. Її складові (компоненти) мають географічний, геополітичний, соціальний, біологічний, технічний, воєнний та інші виміри. Тому комплексне вирішення проблеми національної безпеки повинно базуватися на методології, яка б дозволяла на суто науковій основі здійснювати синтез ефективної системи забезпечення національної безпеки. Зазначена методологія є необхідною передумовою адекватного відображення та врахування в практичній діяльності суб'єктів державного управління національною безпекою багатовимірної природи поняття національної безпеки, а також приведення різнопредметних знань у сфері суспільних, природничих, технічних та воєнних наук в органічну єдність при вирішенні практичних проблем національної безпеки.

Суть вирішення проблем національної безпеки України полягає в захисті власних національних інтересів від держав, юридич-

них і фізичних осіб, які вирішують проблеми свого існування та розвитку радикальними, а то й агресивними методами за рахунок нашої країни. Тому принципово важливим є не тільки те, що проблема забезпечення безпеки життєдіяльності і розвитку українського суспільства має багатоплановий характер. Захист та активне просування національних інтересів є необхідною умовою виживання самого суспільства та входження України до складу найбільш розвинених держав світу /8/.

1.5. Державна політика та ідеологія у сфері національної безпеки

Слово «політика» грецького походження і у перекладі означає державну діяльність. Під політикою розуміють сферу життєдіяльності суспільства, систему відповідних відношень, взаємодію різних верств населення (націй, класів, соціальних груп), а також держав. Політика – це сукупність дій, заходів у тій чи іншій сфері (у даному випадку сфері національної безпеки), за допомогою яких узгоджуються інтереси різних верств населення і державної еліти. Це мистецтво суспільного співіснування, фактор збереження цілісності об'єктивно диференційованого суспільства, а в міжнародному вимірі – міжнародної стабільності і безпеки.

Ідеологія – це система політичних, правових, релігійних, моральних, філософських поглядів та ідей, які відображають ставлення людей як до навколишнього середовища, так і один до одного; способи освоєння (опанування) і трансформації дійсності з позицій цілей, ідеалів, прийнятих різними соціальними об'єктами. Можна стверджувати, що це соціальні програми діяльності, спрямовані на зміну чи закріплення існуючої системи суспільних відносин. На сучасному етапі розвитку цивілізації формуються загальнолюдські інтереси та цінності, пріоритетні щодо ідеології. Сфера ідеологічної боротьби дещо звужується, менше впливає на міждержавні відносини, політичну діяльність. Вважається, що в сучасних умовах непримиримість ідеологічних поглядів повинна виключати конфронтацію при реалізації національних інтересів різних країн, сучасне суспільство потребує демократичних форм

боротьби, гласності, публічності. Але зневажливе ставлення до ідеології, коли йдеться про національну безпеку, є неконструктивним і навіть небезпечним.

В умовах перехідного суспільства необхідна ідеологія державності, функція якої – забезпечення консолідації розколеного суспільства. Вона повинна запропонувати власну інтерпретацію здатності суспільства до подолання невідповідності між традиційними цінностями масової свідомості й реальними суспільними відносинами. Тому ідеологія є досить дієвим і гнучким інструментом управління; забезпечує приплив соціальної енергії, схиляє до думки про підтримку держави; запобігає краху державності; забезпечує управління основою орієнтації. Це дієвий, століттями перевірений засіб запобігання катастрофічного розвалу суспільства.

Порушення ідеалів і системи цінностей радянського періоду (за умов вакууму конструктивної державної ідеології та відсутності соціальних передумов розвитку демократичної особистості, яка б мала внутрішні потреби в державності і переймалася відповідальністю за неї) свідчить про нагальну потребу суспільства в новій ідеології. Одним із її найконструктивніших елементів мало б стати усвідомлення того, що сьогодні усі покоління успадкували славу й спокутують гріхи радянського суспільства. Без цього не можна вийти на новий етап розуміння завдань, розв'язання яких зумовлює поступ історії.

З іншого боку, ідеологія – не панацея. Розкол пронизує не лише свідомість. Він повністю матеріалізується у формах людського співіснування, матеріальної культури, економічної діяльності, соціальних інститутів. Тільки масова відданість людей новим формам діяльності (економічної, політичної), готовність втілювати їх у життя дозволять подолати перехідний етап.

Саме тому питання ідеології та політики в сфері національної безпеки тісно пов'язані. А для перехідних суспільств, до яких належить і наше, увага до процесів ідеологічного порядку особливо важлива. Неврахування, нерозуміння процесів, що відбуваються в гуманітарній сфері, призводить до руйнівних наслідків.

Ідеологічним наповненням української політики у сфері націо-

нальної безпеки повинно стати:

– утвердження в суспільній думці ідеї стабільного суспільного розвитку, яка є базовою для формування національної безпеки. У масовій свідомості, на жаль, існує реальна загроза ототожнення цінностей ринкової економіки та демократичного суспільства з бідністю;

– формування та утвердження у суспільній думці національної та культурної ідентичності України як держави, що є складовою європейського історичного та культурного процесу;

– пошук та досягнення консенсусу між різними прошарками суспільства і представниками його еліт у питанні «звідки і куди йде Україна?», відповідь на яке: «від тоталітаризму до ліберально-демократичного суспільства європейського типу» з українською специфікою;

– ситуація у сфері дотримання прав людини, яка є важливим фактором, що впливає на формування іміджу держави та суспільної свідомості. Україна повинна стати країною з високим рівнем захисту прав людини, що було б підтвердженням створення правового демократичного суспільства.

Отже, для України ідеологія повинна відігравати цементуючу роль у просуванні та захисті національних інтересів, хоча формальна імітація ідеології і рис суспільно-політичної системи країн-переможниць у «холодній війні» (перш за все США) викликає відчутний дискомфорт у суспільстві та прагнення деяких прошарків ліквідувати елементи трансформації, нав'язані новою політичною елітою країни.

1.6. Загальна характеристика національних інтересів

Національні інтереси та їх пріоритетність відображають фундаментальні цінності та прагнення народу і обумовлюються конкретною ситуацією, що складається в країні та за її межами у той чи інший історичний період. Це означає, що національно-державні інтереси України є об'єктивним фактором, обумовле-

ним усією сукупністю її життєвих потреб. Це визначає, якою повинна бути політика держави, щоб цілісність та добробут громадян були надійно забезпечені та захищені і вони жили в державі, яку поважають в усьому світі, а керівництво й зовнішньо-політичні діячі виконували своє призначення – представляли та відстоювали зазначені інтереси в усіх куточках планети.

Національні інтереси мають складну структуру і можуть класифікуватися за різними ознаками.

За ступенем важливості для суспільства розрізняють життєво важливі, важливі та другорядні національні інтереси.

За ступенем стійкості – короткострові, середньострові та довгострові.

За функціональними сферами – політичні, економічні, воєнні та інші.

Національні інтереси можуть мати тимчасовий характер, тобто виникати і зникати на певному історичному етапі або бути постійними – діяти протягом усього періоду існування держави.

За сферами виявлення національні інтереси можуть бути внутрішніми та зовнішніми.

Внутрішні національні інтереси містять життєво важливі потреби існування та розвитку природи, людини, групи, суспільства, держави, а зовнішні – відображають умови їх збереження та розвитку.

Аналіз основних положень Конституції України, Концепції національної безпеки України, Закону України «Про Раду національної безпеки та оборони України», виступу Президента України 12 травня 1998 року зі щорічним Посланням до народу України та Верховної Ради і Послання до неї в 2000 році, літературних та інших джерел дозволяє стверджувати, що національні інтереси України полягають в наступному.

Внутрішні:

– створення громадянського суспільства, підвищення ефективності роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини;

– досягнення національної злагоди, політичної і соціальної

стабільності, гарантування прав українській нації і національним меншинам;

– подолання економічної кризи і створення соціально орієнтованої ринкової економіки;

– гарантування конституційного ладу, створення механізму ефективного державного будівництва та підвищення стійкості державних інститутів;

– забезпечення екологічно і технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства;

– збереження та підвищення науково-технологічного потенціалу;

– зміцнення генофонду українського народу, його фізичного і морального здоров'я та інтелектуального потенціалу;

– розвиток української нації, історичної свідомості і національної гідності українців, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності усіх національностей, які проживають в Україні;

– будівництво системи національної безпеки, ефективної на місцевому, регіональному та національному рівнях.

Зовнішні:

– налагодження рівноправних та взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування в європейське і світове співтовариство при збереженні економічної самостійності;

– забезпечення суверенітету, територіальної недоторканості та політичної незалежності;

– виключення домінування іноземного економічного, політичного та культурного впливу, досягнення вільного доступу до життєво важливих економічних зон, комунікацій та інформаційних потоків;

– підтримання та розвиток міжнародного процесу нерозповсюдження ядерних технологій і нових видів озброєнь, зниження бойового і чисельного складу збройних сил;

– забезпечення стійкості національної безпеки на основі економічного, науково-технологічного, інформаційного та воєнного потенціалів;

– участь у будівництві міжнародної (універсальної) системи безпеки, ефективної і на європейському рівні.

Стратегічний характер національних інтересів полягає в наступному: вони є фундаментальними пріоритетами будівництва і розвитку державності; лежать в основі стратегічного планування збереження навколишнього середовища; спрямовані на просування та захист інтересів людини, групи, суспільства і держави; визначають необхідність будівництва і розвитку системи національної безпеки з включенням до її складу (як необхідного елемента) Воєнної організації держави.

Загальна характеристика національних інтересів України буде неповною, якщо не сказати про особливості її державного суверенітету, які є не тільки історичною константою її розвитку. Вони генерують вищезазначені національні інтереси.

Одним із головних виразників державницької ідеї в історії українського народу став Тарас Шевченко. І це не є чимось безпрецедентним. Письменникам і поетам як мислителям свого часу часто належить визначальна роль в історії. Так, ідеї великого шотландського поета Р. Бернса лежать в основі створення Шотландії. У наш час, у Чехії, провідною політичною силою став Громадянський форум, і одного із його лідерів – письменника та драматурга В. Гавела – було обрано спочатку Президентом Чехословаччини, а потім і Чехії. Таким чином розвивалися події і в Угорщині, де Президентом було обрано драматурга А. Генца.

Але так сталося, що державницькі ідеї Т. Шевченка реалізувалися практично тільки 16 липня 1990 року. У цей день Верховна Рада України, виражаючи волю українського народу, намагаючись закласти підвалини створення демократичного суспільства, турбуючись про повноцінний соціальний та духовний розвиток усього населення України та маючи за мету утвердження суверенітету і самоуправління українського народу, а також беручи до уваги, що СРСР було утворено шляхом прийняття декларації із зазначенням причин, які змусили республіки його утворити, оголосила Декларацію про державний суверенітет. У ній було проголошено верховенство, самостійність, повнота та неподільність влади в Україні у межах її території, а також незалежність і рівноправність у стосунках з іншими країнами.

Особливостями Декларації про державний суверенітет України є те, що:

– вона була прийнята після проголошення у червні 1990 року Верховною Радою Російської Федерації верховенства законів Росії над законами СРСР на своїй території;

– основні вихідні положення в досягненні державного суверенітету були проголошені у формі цільових установок та принципів, які виражали національні інтереси українського суспільства;

– вона містила основні цільові установки і вихідні принципи, які визначали шляхи та напрями досягнення національної безпеки та її важливої складової – воєнної безпеки.

У липні 1990 року Верховною Радою України було проголошено не тільки верховенство влади на своїй території. Була чітко сформульована структура і визначені принципи забезпечення національних інтересів держави.

У першому розділі Декларації проголошено, що Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі реалізації українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення. Підтверджується, що Україна здійснює захист та охорону національної державності українського народу і будь-які насильницькі дії проти національної державності з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань або окремих осіб переслідуються законом. Тобто вже у першому розділі чітко проголошена основа державного суверенітету – територіальна цілісність та захист державності. У третьому розділі визначені складові державного суверенітету: Україна самостійно вирішує будь-які питання державної влади, забезпечує верховенство законів України на своїй території, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу та судову.

У другому розділі визначено, що громадяни України усіх національностей складають народ України і тільки він є єдиним джерелом державної влади, а у четвертому проголошено, що всім громадянам гарантуються права і свободи, передбачені законами України і нормами міжнародного права, забезпечується рівність усіх перед законом.

У шостому розділі визначені матеріальні основи державного суверенітету. По-перше, Україна самостійно визначає свій економічний статус, і тільки її народ має виняткове право на націо-

нальне багатство. По-друге, власністю народу є земля, надра, повітряний простір, природні ресурси, весь економічний і науково-технологічний потенціал. По-третє, підприємства та об'єкти інших держав розміщуються на території України і використовують природні ресурси відповідно до національного законодавства. По-четверте, Україна самостійно створює банківську систему і встановлює податки. При цьому передбачається, що економічна безпека як базовий, матеріальний компонент досягається шляхом захисту усіх форм власності.

Особливістю Декларації є те, що в ній закладені основні принципи екологічної безпеки як однієї із складових національної безпеки: Україна самостійно встановлює порядок організації охорони природи, використання її ресурсів і має право заборонити (призупинити) функціонування будь-якого підприємства на своїй території; проявляє турботу про генофонд народу.

Восьмий розділ присвячено духовним принципам державного суверенітету: Україна самостійно вирішує питання науки, освіти, культури та мови в інтересах розвитку української нації та гарантує всім іншим національностям свободу національно-культурного розвитку. При цьому забезпечується національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-культурні потреби українців, які проживають за межами України.

Винятково важливими були питання зовнішньої та внутрішньої безпеки, права України на власні Збройні Сили, внутрішні війська та органи безпеки, самостійного вирішення строку проходження військової служби, проголошення наміру стати в майбутньому нейтральною державою, яка не бере участі у воєнних союзах, та дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Було проголошено перевагу національних інтересів над класовими та норм міжнародного права над нормами внутрішнього державного права.

Виникає питання: а чи могла Декларація забезпечити справжній суверенітет? Ні. Декларація визначила державний суверенітет України як суб'єкта СРСР, який на той час був суб'єктом міжнародного права. Тому через рік, 24 серпня 1991 року Верховна

Рада, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи подальшу реалізацію положень Декларації про державний суверенітет, урочисто проголосила про створення самостійної Української держави – України. При цьому особливо підкреслювалося, що Україна є неподільною і недоторканою, а на її території мають силу тільки Конституція та закони України.

І знову виникає питання: чи достатньо було для набуття Україною справжнього суверенітету Акта проголошення незалежності? З одного боку, принцип законності в утвердженні державного суверенітету був дотриманий, але у вирішенні такого доленого питання, як набуття державного суверенітету колишньою союзною республікою, не брав участі народ, який, згідно з раніше проголошеною Декларацією та загально визнаними нормами демократії, є єдиним носієм влади у державі. Тому логічно, що одночасно з проголошенням Акта про незалежність України Верховною Радою було прийнято Постанову «Про всеукраїнський референдум», який і було проведено 1 грудня 1991 року. Як відомо, у ньому взяло участь 84,18 % від загального числа включених до списків, із яких 90,32 % відповіли «Так». 10 грудня 1991 року Верховна Рада ратифікувала Угоду про СНД, і Україна стала повноправним суб'єктом міжнародного права.

1.7. Суть Концепції національної безпеки України

Аналіз процесу розпаду федеративних, поліетнічних, поліконфесійних та регіональних країн свідчить, що після визначення суспільства з державністю і оголошення в декларації про державний суверенітет своїх національних інтересів, одним із наступних кроків є прийняття Концепції національної безпеки.

Зазначена Концепція є юридичним актом, який містить керівні принципи та цільові установки щодо шляхів, засобів та механізмів захисту життєво важливих інтересів людини, групи, суспільства та держави. Концепція має за мету: забезпечити єдність принципів формування і проведення державної політики національної безпеки, зокрема, поєднати підходи до формування відповідної законодавчої та нормативної бази (наприклад, підго-

товки доктрин, стратегій, концепцій, державних і відомчих програм у різних сферах національної безпеки); скоординувати загальнодержавні дії щодо забезпечення безпеки на місцевому (регіональному), національному та міжнародному рівнях. Це було об'єктивною причиною прийняття Концепції національної безпеки України.

Підготовка офіційного проекту Концепції національної безпеки України розпочалася відповідно до Указу Президента України від 15 січня 1992 року № 41/92 і завершилася 10 березня 1992 року. У процесі роботи Президентом було прийняте рішення про формування Ради національної безпеки України /5/. Перше читання проекту Концепції у Верховній Раді України відбулося 19 жовтня 1993 року, друге – 24 травня 1996 року, а остаточне затвердження – 16 січня 1997 року. Отже, на підготовку та затвердження Концепції знадобилося рівно п'ять років. Світова практика свідчить про складність подібного процесу. У США, наприклад, концепція розроблялась та приймалась 11 років

Згідно з Концепцією створюється система забезпечення національної безпеки як організована сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України /2/. Концепцією також визначено, що головними об'єктами національної безпеки є: громадянин (його права та свободи); суспільство (його духовні та матеріальні цінності); держава (її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність та недоторканість кордонів).

Концепцією передбачається такий важливий суб'єкт системи забезпечення національної безпеки, як Воєнна організація держави, до якої входять усі силові структури держави, а також перераховані її функції.

Одним із недоліків передбаченої Концепцією системи забезпечення та державного управління національною безпекою є відсутність наукових, науково-дослідних та експертно-аналітичних установ і організацій, які є необхідним елементом при розробці оптимальних, досконалих і довгострокових управлінських рішень у цій сфері, забезпечують їх правову спроможність, відповідність

соціально-економічним і звичаєвим нормам /103,104/. А це, у свою чергу, забезпечує дію державного рішення як природного документа для суспільства. Рішення, які приймаються в процесі державного управління національною безпекою, повинні враховувати наступні параметри /104/:

- наслідки прийняття і введення в дію державного рішення як сьогодні, так і в майбутньому;
- взаємодія з уже прийнятими державними рішеннями, а також такими, які необхідно прийняти найближчим часом;
- готовність громадськості і суспільства до сприйняття рішення, яке приймається.

Ці та інші параметри, більшість із яких взаємопов'язані, повинні детально опрацьовуватися фахівцями вищезазначених установ та організацій і обов'язково супроводжувати проект рішення органу державної влади аж до його розгляду та прийняття.

У розвинених країнах існують спеціальні незалежні комісії експертів з питань національних інтересів держави. Вони працюють у взаємодії з національними аналітичними центрами, що дозволяє уникнути впливу передвиборних компаній на зміст та об'єктивність доповідей про результати їх роботи /215, 216/. Основними цілями таких комісій є: звернення уваги суспільства та політичного керівництва держави до ефективності стратегічного планування захисту і просування національних інтересів, формулювання (визначення) умов застосування збройних сил для досягнення поставлених цілей; визначення передумов досягнення національної згоди і суспільного розуміння ролі держави в регіоні і світі; розробка шляхів досягнення толерантності між різними етносами і конфесіями тощо. Їх наявність дозволяє органам державного управління якісніше готувати та реалізовувати принципи рішення щодо забезпечення національної безпеки.

Одним із важливих аспектів державного управління національною безпекою є необхідність удосконалення чинного законодавства в цій сфері. Втілення в життя Концепції потребує видання низки законів, указів та постанов. Так, Концепція передбачає можливість участі України в міжнародних системах безпеки шляхом входження в них або створення нових. Фактично це відмова України від статусу позаблокової держави. Але до цього

часу відповідні зміни та доповнення до Воєнної доктрини не внесені /96, 189/.

2. Геостратегічні аспекти національної безпеки

2.1. Геополітика і національна безпека

Виникнення в центрі європейського континенту української держави суттєво вплинуло на геополітичний ландшафт сучасної Європи. Для України важливо знайти своє місце в новій Європі, про яку всі мріють від Атлантики до Уралу, але кожен розуміє на власний розсуд. З іншого боку, суспільно-політичні та загальноцивілізаційні процеси, які відбуваються у світі, впливають на національну безпеку України. При цьому важливе місце належить географічним, економічним, політичним і конфесійним умовам, які об'єднуються під поняттям «геополітичні фактори».

Географічне положення, територія, кількість населення, комунікації, технологічний і воєнний потенціал, культурні традиції – важливі елементи національної безпеки України, які потребують концептуального вираження в її геополітичній доктрині, що на сьогодні відображено у Концепції (основах державної політики) національної безпеки України. Але нинішній історичний період розвитку нашої держави, який прийнято називати перехідним, характеризується відсутністю єдності поглядів щодо базових суспільних цінностей. Це проявляється в різнобарвності програм кандидатів у народні депутати чи Президента України, а також стосується проблеми вибору пріоритетів у системі міжнародних відносин. Існує ряд суперечливих концепцій, згідно з якими країні відводиться певна роль. При цьому, як правило, не враховують увесь комплекс проблем, а виходять із певної ідеологічно заангажованої позиції. Тому така ситуація вимагає аналізу і вивчення усієї геополітичної палітри і визначення на цій основі геополітичних орієнтацій. Для сучасної України визначення власних геополітичних імперативів є нагальною проблемою /142/.

Основні поняття геополітики. Геополітика – порівняно молодий напрям у науці, і на сьогодні наукового визначення поняття «геополітика» не існує. Як справедливо зазначає К.С. Гаджiev, сьогодні термін «геополітика» став одним із найпопулярніших у політичному лексиконі, але це не полегшує завдання з'ясування

змісту, який у нього вкладають /153/.

Так, М. Ясюков вважає, що він включає об'єктивні наукові знання про вплив географічних умов на політику держав і передбачає об'єктивний аналіз впливу просторово-географічних факторів на логіку міжнародних відносин, внутрішню і зовнішню політику держав /141/. І додає: «Оскільки геополітика є загальноносуспільною наукою, пов'язаною з інтересами людей, її оцінки та різні концепції є суб'єктивними за змістом». В. Разуваєв підкреслює особливе значення геополітики у вирішенні проблем національної безпеки, розробці національних концепцій безпеки, називаючи її наукою про використання просторової логіки міжнародних відносин в інтересах національної безпеки /143/, а М. Дзлієв та Н. Потрубач вважають, що в загальнонауковому плані геополітика – це теорія, яка покладена в основу політичної доктрини держави /133/.

Такої думки дотримується і згаданий нами К.С. Гаджиєв. Він стверджує, що геополітику можна розглядати як дисципліну, що вивчає основоположні структури і суб'єкти, глобальні або стратегічні напрями, найважливіші закономірності і принципи життєдіяльності, функціонування та еволюції сучасного світового співтовариства, його проблеми, які стосуються розробки, прийняття і реалізації політичної стратегії основними дійовими особами міжнародної системи на глобальному, регіональному та локальному рівнях /153/. Тому будь-яка держава, незалежно від її реальної «ваги» (політичної, військової, економічної), є втягнутою у справи міжнародної спільноти.

Сучасний політологічний словник трактує термін «геополітика» як «дослідження просторової логіки міжнародних відносин і зовнішньої політики в контексті забезпечення національної безпеки» /143/. Тому вона є складовою загальної теорії безпеки. Це дисципліна, якою займається національна еліта, тобто люди, які беруть участь у керівництві державою або готуються до цього.

За всю історію існування термін «геополітика» набув різних тлумачень. Батьком геополітики вважається Ф. Ратцель (1844 – 1904), який використовував у своїх працях термін «політична географія», а Р. Челлен (1864 – 1922) вперше застосував поняття «геополітика», під яким розумів науку, що вивчає держа-

ву, розглядаючи її як географічний організм. Метою геополітики він вважав усвідомлення фатальної необхідності територіальних завоювань за допомогою сили зброї.

Класичні постулати геополітичних доктрин виникли у першій половині ХХ століття в Німеччині, а перші розробки з геополітики з'явилися як результат осмислення наслідків першої світової війни /142/. Тоді ж став широко відомий афоризм англійського педагога і політика Дж. Макіндера, який розглядав Євразійський континент як «серце світу»: «Хто править Східною Європою, той панує над Хартлендом («серцевиною землі»); хто править в Хартленді, той панує над Світовим Островом; хто править у Світовому Острові, той панує у світі». Він був адресований переможцям і вказував, що гіпотетичний союз Росії та Німеччини призведе до їх панівного стану в Євразії. Дж. Макіндер поділяв геополітичну історію на три етапи: *доколумбова епоха*, в яку народи периферії жили під загрозою завоювання силами «серця землі»; *колумбова епоха*, коли представники берегової зони вирушали на завоювання невідомих територій; *постколумбова епоха*, коли всі землі завойовані і розпочалося формування сучасних цивілізацій.

Отже, геополітика традиційно користувалась поняттями, що належать до просторових (географічних) вимірів зовнішньої політики. Постулати геополітичних доктрин того часу зводилися до трьох основних груп /142, 143, 153/:

- вказівка на протистояння континентальних і морських держав;
- протистояння природних і політичних кордонів держав;
- аналіз географічних детермінант зовнішньої політики.

Спочатку постулати геополітичних доктрин зводилися до того, що це повинна бути доктрина, у якій обґрунтовувалися засоби і цілі боротьби держави «за життєвий простір», тобто, як зауважують О.Л. Валевський та М.М. Гончар /142/, це було своєрідне інтелектуальне обґрунтування агресивного характеру зовнішньої політики. У період «холодної війни» з тактичних міркувань термін «життєвий простір» замінили на «життєві інтереси». При цьому серед тріади «територія – населення – влада» геополітика віддавала перевагу території, підкреслюючи цим,

що як елемент держави вона має вирішальний вплив на увесь життєвий цикл останньої.

Тому фундаментальним змістом геополітики було твердження про наявність постійного дуалізму, відображеного у географічній побудові планети та історичній типології цивілізацій. Геополітичним баченням історії міжнародного співтовариства є модель розвитку планетарного дуалізму до максимально граничних пропорцій. Дуалізм проявлявся в протиставленні «телурократії» (сухопутної могутності) і «таласократії» (морської могутності). У період «холодної війни» геополітичний дуалізм досяг максимальних пропорцій: «таласократія» ототожнювалася з США, а «телурократія» – із СРСР.

Підкорення земних просторів, покриття земної кулі морськими, повітряними, автомобільними та залізничними шляхами, проникнення у космічний простір внесло суттєві корективи в геополітичну структуру світового співтовариства. Вказані шляхи сполучень стали ефективним засобом подолання фізичних перешкод у вигляді гір, морів, океанів та величезних сухопутних просторів. Вони майже стерли розмежувальні лінії між сухопутними та морськими державами, підірвали традиційне розуміння національної безпеки. Поява ядерної зброї та удосконалення засобів її доставки фактично звело нанівець фактор невразливості тієї чи іншої держави в силу її географічної віддаленості або ізольованості акваторією чи іншою будь-якою фізичною перешкодою. Ні Атлантика, ні Тихий океан, ні величезні простори Сибіру чи пустелі сьогодні не можуть відігравати роль гігантських природних захисних смуг від небезпеки вторгнення агресора. Тому традиційне розуміння лінії фронту в первісному розумінні втратило своє значення. У лічені години після гіпотетичного початку війни величезні території можуть стати об'єктом ураження боєголовками, які запускаються агресором на відстані в тисячі кілометрів.

Кардинально змінилося співвідношення між центром і периферією, хартлендом та римлендом, морськими і континентальними народами та державами. З'являються нові транснаціональні форми контролю за територіями (економічний, технологічний, телекомунікаційний, інформаційний та ін.). При цьому сила проникнення сучасних технологій постійно зростає, що робить без-

підставними будь-які бар'єри та кордони. За таких умов макіндерівська формула (у будь-якій формі) втрачає початковий зміст. Відповідно до неї північно-американський та азіатсько-тихоокеанський центри сили є периферіями, що, як слушно зауважує Гаджієв К.С., звучить як знущання над їх реальним потенціалом, роллю і станом у сучасному світі /153/.

Необхідно відмежуватися від традиційного розуміння геополітики як дисципліни, завданням якої є вивчення переважно просторово-географічного аспекту міжнародних відносин, а також її трактування як зовнішньополітичної стратегії, спрямованої на експансію і досягнення гегемонії за допомогою воєнно-силової політики. Географія та місцезнаходження держав, клімат, топографія, наявність природних ресурсів, доступ до морів і океанів мали вирішальне значення для історичної долі і перспектив розвитку будь-якої держави чи народу, але в минулому. Сьогодні основні постулати традиційної геополітики, особливо географічний та просторово-територіальний детермінізм, безнадійно застаріли.

Розвиток геополітики призвів до формування нових прикладних дисциплін – геостратегії та геоekonomіки.

Геоekonomіка – це наукова теорія про закономірності господарської діяльності держав і народів, обумовлені їх природними та культурними особливостями. Геостратегія – це теорія і практика просування та захисту геополітичних інтересів у геополітичному просторі, так би мовити, концентроване вираження геополітики.

При геополітичному аналізі стану міжнародних відносин виділяють наступні геополітичні епохи: Вестфальська система міжнародних відносин (1648–1814), Венська (1815–1918), Версальська (1918–1945), Потсдамська (1945–1991) та Біловезька (з 1991 р. і до цього часу), а також геополітичні регіони: Північна Америка, Південна Америка, Європа, Африка, Близький Схід, Середній Схід, країни СНД, країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Масштаби геополітики відрізняються територіальними, просторовими, часовими ознаками, кількістю суб'єктів і параметрами їх національних інтересів, силами та засобами, що залучаються для їх просування і захисту, а також способами, якими передбачається їх досягнення.

Правову основу геополітики складає система міжнародних договорів та угод, а також закони (концепції, доктрини), які відображають та враховують геополітичні інтереси держав і шляхи їх реалізації.

Існує й інший бік (форма) існування та реалізації геополітики держав (чи їх груп). Це політична сваволя, яка становить головну небезпеку для політичної безпеки тих чи інших країн, а за певних умов – і світової спільноти – ойкумени (наприклад, нацизм за часів фашистської Німеччини). Наявність другої форми геополітики може бути наслідком різних причин. Проте найчастіше – відставання політичного розвитку суспільства від економічного та соціо-культурного, у зв'язку з чим значна частина проблем безпеки переноситься в політичну та військову сфери, у сферу формування специфічних пріоритетів у поведінці людей, які ґрунтуються на політичній доцільності. Вказана доцільність, як правило, не співпадає з регулятивними системами, в основі яких – культура, мораль, право, релігія та інші складові, що визначають діяльність та поведінку людини.

Понятійно-категорійний апарат, що використовується геополітикою, постійно розширюється. Так, поряд із такими відносно старими поняттями, як «геополітичний стан», «геополітична ситуація», «народонаселення», «регіон», «сфера впливу», «буферна зона», «баланс сил», «санітарний кордон», «країни-сателіти», у науковому обігу все частіше використовуються «інтеграція», «дезінтеграція», «національні інтереси», «динамічна рівновага інтересів», «держави-ворота» та інші.

Метою геополітики є вивчення взаємозалежності зовнішньої політики держав, міжнародних відносин і системи політичних, економічних, воєнно-стратегічних зв'язків та взаємозв'язків, обумовлених географічним станом держави (регіону), фізико-географічними, економічними, історичними та іншими факторами. При цьому геополітика – не просто синонім світової чи регіональної стратегії. Вона все частіше виступає у концептуальному, світоглядному, методологічному вимірах і вже в цьому наповненні стає головним фактором макрополітичного аналізу та прогнозу.

Враховуючи, що геополітичні інтереси – одна із базових

складових системи національних інтересів, які обумовлені не тільки географічним положенням держави, а й економічними, історичними та політичними особливостями її розвитку, цікавим і корисним є геополітичний аналіз /133/. Він дозволяє ліквідувати асиметрію у сприйнятті зовнішньополітичних проблем і визначенні національних (політичних, економічних, воєнних) цілей України на Заході, Сході, Півдні, Півночі.

У сучасних умовах для забезпечення безпеки України надзвичайно важливе значення мають геоекономіка (або геополітика економіки), врахування геополітичного фактора при розробці економічної стратегії.

Геополітичний аналіз дає можливість оцінювати потенціал напруженості у конкретних регіонах, де виникає вакуум сили і впливу, виявляти зони перенапруги, особливо з погляду конфліктності.

Геополітичний ракурс бачення необхідний для оцінки глобальних воєнно-технічних аспектів безпеки України, яка на сьогодні в силу певних причин не може передоверити (у повному обсязі) власну безпеку міжнародним воєнно-політичним інститутам.

Ретроспективний погляд на сучасну геополітичну ситуацію дозволяє виділити ряд найбільш характерних рис у політичній та економічній сферах.

У політичній сфері:

– перестала існувати світова система соціалізму, розпалась організація Варшавського Договору, завершилося майже піввікове протистояння двох світових суспільно-політичних систем;

– триває процес перебудови системи міжнародних відносин, перерозподіл сфер політичного впливу, переділ зон національно-державних інтересів між США, країнами Західної Європи, Японією, іншими країнами;

– внаслідок загострення внутрішніх кризових явищ в економіці, політиці, духовній сфері відбувся розпад СРСР, на місці якого утворилися нові держави;

– ліквідація біполярності в глобальному масштабі зумовила сплеск національного і релігійного екстремізму на регіональному та локальному рівнях. Послаблення стримуючих важелів на од-

ному з полюсів «розв'язало» руки націоналістичним, сепаратистським і реакційним силам;

– поглибилась диференціація країн «третього світу»: одні з них намагаються стати «центрами сили» у своїх регіонах, інші, втративши патронаж великої держави (СРСР), стали районами нестабільності (Ємен, Ефіопія, Руанда);

– відбувається повільний процес державно-політичного становлення України, формування її відносин із зарубіжними країнами;

– загострюються відносини у ряді країн близького зарубіжжя (Росія, Закавказзя, Середня Азія, Молдова);

– заходи щодо правового закріплення нових суспільно-політичних, економічних і національно-культурних відносин вживаються на фоні погіршення соціально-економічного стану основної маси населення країни.

В економічній сфері:

– завершився процес руйнування міжнародної соціалістичної системи господарства, порушилась більшість економічних та науково-технічних зв'язків, йде болючий процес вживання України в нову систему міжнародних економічних відносин;

– перехід української економіки на ринкові відносини призвів до глибокої економічної кризи, катастрофічного падіння рівня промислового та сільськогосподарського виробництва, деградації його технологічного потенціалу, зростання безробіття, соціально-економічного зубожіння основної маси населення;

– процес руйнування планової системи господарства супроводжується різкою поляризацією суспільства. Відбувається завершення першочергового накопичення капіталу та утворення незначного прошарку власників;

– перехід до капіталізму в Україні гальмується нерозробленістю проблеми, практичною невідповідністю значної маси керівників, відсутністю необхідної нормативної бази для проведення реформ, ідеологічним та психологічним несприйняттям значною масою населення ринкових перетворень;

– ні обвальна конверсія, ні більш ніж подвійне скорочення Збройних Сил не дали очікуваних економічних результатів;

– у зовнішньоекономічному плані Україна все більше пере-

творюється на ринок збуту другосортних промислових та продовольчих товарів розвинених країн Заходу, Сходу та Південного Сходу;

– криміналізація економіки безпосередньо впливає на розмах організованої злочинності, що реально загрожує національній безпеці держави.

Система глобальних факторів і проблем сьогодення свідчить про наявність якісно нового етапу світового розвитку, суть якого – перехід до нового стану світової цивілізації.

Геополітичні доктрини – це своєрідні інтелектуальні конструкції. Структури аргументації, що використовуються в них, охоплюють проміжок від міфу до здорового глузду. Тому в історії політичної думки навряд чи можна знайти раціональну і формально несуперечливу систему геополітичних поглядів. Проте при відповідному збігу обставин найнеймовірніші геополітичні міфи, як це здається на перший погляд, наповнюються реальним змістом. Тобто відбувається їх своєрідна легалізація у вигляді стратегічних інтересів держави в сфері зовнішньої політики, які різними суб'єктами геополітичних відносин інтерпретуються неоднозначно, іноді навіть протилежно. Одні й ті ж фактори (наприклад, посилення впливу будь-якої держави в даному регіоні) можуть розцінюватися як необхідна умова забезпечення стабільності або як свідчення агресивних посягань на інтереси інших суб'єктів політичних відносин.

Можна погодитися з думкою Валецького О.Л. та Гончара М. М., що найбільш прийнятною є така інтерпретація геополітичних доктрин, коли імперативи апелюють до здорового глузду і добросовісного прагматичного розрахунку балансу інтересів та перспектив розвитку /142/. Українська історична і культурна спадщина сприяє орієнтації геополітики на цінності сучасного світового співтовариства і відображенню національних інтересів демократичного суспільства.

Ключове поняття геополітичної доктрини – «геополітичний простір». Це простір поширення національних зовнішньополітичних інтересів держави. Геополітичний простір у традиційних доктринах трактувався як ідентифікація загроз морським і сухопутним комунікаціям, політичним кордонам, як вказівка потенційних

можливостей, що сприяють розширенню державних кордонів (пошуку потенційних жертв територіальної експансії). Для цієї аргументації використовувався ключовий аргумент – військова сила.

Сучасна політична ситуація рішуче змінює «географічну» інтерпретацію геополітичного простору. На його формування вирішальний вплив мають наступні фактори раціонального порядку:

- характер і смисловий зміст національно-культурної ідентичності;

- – демократичні традиції суспільства;

- рівень і характер технологічного розвитку економіки;

- – регіональні дестабілізаційні загрози;

- – рівень контролю або рівень залежності від джерел сировини та ринків збуту;

- наявність вільних капіталів, що дозволяють проводити самостійну інвестиційну політику;

- характер структур колективної безпеки, створених у даному регіоні.

Власне «географічні фактори» сьогодні можуть бути ключовими для формування геополітичної доктрини у виняткових випадках: наприклад, при вирішенні транзитних комунікацій, контролю над джерелами води у посушливих регіонах, у питаннях безпеки щодо потенційних екологічних загроз.

Кожний суб'єкт міжнародних відносин ідентифікує власний геополітичний простір, виходячи з вказаних факторів. Але є ще й інші фактори, так званого іраціонального порядку. Це ідеологічні догми, релігійні традиції, історичні особливості, взаємозв'язок суб'єктів міжнародного права, політичні амбіції лідерів тощо. Кількість «геополітичних доктрин» дорівнює кількості держав. Вони можуть бути як реальні, тобто впливати на формування міжнародних відносин, так і ілюзорні, міфологічного порядку.

Важливим поняттям геополітики є категорія «геополітичний конфлікт». Його традиційна форма – конфлікт за право володіння (контроль) над територією.

Геополітичні конфлікти бувають глобального (континентального) характеру та регіональні (або «низької інтенсивності»).

До перших належать конфлікти між державами або групами держав на ґрунті воєнно-політичного або культурного протистояння. Типовими зразками глобального конфлікту є донедавне протистояння «комуністичного» Сходу і «буржуазного» Заходу, а також існуюче розходження у поглядах на систему базових (загальноцивілізаційних) цінностей населення ліберально-демократичних країн та населення мусульманських держав, особливо, ісламського фундаменталізму.

Ключовими факторами, які забезпечують право держави претендувати на геополітичну доктрину континентального порядку (а, отже, і на лідера континентального порядку), є /143/:

– гуманітарні фактори: культурна орієнтація суспільства, внутрішньополітична стабільність, демократичні традиції, наявність або відсутність у суспільній думці місіонерських інтересів, ідеологічна орієнтація еліти, етичний фактор, виражений у свідомій відповідальності за те, що відбувається на континенті;

– рівень і характер розвитку економіки (стабільна фінансово-валютна система, наявність високих наукоємних технологій, експортний потенціал, характер залежності промисловості від імпорту та ін.);

– можливість виходу в аерокосмічний простір, наявність технологій і стан відповідних галузей промисловості;

– позиції держави на ринку зброї та військових технологій, можливості військово-технічного експорту;

– рівень залежності від постачальників сировини та енергоносіїв, позиції на ринках збуту продукції;

– вигідне географічне положення, яке дозволяє контролювати базові комунікації і транспортні інфраструктури.

Після розпаду СРСР єдиною світовою державою, яка здійснює глобальний вплив, залишаються Сполучені Штати Америки. По-перше, вони можуть проводити глобальну економічну політику; по-друге, це могутня військова держава; по-третє, вони застосовують глобальний ідеологічний вплив; по-четверте, мають можливість здійснювати глобальний політичний вплив.

Геополітичні реалії, які мають вплив континентального масштабу, – це об'єднана Європа, Росія, Китай і Японія. Можливо, у наступному десятиріччі жодна з цих реалій не відповідатиме тим

геополітичним позиціям, яку тепер займають США. Як вважає З. Бжезинський, який був радником Президента США з питань національної безпеки (1977 – 1981), а зараз є консультантом Центру стратегічних і міжнародних досліджень та професором американської зовнішньої політики у Школі сучасних міжнародних досліджень Пола Х. Нітце при університеті ім. Джона Хопкінса у Вашингтоні: «Незважаючи на те, що США залишатимуться єдиною глобальною державою, слід очікувати зменшення ідеологічного і політичного впливу Америки у світі. Іншими словами, із зникненням глобальної біполярності «буржуазного» Заходу та «комуністичного» Сходу світ не стане поліполярним, а навпаки, і надалі залишатиметься у геополітичному вимірі монополярним» /16, 157/.

Він стверджує, що посилення впливу Європи, Росії, Китаю та Японії призведе до того, що «глобальний» розподіл сил у наступні двадцять років буде більш складним і неспокійним. І замість ситуації, коли Європа була центром, далі було американо-російське протистояння, а згодом главенство Америки, ми зможемо побачити велику кількість регіональних конфліктів /144/.

Практично з цим висновком погоджуються і деякі фахівці Російської Федерації /153, 212/.

Характерною особливістю регіональних конфліктів (або конфліктів «низької інтенсивності») є те, що їх перебіг побічно пов'язаний із загрозою розпаду структур колективної безпеки і виникненням глобальних воєн, яка стає реальною за умови втрати ефективних можливостей контролювати перебіг конфліктних ситуацій.

Причинами виникнення регіональних конфліктів є: етнічний і релігійний екстремізм, ірраціональні ідеологічні схеми в суспільній думці, внутрішньополітична нестабільність, відсутність чітких культурних факторів, що дозволяють нейтралізувати екстремізм і нетерпимість суб'єктів, які провокують конфлікти.

Релігійна і міжетнічна нетерпимість, відсутність демократичних традицій, які призводять до локальних конфліктних ситуацій у межах однієї країни, ще не є геополітичним фактором. Конфлікт, що має характер «низької інтенсивності», стає геополітич-

ним за умови, коли у визначеному напрямі його перебігу і вирішення зацікавлені суб'єкти міжнародних відносин. Зіткнення інтересів різних груп суб'єктів міжнародних відносин набуває статусу геополітичного регіонального конфлікту. Прикладом регіонального геополітичного конфлікту «низької інтенсивності» є події навколо Кримської автономії та в колишній Югославії.

Так, базова причина конфлікту навколо Криму – конкуренція російського та українського бачення щодо майбутнього Кримського півострова, яка розгорнулася на фоні штучно створеного психозу масової свідомості населення Криму, дилетантської політики кримських властей, проблем, пов'язаних із поверненням корінного населення – кримських татар, непорозумінь з поділом Чорноморського флоту, зіткнення майнових і фінансових інтересів, пов'язаних з приватизацією курортної інфраструктури.

Конфлікти «низької інтенсивності» найменше вивчені у сучасній літературі, хоча і є предметом посиленої уваги фахівців. Це пояснюється тим, що дослідники традиційно зверталися до аналізу можливостей виникнення конфліктів глобального порядку. Зникнення військово-політичного протистояння глобального характеру послабило загрозу виникнення великомасштабних військових конфліктів. Виявилось, що до регіонального аналізу конфліктів «низької інтенсивності» суспільна думка була не готова.

Методологія геополітики базується на поєднанні явищ і процесів державного рівня з рівнями регіонального, субрегіонального (локального) та глобального масштабів, наприклад, розмір, конфігурація та окреслення кордонів, розташування економічних районів із зовнішньополітичними протиріччями і конфліктами.

Ключовим аргументом, який виступає своєрідною сумарною величиною національних інтересів у зовнішньополітичній діяльності держави, є геополітична формула.

Геополітичні орієнтації не є результатом зусиль вузького кола інтелектуальної еліти. Звичайно, окремі думки народжуються під завісою таємності у відповідних підрозділах зовнішньополітичних відомств. Проте свою легітимність найнеймовірніші геополітичні амбіції знаходять у ціннісних орієнтаціях суспільної думки, а геополітичні формули виступають своєрідною квінтесенцією суспільної думки. Вони звучать іноді іраціонально, але, як пра-

вило, точно відбивають настрої значної кількості населення і роблять зовнішньополітичні зазіхання в їх очах виправданими. Часом вони мають майже афористичну форму: «Це наші брати» Б. Єльцина, «Геть від Москви» М. Хвильового, «Імперія зла» Р. Рейгана.

Сферами геополітичних інтересів України є:

- збереження цілісності усїєї території держави;
- територія сусідніх країн, і особливо ті регіони, де компактно проживають українці;
- держави, з якими Україна може потенційно вступати у союзницькі відносини з метою попередження зовнішніх загроз та небезпек;
- інші країни, де виявляються або можуть виявитися національні інтереси України.

Тому безпека України буде забезпечуватися в умовах сучасних реалій лише тією політикою, яка відповідає об'єктивному геополітичному статусу України як європейської держави. Усе, що сприяє інтеграції України з Європою, зміцненню взаємозв'язків, освоєнню геополітичного простору, – одночасно зміцнює її національну безпеку.

Сучасний світовий політичний фон (порівняно з періодом «холодної війни») набув більш складного та багатовимірного характеру. Зникнення глобальної конфронтації, що проходила під знаком двох протилежних соціально-політичних систем, заклало передумови конструктивного співробітництва держав на регіональному та глобальному рівнях. Намітилася тенденція до формування міжнародного співтовариства на основі норм міжнародного права. Але у світі, як і раніше, вагому роль відіграє воєнно-силовий фактор. Особливістю сучасного світу є також формування поліцентризму в світовій політиці, перехід до якого генерує нестабільність. На зміну загрози світової війни, у тому числі ядерної, прийшла загроза ескалації локальних війн та збройних конфліктів, здатних перерости у загальносвітову пожежу.

Тенденції світового розвитку свідчать, що ситуація може складатися наступним чином /113, 135, 153, 193, 194, 197, 212/:

- 1) національні держави перестануть бути найбільш важливи-

ми політичними і соціально-економічними утвореннями;

2) право прийняття соціально- і політичнозначимих рішень буде належати транснаціональним компаніям;

3) світ у новій якості буде представлено трьома типами держав:

– держави з переважно «мускульною» робочою силою, які будуть виконувати аграрно-сировинні функції. Вони мають мінімальну кількість зв'язків із зовнішнім світом. Життєдіяльність характеризується низькими темпами. Основні продукти експорту – національні сировинні ресурси та сільськогосподарська продукція;

– держави індустріального типу з високими темпами життєдіяльності і середньою інтенсивністю зовнішніх зв'язків. Головним продуктом експорту є товари, що споживаються в першій та третій групах країн;

– держави, в основі економіки яких лежать сучасні інформаційні технології. Життєдіяльність – на надвисоких швидкостях. Їх інформаційні комунікації охоплюють увесь світ. Головні предмети експорту – знання, які конверту-ються в багатства та фінансово-інформаційні послуги;

4) домінуюче становище в новому світопорядку буде належати високотехнологічним країнам;

5) у державній та економічній сферах просування країн і регіонів до такого стану буде супроводжуватися:

– оптимізацією державної влади між державно-управлінськими центрами і регіонами;

– диференціацією владних повноважень між альтернативними центрами влади і регіонами;

– розширенням можливостей державних суб'єктів регіонів у прийнятті правил делегування своїх представників до державно-управлінських центрів влади;

– збільшенням альтернативних центрів і рівнів політичної, економічної та соціальної влади;

– висуненням до інститутів влади політиків з меншою ідеологічною заангажованістю, меншими особистими амбіціями, більш готових до компромісів.

Найважливішим геополітичним фактором, який впливає на

геополітичну роль України, є її економічна, технологічна та соціальна відсталість від розвинених країн світу /191/. При такому розриві неможливо надійно забезпечувати ні політичну, ні економічну, ні воєнну незалежність. Спроби вирішити ці проблеми тільки шляхом політичного чи ідеологічного маневрування приречені на невдачу. Потрібні нові ідеї, рішення, організаційні структури та механізми щодо забезпечення національної безпеки України, які б враховували як сучасні українські реалії, так і загальноцивілізаційні процеси.

Отже, забезпечення стійкої національної безпеки України неможливе без геополітичного аналізу. Беруться до уваги тривалі природно-історичні, суперетнічні зв'язки простору та нестабільного світу, якому притаманна презумпція нестабільності, що передбачає переділ кордонів і сфер впливу на основі історичної взаємодії народів, рас, націй, етносів та їх релігій.

За словами основоположника політичної географії шведського політолога Р. Челлена, геополітика – це дослідження фундаментальних якостей простору, пов'язаних із створенням імперій, виникненням держав та їх територій; наука про особливості різних типів цивілізацій та держав залежно від їх географічного розташування. Геополітика фіксує фундаментальну різницю та протиріччя між різними цивілізаціями сучасності.

Проте сучасна геополітика оперує й іншими детермінантами, зокрема, враховує особливості державного, культурного та індустріального розвитку регіонів, узагальнює державні стратегії, динаміку державних реалій, творчу волю державних діячів, охоплює традиційне суперництво між національними державами (від племенних до глобальних конфліктів). Коли раніше визначення геополітики та геостратегії історично пов'язувалися з такими поняттями, як «життєвий простір» та «зона життєвих інтересів» /11/, то сьогодні для характеристики національних інтересів великих держав, до яких належить і Україна, такий методологічний підхід уже не є повним. У зовнішньополітичний вжиток увійшли нові, додаткові якісні характеристики геополітики – геоекономіка та геостратегія /40, 59, 153, 157, 158/.

Отже, геополітичне становище держави характеризується її географічним положенням щодо політичних організацій та воєн-

них союзів; геоеконіміка – це рівнодіюча природних ресурсів держави, історичної творчості її народу та світового розподілу праці; геостратегія є результатом суб'єктивних намагань у просуванні та захисті інтересів і реалізації національних пріоритетів за допомогою геоеконімічних технологій у конкретних геополітичних обставинах. Практика міжнародного співтовариства свідчить, що зовнішня політика держави може ґрунтуватися тільки на комплексному використанні усіх трьох характеристик простору в конкретній історичній проміжок часу.

Одночасно сформувалися два підходи до визначення кількості проблем глобальної безпеки, що підлягають дослідженню. Вузкий, коли розглядаються дві-три першочергові проблеми, як правило, енергетична, економічна та екологічна (зауважимо, що дві перші часто є причиною воєнних конфліктів). За іншим, більш широким підходом, всебічно охоплюються проблеми виживання сучасних цивілізацій. В останньому випадку перелік може нараховувати до чотирьох десятків проблем.

Як правило, при вивченні та вирішенні ПГБ аналізу підлягають:

- наявність джерел енергії, що не відтворюються та відтворюються, а також продовольства;
- сировинні (ресурсні) можливості;
- демографічна ситуація, стан здоров'я населення, наркобізнес, алкоголізм, генетичні захворювання; тривалість життя, рівень самогубств; організована злочинність, рейтинг корупції, терор; біженці;
- ступінь інформатизації;
- наявність високих технологій та технологій підвищеного ризику;
- демографічний і технологічний тиск на навколишнє середовище, його охорона та природокористування;
- ризик виникнення епідемій, епізоотій та епіфітотій;
- мобілізаційні можливості держави.

У силу міждисциплінарного характеру ПГБ можуть досліджуватися за допомогою методів суспільних, природничих, технічних та воєнних наук, а питання про співвідношення між ПГБ та перспективами вирішення проблеми національної безпеки України є

при цьому одним із найбільш актуальних. За своєю природою ПГБ знаходяться у такому стані, що їх вирішення досягається лише протягом тривалого часу. Іноді це десятиріччя і навіть століття. При цьому практично неможливо виділити глобальну проблему, яка б певним чином не була пов'язана з економікою. Деякі ПГБ виникли саме в галузі економіки (енергетична, ресурсна). Інші ж не можна розглядати поза межами її впливу (соціальна, екологічна), а деякі, хоча й виникли поза економікою, відчутно впливають на економічний розвиток (роззброєння) /30, 160/.

Послідовники такого методичного підходу єдині у висновках: ПГБ виникли як результат соціального та науково-технологічного розвитку на стадії передісторії сучасного міжнародного співтовариства. Підсумком прогресивного історичного розвитку став небувалий всебічний прогрес у багатьох сферах діяльності суспільства. З іншого боку, виникли загрози подальшому розвитку людства, які раніше не існували і не порівнювалися. Тому вирішення ПГБ стало основною передумовою подальшого прогресу в усіх сферах людської діяльності та умовою руху міжнародного співтовариства до безпеки /100, 113, 127, 133, 135, 219/. Під впливом проблем глобальної безпеки міжнародне співтовариство від «холодної війни» переходить до якісно нового стану – боротьбу за виживання. Це дозволило прийти до висновку, що без вирішення ПГБ забезпечити стійку безпеку міжнародному співтовариству буде важко. Реакцією на ситуацію, що склалася з погляду подальшого розвитку земної цивілізації, стала розробка системи, яка б мала відносну універсальність в інтересах їх збалансованого вирішення. На сьогодні такою системою є ООН.

Характерною особливістю сучасного світового розвитку є інтенсифікація транснаціональних процесів, які відбуваються в матеріальному та духовному житті суспільства, у тому числі глобальних проблем, які стосуються людства в цілому та кожної держави зокрема, концентрують протиріччя суспільного розвитку на межі третього тисячоліття. Вирішення ПГБ є необхідною передумовою руху міжнародного співтовариства до безпеки, а питання про співвідношення між ПГБ та перспективами вирішення мультидисциплінарної проблеми національної безпеки України – одне із найбільш актуальних.

Справедливість сказаного підтверджує коротка характеристика глобальних проблем сучасності.

Енергетична проблема. Загострення енергетичної ситуації в світі викликало підвищену зацікавленість до проблем енергозбереження з боку більшості держав, міжнародних організацій, науково-дослідних закладів (організацій) та окремих вчених. Після наукових дискусій початку 70-х років, у яких часто висловлювалися діаметрально протилежні з погляду щодо перспектив вирішення енергетичної проблеми (від краху людської цивілізації протягом найближчих 40–50 років у зв'язку з вичерпанням енергетичних ресурсів та забрудненням навколишнього середовища – до розпаду коаліції ОПЕК і повернення до низьких цін на нафту), викристалізувався чіткий погляд на розвиток світової енергетики.

У найближчій перспективі зростатимуть світові потреби в енергії. Це пояснюється неможливістю досягти задовільних умов життєзабезпечення людства без подальшого збільшення використання енергії.

У процесі пошуку шляхів вирішення енергетичної проблеми міжнародне співтовариство почало перехід від енергетики, яка базується на обмежених енергоресурсах, до енергетики на практично невичерпній основі (ядерна, термоядерна, енергія сонця, вітру). Аналіз світових запасів природно-органічного палива (вугілля, нафти, природного газу) з урахуванням вартості його видобутку та використання свідчить, що вони продовжуватимуть відігравати вирішальну роль у світовому енергетичному балансі (можливо, до середини наступного століття) /113/. При цьому в першу чергу будуть видобуватися найдешевші енергоресурси, а вже потім – дорожчі. Це є об'єктивною причиною зростання вартості енергії, що в перспективі може призвести до загострення протиріч на ґрунті володіння районами видобування енергоносіїв.

Зростання рівня енергоспоживання відбувається у різних державах різними темпами. Тому все більшу стурбованість викликає стан у країнах, які розвиваються. Сьогодні на їх частку припадає значно менше світового енергоспоживання порівняно з розвиненими державами. Можна очікувати, що в наступні десятиріччя

центр ваги глобальних енергетичних проблем з регіону розвинених держав зміститься до країн, які розвиваються. Останнє може призвести до конфліктів, які до цього часу за масштабами не мали собі рівних. Це вимагає прийняття невідкладних заходів щодо своєчасної перебудови світового енергетичного господарства з метою їх уникнення.

За прогнозами фахівців, із розвіданих сьогодні запасів енергоносіїв (природний газ, вугілля, сланці, уранова руда) для задоволення потреб людства вистачить майже на 130 років /113/. Потенційних запасів значно більше. Здавалося б цей факт повинен унеможливити виникнення конфліктів на цьому ґрунті в найближчі десятиріччя. Але енергетичні кризи не зникли, що підтверджує зв'язок ГП з економічними процесами (різке подорожчання нафти в 70-х роках). Завершення ери дешевої нафти пов'язане з обмеженням доступу економічно розвинених держав до багатих світовими запасами джерел видобутку та їх бажанням змусити країни ОПЕК створити на ринку рідкого палива тривалу перевагу пропозиції над попитом /221/. Затяжний характер цього кризового процесу не виключає можливості його повторення в майбутньому. Окупація Іраком сусіднього Кувейту – яскравий приклад того, якими явищами можуть супроводжуватися протиріччя в енергетичному господарстві планети.

Сировинна проблема. Донедавна оцінки спеціалістів доводили, що розвіданих запасів різних видів мінеральної сировини практично вистачить протягом наступних століть. Мова велася про видобуток як традиційними методами (перша стадія), так і в результаті збагачення руд (друга стадія). Ці оцінки стосувалися залізної руди, алюмінію, кремнію, магнію, титану, міді, цинку, марганцю, хрому, свинцю, нікелю та олова, на які припадає понад 99% сучасної сировини, яка споживається.

Проте останнім часом такі некоректні прогнози суттєво змінилися. Світова економіка почала відчувати обмеження фізичного росту, пов'язаного з недостатніми обсягами необхідної сировини. Проблеми загострилися у зв'язку з розпадом федеративних, регіональних, поліетнічних і поліконфесійних держав, тому що традиційні джерела сировини часто залишаються на території нових державних утворень.

Збільшення виробництва синтетичних і штучних матеріалів вирішило сировинну проблему лише частково і не зменшило її загострення. Ставка на високі та критичні технології потребує нових видів сировини, зокрема, рідкоземельних елементів.

Соціальна проблема. За даними співробітника французького Національного інституту демографічних досліджень (НІДД) медика Жан-Ноель Бирабена та американського демографа Джона Драна, донедавна на Землі проживало 80 млрд. чоловік. Поріг в 1 мільярд було подолано в кінці XVIII століття. Пік демографічного вибуху прийшовся на 60-ті роки нашого століття. Від 1950 року кількість населення у світі подвоїлася /128/. При цьому частка населення, яке проживає у найбідніших районах світу, збільшилася з 2/3 до 3/4 /там же/.

Населення планети зростатиме, хоч і не скрізь. Передбачається, що чисельність населення в Європі (як Західній, так і Східній) знизиться. В європейській частині колишнього СРСР головними причинами зменшення чисельності населення стануть: низький рівень народжуваності, висока смертність (особливо серед чоловіків) та перевищення еміграції над імміграцією. А державам Північної Африки та Близького Сходу, навпаки, загрожує демографічний вибух /128/. Очікується, що їх населення подвоїться або навіть потроїться в найближчі 50 років. Головна причина – високий рівень народжуваності. У США населення буде зростати за рахунок імміграції і до 2020 року становитиме до 400 млн. чоловік. Другим регіоном демографічного підйому є Китай та Центральна Азія.

Незважаючи на глобальні катастрофи (кінець Римської та Китайської імперій, нашествя варварів і вторгнення монголів, чорна чума та холерні епідемії, багаточисельні революції і дві світові війни), кількість населення планети постійно збільшується. За прогнозами демографів до 2025 року число землян зросте на 2 млрд. чоловік і перевищить 8 млрд. /161/. Чи зможе людство прогодувати себе в такій кількості, у таких екологічних і політико-економічних умовах, коли вже сьогодні близько 40 країн Азії та Африки знаходяться на межі голодної катастрофи /там же/.

Тривалість життя на планеті в середньому становить 65 років, а у розвинених країнах наближається до 75. Найменша

тривалість життя – у Сьєра Леоне (40 років), а найбільша – в Японії (майже 80 років). Кількість країн з тривалістю життя понад 60 років збільшилася за останні 15 років з 98 до 120 /128/.

Існує думка, що соціальна проблема додатково загостриться через необхідність визначення механізмів розповсюдження генів спадкових хвороб, а також запобігання збройних конфліктів у боротьбі за виживання. Найбільший у сучасній історії Руандійський конфлікт підтверджує реальність такого прогнозу. Як відомо, він виник через голод в єдинокровних племенах хуту і тутсі.

Одночасно вникають нові методи та способи знищення людей. Тільки за останні п'ять тисяч років на планеті відбулося майже 14 тис. війн, у яких загинуло більше 3 млрд. чол. На одне сторіччя, прожите людством, припадає всього один тиждень мирного часу /54/. Протягом ХХ століття в різних державах було знищено близько 170 млн. чоловік /128/. При цьому уже після 1945 року на планеті відбулося близько 190 воєн. І зараз разом з батьками воюють до 200 тис. підлітків /54/. Дехто з них у недалекому майбутньому може стати політичним лідером, прийти до влади, маючи психіку, зорієнтовану на конфліктне розв'язання об'єктивних суперечностей. За останні 10 років у локальних війнах загинуло 2 млн. і поранено 8 млн. неповнолітніх /222/. У 1989 році ООН прийняла Конвенцію про захист прав дітей, але в ній немає жодного пункту, в якому б заборонялась участь дітей у збройних конфліктах. Можна погодитися з Г. Костенком, що на планеті і зараз точиться світова війна у формі воєнних конфліктів різної інтенсивності. У 1999 році загальні витрати на оборону в світі зросли на 2,1 %, а витрати на озброєння склали близько 780 млрд. доларів /209/.

Використовуючи демографічні дані американського професора Рудольфа Руммеля з університету на Гавайях, який все життя присвятив збору інформації про масові вбивства на Землі, П. Альмарк (колишній заступник прем'єр-міністра уряду Швеції) у книзі «Відкрита рана» прийшов до висновку, що геноцид приніс людству приблизно в чотири рази більше жертв, ніж усі війни ХХ століття. Там же наводиться список найбільш небезпечних політичних лідерів: Сталін, Мао Цзедун, Гітлер, Чан Кайші, Хі-

декі Тодзіо, Пол Пот. З них найбільш небезпечним вважають камбоджійського політика Пол Пота, який щорічно знищував близько 8,2 % населення країни.

Геноцид зберігається і сьогодні. Під час етнічних конфліктів у Боснії та Герцеговині, а також у Косово (колишня Югославія), за попередніми даними, було знищено тисячі мирних жителів. У Руанді втрати від найбільшого в історії людства етнічного конфлікту вже сягають сотень тисяч. За роки конфлікту у південно-східних провінціях Турції (де найбільш активно діють загони Курдської робітничої партії) загинуло понад 30 тис. чоловік, більшість з яких – мирні жителі /223/. За даними експертів ООН, вперше на планеті кількість біженців перевищила 30 млн. чоловік, що стало ще однією глобальною проблемою.

Особливу соціальну небезпеку становить високий рівень корупції держав. Ціна цієї всесвітньої хвороби – 80 млрд. доларів на рік /162/. Цікавими є дані авторитетної міжнародної організації «Transparency International» (штаб-квартира у Берліні). Вона досліджує процеси у світовому бізнесі та щорічно публікує рейтинг корумпованості держав планети. За матеріалами доповідей цієї організації, найкорумпованішими із вивчених держав у 2000 році (у порядку розповсюдження індексу корупції) є: Нігерія, Югославія, Україна, Азербайджан, Індонезія, Ангола, Камерун, Росія, Кенія, Мозамбик. Найменш корумпованими відповідно є: Фінляндія, Данія, Нова Зеландія, Швеція, Канада, Ісландія, Сингапур, Норвегія, Голландія, Великобританія /202/.

Існує емпірична залежність між рівнем корупції та прямими іноземними інвестиціями, бо, на думку підприємців, корупція – додатковий податок на бізнес. Кожне збільшення корупції на 1 % призводить до скорочення інвестицій у країну орієнтовно на 5 %. Підтверджено, що зростання корупції призводить до збільшення в суспільстві жебрацтва, зниження рівня освіти, скорочення медичних послуг. Крім того, корупція підриває політичну систему країни.

У кінці ХХ століття почало відроджуватися піратство. Зафіксовані піратські напади характеризуються пограбуваннями, угонами суден, загибеллю та викраденням людей. Серйозність проблеми та можливість виходу ситуації з-під контролю підтверджує

створення в 1991 році Міжнародною торговою палатою Центру боротьби з піратством (Малайзія). Статистика піратських нападів на морі свідчить про підвищення піратської активності: 1994 рік – 90 нападів, 1995 – 87, 1996 рік – 224. Найнебезпечнішими районами стали Малаккська протока, Південне та Східне Китайське море, Сіамська протока, акваторія Філіппін. Особливо небезпечною є зона, так званого трикутника, який лежить між Гонконгом, островами Лузон (Філіппіни) та островом Гаїнан (Китай). За даними міжнародної організації судноплавства тут відбувається половина усіх піратських нападів на морі. Зоною базування піратських кораблів стають сотні островів.

До глобальних характеристик соціальної проблеми експерти відносять і розповсюдження наркотиків. На сьогодні ця проблема настільки загострилася, що в Атланті (США) була проведена наукова конференція щодо координації боротьби з наркоманією (представники України участі в ній не брали).

За розрахунками Новосибірського відділення Академії наук Російської Федерації, в 1988 році в пік антиалкогольної компанії, державні заводи СРСР виготовили 142 млн. декалітрів горілки і було вигнано ще 120 млн. декалітрів самогону. Ряд соціологів обґрунтовують такий ріст алкоголізму як прояв суспільного суїциду – прагнення нації до самовбивства. Проблема загострюється тим, що в державах СНД відсутні узгоджені широкомасштабні програми боротьби з цим лихом.

Трансформація етнічних конфліктів і громадянських війн у міжнародний та громадянський тероризм – принципово нове явище. Про це свідчить вибух над Нью-Йорком літака (рейс 800) авіакомпанії TWA, розстріл 74 іноземних туристів біля єгипетських храмів Луксора (1997 рік), 30 тис. чілійців, яких було вбито без суду і попереднього слідства /165/. У щорічній доповіді держдепартаменту США «Риси глобального тероризму – 1997» повідомлялося, що в 1997 році було зафіксовано 304 акти міжнародного тероризму; наведено також «чорний» список семи країн, які, на думку США, причетні до міжнародного тероризму: Куба, Ірак, Іран, Лівія, Північна Корея, Судан та Сирія /122/.

У жовтні 1999 року державний департамент США обнародував черговий список терористичних угруповань, перше місце се-

ред яких займає угруповання, яке очолює Усамою Бен Ладен. Сучасний тероризм володіє новітніми оздобленнями і технологіями і є загрозою для всього людства. Проте в Європейській конвенції про переслідування тероризму, яка була прийнята у 1977 році, відсутнє навіть визначення поняття «тероризм» /200/.

Інформаційна проблема. Проведено ряд досліджень з визначення ролі та місця інформації в забезпеченні національних інтересів суспільства та держави в різних сферах їх діяльності. Стало очевидним, що під впливом інформації усі сфери життя набувають нових якостей. Одночасно зростає і потенційна вразливість суспільних процесів від інформаційного впливу. Інформація стала фактором, здатним призвести до широкомасштабних аварій, воєнних конфліктів та поразки в них, дезорганізації державного управління, фінансових органів і наукових центрів.

Тому інформація стала вважатися стратегічним національним ресурсом, одним із головних багатств держави.

Світовий обсяг виробництва інформаційної техніки та інформаційних продуктів у кінці 1995 року досяг одного трильйону доларів. У технологічно розвинених країнах це виробництво займає перше місце як за обсягом, так і за кількістю зайнятих у ньому. Під впливом інформації усі сфери життя суспільства набувають нових якостей: гнучкості, динамічності, стійкості.

Розгляд інформаційної безпеки з позицій системного підходу дозволяє виділити чотири групи інформаційно-технологічних небезпек для суспільства та держави, обумовлених досягненнями науково-технічного прогресу /80, 129, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 214/.

Перша група пов'язана з інтенсивним розвитком нового виду зброї – інформаційної, яка здатна ефективно впливати на психіку людей та інформаційно-технологічну інфраструктуру держави. Аналіз у цій сфері дозволяє констатувати ефективність програмування поведінки (діяльності) окремих людей під впливом фармакологічних і психотропних засобів, комп'ютерних банків даних та інформації. Існують підстави стверджувати, що майбутні війни будуть вестись із застосуванням високотехнологічних та біотехнічних систем як ефективніших та економічно вигідніших /19, 35, 54, 114, 163, 164, 169, 170/.

Друга група – новий вид соціальних злочинів, який ґрунтується на використанні досягнень сучасних інформаційних технологій: махінації з банківськими операціями; комп'ютерне хуліганство; незаконне копіювання технологічних рішень. На думку провідних дослідників у цій галузі, комп'ютер став найбільш багатообіцяючим знаряддям злочинності /129, 167, 168/.

Третя група проявляється у тотальному контролі (нагляді) за життям, настроями, планами громадян, роботою державних установ, у цілому за населенням країни з використанням комп'ютерних систем. Високі інформаційні технології дозволяють накопичувати, зберігати і використовувати величезні масиви даних про здоров'я, соціальну активність, політичні наміри, зв'язки, фінансові справи населення.

Четверта група – використання інформаційних технологій у політичній боротьбі. Зростання впливу засобів масової інформації на перебіг та зміст політичних процесів, функціонування механізму державної влади – одна із домінант сучасного суспільного розвитку. Боротьба за контроль над новими засобами та інформаційними структурами, їх використання для обліку та обробки суспільної думки стали центральною проблемою політичного життя суспільства і держави. Економічно розвинені країни намагаються завоювати країни, що розвиваються, контролювати їх інформаційні процеси. Мета – поступове перетворення інформації, яка передається, у політичний та ідеологічний фактор впливу, тобто фактор досягнення власних національних інтересів в інших країнах.

Технологічна проблема. За даними археологів, вміння як основа технології виникло два-три мільйони років тому. Тоді наші предки вперше здійснили прорив у цій галузі, навчившись виготовляти нескладні кам'яні та кісткові знаряддя праці. За грецькою міфологією початок цьому поклав Прометей, який навчив людей користуватися вогнем, добувати та використовувати метали. В обох випадках в основі вміння лежить комбінація двох основних компонентів – інтелектуального та фізичного.

Аналіз процесу розвитку технологій свідчить про повільну тенденцію до зростання ролі інтелекту в розвитку традиційних та становленні нових технологій /219/. Уже сьогодні у розвине-

них державах їх частка інтелектуального капіталу в національному багатстві складає понад 50 %, а природно-сировинних ресурсів та основних фондів (для порівняння) – тільки 30 % /152/.

Видатною віхою в технологічній історії людства став початок XIX століття. Були створені перші технологічні машини, утворився союз науки, техніки та технології. З цього часу технологія швидко почала перетворюватися в уміння з необмеженими можливостями. Вершиною сучасної технології вважають створений у 1981 році фірмою IBM растровий тунельний мікроскоп. Він дозволяє бачити деталі до 0,01 діаметра атома та збирати технічні пристрої, маніпулюючи окремими атомами.

Проте технологічна проблема зберегла чітко виражену симетричну природу. З одного боку, вона призводить до виникнення технологій підвищеного ризику, а з іншого – до досягнення технологічної переваги над конкурентами при створенні нових товарів і послуг.

Перша складова проблеми підтверджується такими катастрофами, як Бхопале (Індія), Савезо (Італія) і на Чорнобильській АЕС /81, 95/. Сюди ж можна віднести 6 атомних підводних човнів з ядерними боеголовками, які знаходяться на дні морів та океанів (4 – СРСР та 2 – США), а також затоплені в Балтійському та Чорному морях хімічні боєприпаси другої світової війни. Інший приклад: за офіційною статистикою в СРСР у кінці 80-х років від нещасних випадків і травм на виробництві щорічно гинуло 250–260 тис. чоловік /60/.

Друга складова виникла в глибинах світової історії і розвивалася одночасно із зростанням торгівлі і комунікацій. На цей час вона набула характеру технологічної війни, втрати якої постійно зростають. Мета такої війни – витіснення конкурента зі світового ринку, засоби дії – промисловий шпіонаж, а об'єкт впливу – високі і критичні технології.

Екологічна проблема. Активний розвиток науково-технічного прогресу призвів до порушення природної рівноваги планети та загострення протиріч, які об'єднуються поняттям «екологічні процеси». Їх дослідження розпочав перший президент Академії наук України В.І. Вернадський, який заклав основи системного аналізу біосферних процесів, що отримали визнання у працях віт-

чизняних та закордонних вчених /127/.

Сьогодні апокаліптичні пророкування вчених зі світовими іменами про неминучу катастрофу через глобальне потепління, викликане промисловою революцією, стали постійним елементом наукових та публіцистичних виступів. Усі вони сходяться в одному: якщо не зменшити кількість викидів в атмосферу парникових газів, то наша планета може нагрітися ще на 1 – 3,5 градуса Цельсія /100, 113/.

Основними парниковими газами є двоокис вуглецю, який утворюється внаслідок спалювання вугілля та нафти – основи промисловості усіх країн світу. Це може призвести до поступового підвищення майже на 1 метр рівня світового океану, зміни схеми випадання опадів, розповсюдження на півночі тропічних хвороб. Внаслідок відтоку прісної води від талих льодів можлива зміна напрямку теплої течії Гольфстрім з наступним похолоданням у Західній Європі.

Запровадження екологічно безпечних технологій стримується величезними економічними витратами, які об'єктивно неможливі для сучасного міжнародного співтовариства. Тому існує думка, що для міжнародного співтовариства в XXI столітті однією із найгостріших проблем буде екологічна.

Відомо, що основними факторами, які зумовлюють шкідливі викиди в навколишнє середовище, є автотранспорт і теплові електростанції, що спалюють вугілля /81, 190/. Викиди оксидів сірки та азоту, попелу, виникнення на теплових електростанціях великої кількості вуглекислоти в планетарному масштабі призводить до «теплого ефекту». На міжнародній науковій конференції в Торонто (1988 рік) було сформульоване завдання, яке полягає у скороченні в світовій економіці до 2005 року викидів вуглекислоти на 20 %, а до 2050 – на 50 %.

Не випадково енергетична стратегія Європейського союзу передбачає структурну перебудову енергетики і ставить за мету доведення частки АЕС в енергетиці країн ЄС до 40 %. Намагаючись уникнути імпоротної залежності від газу та нафти, Франція більше ніж 75 % енергетики перевела на використання ядерного палива. Одночасно Німеччина скоротила використання нафти в енергетиці втричі, природного газу – майже вдвічі та збільшила

виробництво електроенергії на АЕС з 36 млрд. кВт/год. до 150 млрд. кВт/год.

В останні десятиріччя опрацьовується висновок, що подальше руйнування навколишнього природного середовища може стати катастрофічним для людини. Через відсутність екологічного мислення та економічної культури, людство у засобах впливу на природу в процесі господарської діяльності стало на шлях самознищення. Тому під екологічною безпекою розуміється стан господарської та воєнної діяльності, які б унеможливили нанесення шкоди навколишньому середовищу.

Епідемічна проблема. За останні 5 тис. років людство в результаті війн втратило понад 3 млрд. чоловік /54/. А втрати від епідемій за цей період були в півтора рази більше і стали для людства найбільш згубними. У 1980 році ВОЗ оголосила про зникнення в світі віспи, а в травні 1996 року виповнилося 200 років першого успішного щеплення, зробленого Едвардом Дженнером. Поліомеліт повністю перемогли 145 країн світу, і в 2000 році очікується його зникнення. Проказа перестала бути проблемою і поступово зникає.

Проте в результаті зростання джерел екологічних небезпек з'явилися нові мутації вірусів, невідомих раніше науці. При зникненні одних інфекцій з'являються нові, як правило, більш небезпечні. Крім того, за останні 25 років відкрито понад 30 нових інфекційних хвороб. Так, у 1992 році відкрито новий холерний вібрион, який розповсюджується у країнах Південно-Східної Азії. У 1993 році в США виявлено клас хантавірусів, які викликають легеневий синдром, що призводить до смерті в 50 % випадків. У 1990 році в СРСР виникла епідемія дифтерії, яка в наступні 5 років розповсюдилася в усьому світі, вразила 15 держав Східної Європи та викликала близько 100 тис. захворювань у тому числі 8 тис. летальних випадків. На планеті щорічно фіксується понад 300 тис. випадків захворювання венеричними хворобами, не враховуючи СНІД.

Сьогодні в Україні від дифтерії вмирають дорослі і діти, а заводи з виробництва вакцин, сироваток, діагностичних імунологічних препаратів у державі практично відсутні /116/. Україна може стати природним джерелом дифтерії. Це реальна небезпека

для світового співтовариства. Тільки у 1996 році в країні зареєстровано близько 8,5 млн. інфекційних захворювань. Захворюваність туберкульозом зросла в 1,5 раза, сифілісом – у 15, СНІДом – у 35 раз.

Проблема роззброєння. З часів укладення Амфіктіонового договору (1496 рік до н.е.) між общинами Середньої Греції і Фессалії, яким вперше встановлено правила ведення війни, на землі відбулося 14 тис. війн. Під час другої світової війни загинуло понад 54 млн. чол. і близько 300 млн. було поранено. На одного вбитого військовослужбовця припадає в середньому до 9 мирних громадян, тобто цивільне населення стало заручниками збройної боротьби /54/. Сьогодні країни світу витрачають на підтримання обороноздатності близько 1 трл. дол. США, у тому числі 860 млрд. – високорозвинені /128/. При цьому зростання витрат на військові потреби відбувається у середньому на тому ж рівні, що й зростання ВВП /там же/.

Поза сумнівом, що у разі зменшення витрат на оборону наша планета стане спокійнішим місцем. Але постійні військові конфлікти та громадянські війни в різних куточках планети, які відбуваються одночасно (необхідно підкреслити) із роззброєнням світових наддержав, переконують, наскільки важко цього досягти. Існують проблеми і на шляху до зниження рівня ядерного протистояння. Як зазначав В. Горбулін /30/ (і з цим важко не погодитися), головною метою міжнародних домовленостей у цій сфері повинно бути зниження загрози використання ядерних озброєнь, а не просто їх кількісне скорочення. Останні випробування ядерної зброї, проведені протягом 1988 і 1999 років Пакистаном та Індією всупереч негативної реакції на це світового співтовариства, – яскраве тому підтвердження.

Отже, вирішення проблем розвитку земної цивілізації є основою передумовою подальшого прогресу в усіх сферах людської діяльності, руху міжнародного співтовариства до безпеки. При цьому очевидно, що ПГБ (у силу свого міждисциплінарного характеру) можуть досліджуватися методами суспільних, природничих, технічних та воєнних наук, а питання про співвідношення між ПГБ та перспективами вирішення проблем національної безпеки України стає одним із найбільш актуальних.

2.2. Геополітичні протиріччя цивілізацій

Поняття цивілізації формувалося протягом століть і вперше було введено в 1757 році В. Р. Мірабо для позначення цілісного і гармонійного суспільства, заснованого на розумі та справедливості. А. Фергюсон у запропонованій ним періодизації історії цивілізацією став називати вищу після дикості та варварства епоху. Цілісний погляд на цивілізацію як культурно-історичне утворення, що виходить за межі етнічних спільнот та держав, зустрічається і в працях російського філософа та історика А.С. Хомякова (1804 – 1860). Інший російський філософ Н.Д. Данилевський (1822 – 1885), розробив типологію локальних цивілізацій, відповідно до якої всесвітня історія – це історія «культурно-історичних» типів із замкненим характером та механізмом функціонування /40/.

На відміну від більшості дослідників, класик соціології ХХ століття П.А. Сорокін (1889 – 1968) розглядав причинно-наслідкові зв'язки функціонування цивілізацій як «великих культурних систем і суперсистем». Під впливом його праць сформувався підхід, згідно з яким цивілізація розглядається як цілісне утворення, що виходить за межі однієї соціальної системи. П.А. Сорокін вважав, що сучасні регіональні цивілізації необхідно розглядати як складові світової цивілізації, у яких формування матеріальної та духовної культури відбувається у визначеному навколишньому середовищі. На думку багатьох дослідників, зокрема, Валєвського О.Л., Гончара М.М., Кременя В.Г., Ткаченка В.М., Гаджиева К.С., Малишева О.В., у сучасному світі спостерігається ще одна нова парадигма: прискорене формування регіональних політико-економічних утворень неімперського типу – цивілізацій, які визначають геополітичну модель сучасного світу /72, 135, 142, 153, 154/.

Фактором, який визначив історичне формування сучасних цивілізацій, стала діяльність засновників основних світових релігій та релігійних форматорів. У хронологічному порядку це Авраам (монотеїзм), Мойсей (їудаїзм), Заратустра (зороастризм), Лао Цзи (даосизм), Будда (буддизм), Конфуцій (конфуціанство), Махавіра (джайнізм), Ісус Христос (християнство), Мухаммед (іслам), Ні-

чірен (японський буддизм), Нанак (сікхізм), Лютер (лютеранство), Генріх VIII (англіканська церква), Кальвін (кальвінізм). Саме їх імена відобразилися у назвах сучасних цивілізацій. Якщо в якості оціночного критерію прийняти кількість віруючих, то в числі лідерів до 2025 року включно ми отримаємо іслам і християнство. Так, передбачається, що якщо в 1970 році іслам охоплював понад 15% населення Землі, то в 2025 році ця цифра зросте до 24%, а число християн – з 33,7% до 37%.

С. Хантінгтон – директор Інституту стратегічних досліджень ім. Дж. Алена при Гарвардському університеті, один із розробників стратегії американської національної безпеки та цивілізаційно-геополітичної концепції як методу аналізу – у своїй статті «Зіткнення цивілізацій» стверджує, що поряд із західною цивілізацією (він її називає атлантистською), яка охоплює Західну Європу та Північну Америку, можна передбачити геополітичну фіксацію ще семи потенційних цивілізацій: слов'янсько-православну, конфуціанську (китайську), японську, ісламську, індуїстську, латиноамериканську, африканську /158/. При цьому основну увагу він приділяє культурним відмінностям народів, вбачаючи в цьому основу геополітичної фіксації регіональних і субрегіональних (локальних) цивілізацій. Його цивілізаційно-геополітичний підхід став основним елементом політики безпеки, складовою частиною методології оцінки воєнно-політичного та воєнно-стратегічного стану. Саме цивілізаційно-геополітичний аналіз С. Хантінгтона сприяв стрімкому розвитку геоекономіки та геостратегії в їх сучасному розумінні.

Він є прихильником Дж. Вейгеля у питанні, що в подальшому народи все більше відчуватимуть релігійну приналежність. С. Хантінгтон стверджує, що відмова від ідеології комунізму та зміни у структурі традиційних держав – розпад одних утворень, поява інших і т. д. – не призведуть до автоматичного переходу людства на універсальну систему атлантичних цінностей, а навпаки, зроблять актуальними більш глибокі культурні прошарки, звільнені від поверхових ідеологічних кліше /158/.

Цивілізація за С. Хантінгтоном – це широкий пласт культурного прошарку населення планети, який відрізняється такими

показниками, як мова, історія, релігія, звичаї, суспільні інститути та суб'єктивні риси характеру. Цивілізації можуть змішуватися, частково співпадати і включати субцивілізації. Так, у центрі ісламської знаходиться іудейська цивілізація.

Думку, що міжнародне співтовариство знаходиться в перехідному періоді від керівної ролі політики до домінування релігії, поділяють З. Бжезинський та Г. Кессинджер /16, 144, 157/.

Необхідно підкреслити, що загально визнаного прогнозу розвитку цивілізацій майбутнього не існує. Проте варіант, який наводиться нижче, є найбільш популярним.

Головним джерелом конфліктів у новому світі буде не економіка чи ідеологія, а релігія. Хоч національні держави і залишаться найбільш впливовими суб'єктами світової політики, принципові конфлікти виникнуть між націями та групами різних цивілізацій. Конфлікт цивілізацій матиме домінуючий вплив на світову політику і воєнно-політичний стан. Саме лінії зіткнення цивілізацій найбільш вірогідно можуть стати лініями збройних конфліктів. Події в колишній Югославії, Великобританії, на Кавказі і Таджикистані, протистояння між Індією та Пакистаном, Ізраїлем і Палестиною та Сирією можна розглядати як доказ сказаного. Зокрема, за повідомленням лондонської газети «Санді Таймс» уряд Ізраїлю розробив план під кодовою назвою «Удар Давида», метою якого є створення ядерних мінних полів у районі Голландських висот (2,5 тис. компактних нейтронних мін масою 100 кг кожна), які будуть детоновані у разі перетину кордону сирійцями /224/. Індійсько-китайські та індійсько-пакистанські стосунки залишаються джерелами постійної конфронтації у регіоні /196/.

З іншого боку, прогнозується подальший розпад держав за етнічно-релігійною ознакою. Так, за даними міжнародної спілки географів, склад ООН повинен збільшитися до 300 держав внаслідок дезінтеграції моноетнічних держав /99/. Це підтверджується тим, що якщо Декларацію про утворення Об'єднаних націй в 1945 році підписала лише 51 держава, то на сьогодні її членами є вже 189 держав.

Природа виникнення протиріч сучасних цивілізацій може бути проілюстрована на прикладі Європи. В її новій історії після

підписання Вестфальських договорів у 1648 році (після першої загальноєвропейської війни, яка тривала 30 років) чітко проглядається чотири етапи.

На першому етапі (протягом перших століть) конфлікти виникали переважно між імператорами, абсолютними і конституційними монархами, які прагнули розширити території, якими володіли.

На другому етапі (починаючи з французької революції до завершення першої світової війни) у процесі утворення національних держав принципові кордони конфліктів виникали переважно між народами.

На третьому етапі в результаті вкрай негативної реакції на російську революцію конфлікт народів поступився місцем конфлікту ідеологій – спочатку між комунізмом, націонал-фашизмом та ліберальною демократією, а потім між комунізмом та ліберальною демократією (під час «холодної війни» цей конфлікт перетворився у протистояння двох супердержав).

На четвертому етапі після завершення «холодної війни» все гостріше відчувається протиріччя між західними та незахідними цивілізаціями: східноправославною, західно-християнською, латиноамериканською, африканською, ісламською, індуською, конфуціанською, японською та іудейською. Саме на фоні цих протиріч стає зрозумілим «потепління» відносин між Північною та Південною Кореєю.

Важливо звернути увагу на дві принципові обставини: сучасні технологічні анклав (Євроатлантичний – США, Західна Європа; Євразійський – Росія; Азіатсько-Тихоокеанський) і відповідні їм центри сили (НАТО – США, Європа, Росія та Китай) дійсно географічно співпадають із розташуванням сучасних цивілізацій.

Вважається, що протиріччя сучасних цивілізацій, можуть стати причиною конфліктів між ними, оскільки вони:

– суттєво диференційовані одна від одної мовою, історією, культурою, традиціями і, найголовніше, релігією. Саме остання формує різні погляди на відношення між Богом та людиною, індивідумом і групою, громадянином та державою, батьками і дітьми, чоловіком та дружиною і взагалі між чоловіком і жінкою,

правами та обов'язками, рівністю та ієрархією, свободою та авторитарною владою тощо /93, 126, 195/;

– у зв'язку з розвитком транспорту та комунікацій світ стає все більш компактнішим. Це підвищує взаємозв'язки між народами, але одночасно може і посилити різницю між цивілізаціями та загострити ворожнечу, яка бере початок у глибинах історії;

– посилення ролі релігії створює основу для ідентичності. У результаті цього розвиваються національні межі і формуються цивілізації, що призводить до ослаблення національних держав, породжує захисні дії у вигляді «фундаментальних» рухів, які сьогодні можна спостерігати, зокрема, в ісламі, західному християнстві, іудаїзмі, буддизмі та індуїзмі;

– у багатьох незахідних цивілізаціях на основі місцевої культури почала формуватися і виховуватися національна еліта, яка нерідко характеризується антизахідною орієнтацією;

– на відміну від економічних та політичних протиріч релігійні відмінності більш постійні і тому менш компромісні.

Західні ідеї індивідуалізму, лібералізму, конституціоналізму, прав людини, рівності, свободи, главенства закону, демократії, вільного ринку, відділення церкви від держави не завжди мають підтримку в ісламській, конфуціанській, японській, індуській, буддиській чи православній культурі. Вони мають протилежну реакцію, посилюючи фундаменталізм. Дискримінація за релігійною ознакою набуває все гострішого характеру порівняно з етнічною і призводить до подальшого економічного розшарування цивілізації.

Економічне, технологічне та силове нарощування цивілізацій набуває яскраво вираженої тенденції. Так, сьогодні, коли зникла одна сторона балансу світової рівноваги, мусульманські країни втратили політичні і матеріальні вигоди від глобального протистояння та регіональної конфронтації великих держав. Внутрішня нестабільність соціальних процесів у більшості із цих країн призводить до нарощування радикалізації в діяльності ісламістів. З іншого боку, у зв'язку з помітним скороченням природної сировини, яка стала основною причиною зниження темпів економічного росту та технологічного розвитку, географічна близькість призводить до зростання конфліктів на ґрунті етнічно-релігійних

і територіальних претензій. Близькосхідна, Балканська, Кавказька та Чеченська трагедії підтверджують, що міжнародне співтовариство вступило в нову епоху.

Одночасно відбуваються складні процеси і у «великій сімці» (США, Німеччина, Японія, Франція, Англія, Італія, Канада). Як відомо, експорт товарів є основним показником, який характеризує конкурентоспроможність національної економіки. Цей показник значно покращився в усіх країнах порівняно із США, крім Великобританії. Відомо, що США, Англія, Франція та Канада є країнами-переможницями у світовій війні, а Німеччина, Японія та Італія – переможеними. Але якщо у 1964 році на частку країн-переможниць припадало 65,5 % сукупного експорту «сімки», то через тридцять років – тільки 52,6 %. Це означає, що переможеними створено необхідний економічний базис для можливого реваншу. Наявність відповідної товарної маси дозволило Німеччині та Японії у кілька разів зміцнити національні валюти.

Це означає, що США не можуть більше ігнорувати виклик, кинутий їм. Про це застерігає і Дж. Сорос, вважаючи, що, якщо США кардинально не змінять геостратегічну політику, в основі якої нарощування військової присутності в «районах життєво важливих інтересів», їх спіткає доля СРСР – економічної могутності США не вистачить для збереження ролі наддержави. Дж. Сорос, зокрема, стверджує: «Вибір, який стоїть перед Сполученими Штатами, можна сформулювати так: хочемо ми залишитися наддержавою чи хочемо бути лідерами вільного світу? Ще ніколи ця альтернатива не поставала в такий спосіб. Навпаки, ми вірили, що обидві цілі можна поєднати. Це й справді було так, поки вільному світу протистояла «імперія зла». Але нині все змінилося... Якщо ми наполягатимемо на збереженні статусу наддержави, то робитимемо вже це не для захисту вільного світу, а для задоволення нашого марнославства. Якщо ж ми прагнемо зберегти нашу провідну роль, то нам слід допомогти створенню нового світу, в якому більше не пануватимуть наддержави» /111/. Деякою мірою позиція Дж. Сороса співзвучна роздумам З. Бжезинського щодо геостратегічних імперативів США /157/.

Але сьогодні США продовжують нарощувати свою військову

могутність. Так, у найближчі 15 років вони планують модернізувати та зберегти понад 6 тис. ядерних боєголовок, що удвічі більше, ніж передбачено підписаним з Росією договором /223/, а до 2020 року побудувати (ще) 30 атомних підводних човнів, на що виділено 64 млрд. доларів /225/. Для порівняння: в останні роки бойовий склад військово-морського флоту Росії скорочено порівняно з рівнем колишнього СРСР утримати (із-за обмеженості у фінансуванні).

Характеристика цивілізацій сучасності, а, отже, і висвітлення питання щодо відносин у координатах Україна – Захід та Україна – Росія будуть неповними, якщо коротко не охарактеризувати геополітику конфуціанської, індуської, ісламської, японської та іудейської цивілізацій.

Геополітика конфуціанської цивілізації. В умовах соціальних деформацій ХХ століття китайці змогли зберегти вірність конфуціанській культурі, своїй історії та національним традиціям. Соціалістичні цінності були легко та органічно вписані в самобутність та історію нації.

До конфуціанської цивілізації відноситься не тільки континентальний Китай. Сюди необхідно включити китайців Гонконгу, Тайваню, Сингапуру, а також китайські анклавні в Таїланді, Малайзії, Індонезії та на Філіппінах, некитайські за походженням меншини Сингапуру та Тибету. Дисципліна, нахил до порядку, відповідальність за сім'ю, працелюбство, колективізм є визнаними на національному рівні конфуціанськими цінностями /126/. На їх ґрунті Китай досяг внутрішньополітичної стабільності та високих темпів економічного розвитку. У міжнародній діяльності китайське керівництво також дотримується конфуціанських принципів кожне слово – до місця і кожна дія – до часу.

Особливостями геополітики, геостратегії та геоekonomіки сучасної конфуціанської цивілізації є те, що Китай усе більше стає геополітичним стрижнем, навколо якого утворюється багаточисельна азіатська община. Остання, як відомо, відрізняється наполегливістю в досягненні поставленої мети. Вона переконана: шляхом накладення конфуціанства на всі переваги сучасного західного суспільства община вийде із стадії історичної принизливості перед західним світом. Сьогодні вже сформувалися пере-

думови для створення чітко визначеного блокового утворення на чолі з КНР, куди входять зазначені суб'єкти конфуціанської цивілізації.

Як відомо, у 1967 році п'ять країн (Індонезія, Малайзія, Сингапур, Таїланд та Філіппіни) створили економічну асоціацію АСЕАН. За 30 років існування асоціація, маючи темпи економічного зростання до 10 – 12 % на рік, вийшла на четверте місце в світі за обсягами торгівлі та виробництва /128/. Вона надає всебічну підтримку геостратегічним і геоекономічним прагненням Китаю. Зокрема, фірми Таїланду є найбільшими інвесторами китайської економіки.

У 1989 році була утворена друга регіональна структура – організація Азіатсько-Тихоокеанського співробітництва (АТЕС). До неї ввійшли 18 країн, зокрема, Китай, Канада та США, а в 1997 році була прийнята і Росія. На п'ятій конференції, яка відбулася у 1997 році в Канаді, було прийнято рішення про розширення спільних дій з метою ліквідації тяжкої валютно-фінансової кризи, що охопила країни, які символізували економічний ривок. Практично єдиною країною, що не зазнала тяжких наслідків від валютно-фінансової кризи, був Китай. Це дозволило китайському керівництву на офіційному рівні заявити про переваги своєї моделі ринкової економіки та плани подвоєння обсягу ВВП до 2010 року.

Частка Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР) становить більшу половину світового промислового виробництва і до 40 % світової торгівлі /75/. Тому йому належить одна із провідних ролей у формуванні глобальної воєнно-політичної обстановки у світі. Звичайно, головним суб'єктом геополітичного простору конфуціанської цивілізації і всього АТР є комуністичний Китай, що набирає економічну та військову могутність. Щорічно темпи росту його ВВП складають до 6 % /16/. Обсяг зовнішньої торгівлі досяг майже 300 млрд. дол. США. Тільки реалізовані іноземні інвестиції склали в 1996 році понад 42 млрд. дол. США, а всього у 1997 році – понад 150 млрд. дол. США /41/. Валютні резерви після переходу Гонконгу під юрисдикцію Пекіну в сумі перевершили валютні резерви США та ФРН разом взяті. При цьому Китай принципово відмовився співробітничати з Міжнародним валютним фондом /41/.

За оцінками Всесвітнього банку Китай перетворився в четвертий світовий центр економічного розвитку поряд із США, Японією та Західною Європою.

Необхідно підкреслити, що Китай особливу увагу приділяє зміцненню воєнної безпеки. Він стабільно виділяє на потреби оборони щорічно до 40 млрд. дол. США, а також змінив стратегію: переорієнтував збройні сили з північного напрямку на південний, зміщуючи при цьому акцент на розвиток військово-морських сил, авіації, високотехнологічних систем озброєння і військової техніки. Китай має величезні мобілізаційні резерви (200 млн. чоловік), у той же час щорічний призов не перевищує 1 млн. чоловік. У 2000 році видатки на оборону порівняно з 1999 роком було збільшено на 12,7 %. На думку глави держави Цзян Цземіна, Китай не може зосередитися на економічному будівництві, не створивши надійної системи оборони /226/.

Реалізація курсу військового будівництва є складовою частиною геостратегії Китаю. Мета – перетворити його в могутню світову державу, здатну забезпечувати національну безпеку та захищати національні інтереси в глобальному масштабі. Враховуючи центробіжні тенденції внутрішніх національних територій (Тибет, внутрішня Монголія), військове будівництво здійснюється з розрахунку на особливу роль армії у внутрішньому житті держави. Армія розглядається як важливий засіб підтримки стабільності та порядку у суспільстві. Всекитайські Народні збори затвердили закон, який надає право її застосовування для придушення внутрішніх заворушень.

Сучасний Китай є досить могутньою воєнною державою, має сильну армію з добре підготовленим особовим складом, який відрізняється високою військовою дисципліною та особливим статусом офіцерського корпусу. Професія військового є найпрестижнішою. Китайське керівництво офіційно дотримується думки, що без підготовки власної національної воєнної еліти забезпечити в сучасних умовах безпеку держави буде важко.

Китай провів 45 ядерних вибухів, має усі компоненти ядерних сил та майже 300 атомних боєголовок. Заслуговує на увагу його співробітництво з ісламськими державами: Іраком, Іраном і Пакистаном. Починаючи з 1980 року, Китай постачає їм у знач-

ній кількості танки, бронетранспортери, ракетні установки, артилерійські системи та бойові літаки, сприяючи цим перетворенню ісламських держав у новий центр сили. Складається враження, що між Китаєм та ісламськими країнами на основі співпадання поглядів на роль НАТО склався негласний союз. Не виключено, що подальше розширення НАТО може призвести до більш тісного китайсько-ісламського співробітництва та налагодження подальших контактів з Росією. Тому не випадково США тримають у цьому регіоні так звані «сили передового базування» чисельністю близько 100 тис. військовослужбовців, що зосереджені, в основному, в Японії та Південній Кореї. На їх озброєнні налічується до 250 танків та понад 600 літаків і гелікоптерів /74/.

Таким чином, геополітика Китаю «одна держава – дві системи» сприяє поєднанню та використанню досвіду і цінностей двох основних формацій ХХ століття. Проте конфлікт цивілізацій проявляється у проведенні Китаєм досить жорстокої політики щодо буддійського населення Тибету та мусульмано-тюркської меншини. Після «холодної війни» міжцивілізаційні протиріччя проявилися в таких сферах, як права людини і торгівля зброєю. Вони можуть зрости, бо Китай зберігає територіальні претензії до більшості сусідніх країн. Міжцивілізаційні протиріччя проявилися і в погромах та вбивствах етнічних китайців (усього загинуло майже 800 чоловік), які відбулися у столиці Індонезії 12 – 15 травня 1998 року.

Прийняття в постійні члени Ради безпеки ООН, незалежна зовнішня політика, внутрішня стабільність дозволили Китаю залучити величезні інвестиції та досягти високих темпів розвитку економіки.

Сьогодні конфуціанська цивілізація є одним із найдинамічніших та перспективніших регіонів світу. За оцінками аналітиків різних країн, конфуціанський анклав держав за певних умов зможе перегнати як Західну Європу, так і США уже в першій чверті ХХІ століття, бо вже зараз вартість провідних підприємств у Південно-Східній Азії, які належать китайцям, складає 540 млрд. дол. США /16/, а до 2020 року сукупний валовий національний продукт в АТР може досягти майже 12 трлн. дол. США /74/. Створивши на основі конфуціанського вчення унікальну «еконо-

мічну філософію», відчуваючи кінець 500-річчя одноосібного панування в світі західної економічної політики, Китай обрав шлях «соціалістичної ринкової економіки», заснованої на «втягуванні інвестицій та високих технологій», за допомогою чого досяг безпрецедентних темпів культурного та економічного зростання.

На фоні вищесказаного логічним є висновок З. Бжезинського: «Стабільності рівноваги сил в Євразії не буде без досягнення глибокого стратегічного взаєморозуміння між Америкою і Китаєм та чіткого визначення ролі Японії, що зростає» /16/.

Геополітика індуїстської цивілізації. На прикладі цієї цивілізації рельєфно проглядається природа внутрішньо- та міжцивілізаційних протиріч. Індуїстська цивілізація в основному представлена двома країнами – Індією та Шрі-Ланкою. Їх населення нараховує кілька сот націй, народностей та племенних груп. Найбільшими із них є хундустанці, телугу, маратхі, бенгальці, таміли. 83 % із них сповідують індуїзм, 11 % – іслам, інші – християнство, буддизм тощо. При цьому чисельність населення Індії перевищила 1 млрд. чоловік.

Конфлікт цивілізацій має глибоке історичне коріння – зіткнення індусів із своїми сусідами по субконтиненту. Сьогодні це проявляється не тільки в стратегічному протиборстві між Індією та Пакистаном, але й в релігійній боротьбі між зростаючою чисельністю войовничих індуїстських угруповань та мусульманським населенням країни.

У 1974 році Індія випробувала власний ядерний пристрій і стала єдиною країною в світі, яка відмовилася підписати Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Вона вважає, що це входить у протиріччя з інтересами національної безпеки країни. На 2000 – 2005 рік планується виділити на розвиток ядерних досліджень вдвоє більше ніж у 1995 – 1999 роках. В основі занепокоєння індійських політиків лежить історична недовіра до ісламського світу та Пакистану зокрема. Підтвердженням цієї принципової позиції є кілька ядерних випробувань, проведених у період з 12 до 14 травня 1998 року, незважаючи на реальну загрозу економічної та політичної блокади з боку світового співтовариства. Хоч Індія і відіграє дещо пасивну роль на євразійській сцені, вона не сприймає «азіатські цінності», які активно пропагу-

ються від Сингапуру до Китаю. Поразка в цьому питанні призведе до її витіснення із Азії, як суб'єкта політики, що є недоцільним з огляду на зростання впливу Китаю.

Геополітика ісламської цивілізації. Складні модерністські процеси відбуваються в ісламі. Починаючи з 70-х років, спостерігається своєрідний «ісламський бум» (та ж тенденція, що й в інших світових релігіях). Її суть – переключення уваги віруючих на земні проблеми. Йдеться про роздуми над змістом життя, правилами та обов'язками людини, мірою її свободи і відповідальності та ін. /15, 93/. Сучасна геополітична ситуація може характеризуватися як широкий наступ фундаменталізму в ісламському світі та за його межами /74/. Сучасний панісламізм виступає як концепція «мусульманської єдності та солідарності» перед обличчям «невірних». Центральною є ідея надкласової, наднаціональної мусульманської єдності, всесвітньої спільності правовірних. Відправна точка – антикомунізм, поєднаний із формальним віддаленням від Заходу /74, 93/. Практичне завдання: вихід мусульманських держав із ООН та створення Організації об'єднаних націй мусульманських країн зі своєю Радою безпеки, спільним ринком, об'єднаних збройних сил з єдиним військовим командуванням /93/. Це не може не впливати на вирішення питання щодо визначення геополітичних координат молодими мусульманськими державами, які утворилися в результаті розпаду СРСР.

Сьогодні ісламська цивілізація – це блок мусульманських держав, які розташовані у формі півмісяця від Африки до Центральної Азії.

Конфлікт між ісламською та західною цивілізаціями продовжується близько 1300 років. Так, з XI до XIII століття хрестоносці намагалися внести християнство на ісламські території. Але з XIV до XVII століття османські турки зрівняли баланс сил. Після розпаду (на початку XX століття) Османської імперії ісламська цивілізація набула сучасних рис, включаючи арабський, турецький та малайзійський анклав.

Арабський націоналізм та ісламський фундаменталізм уперше заявили про себе після другої світової війни і розпаду колоніальних імперій. У цей період Захід потрапив у залежність від

країн Перської затоки через джерела енергії. Багаті нафтою мусульманські країни швидко накопичили фінанси і зброю та намагалися вести власну незалежну політику.

Внаслідок цього спочатку відбулося кілька війн між арабами та Ізраїлем. У 50-ті роки Франція вела війну в Алжирі, а в 1956 році британські та французькі війська ввійшли до Єгипту. У 1958 році американські війська було введено до Лівану, а пізніше вони застосовувалися проти Лівії та Ірану. На північному кордоні ісламської цивілізації різко проявився конфлікт між мусульманськими та християнськими народами. Зокрема, це різня в Боснії і Сараєво, зростання напруги між болгарами та турками, збройний конфлікт у Чечні, напружені стосунки інгушів та осетин, вірмено-азербайджанська війна, погіршення відносин між мусульманами та православними в Середній Азії. Визнання Туреччиною в односторонньому порядку проголошеної Турецької республіки Кіпру призвело до розпаду Республіки Кіпр на дві ворогуючі общини і загострення відносин з членами НАТО.

Загальна культура та релігія склали базис Організації економічного співробітництва, яка об'єднала десять неарабських мусульманських країн: Азербайджан, Афганістан, Іран, Казахстан, Киргизстан, Пакистан, Таджикистан, Туркменістан, Туреччину та Узбекистан. Одним із мотивів відродження та розширення цієї організації, утвореної в 60-ті роки Іраном, Пакистаном та Туреччиною, є небажання Заходу прийняти Туреччину (і тим більше інші ісламські країни) до ЄС /65/.

Ісламський анклав у 1997 році уточнив геополітику мусульманського світу. Сьогодні вона офіційно спрямована на засудження фундаменталізму та відмову від підтримки міжнародного тероризму, утвердження міжконфесійної терпимості при збереженні міжцивілізаційних відмінностей. Що ж до палестинської проблеми, то має місце різко негативне ставлення до Ізраїлю і його стратегічного партнера США. Геополітика мусульманських країн продовжує зберігати небезпеку у вигляді підтримки створення нових мусульманських держав у складі інших цивілізацій, що сприяє подальшому розпаду багатонаціональних держав, який, як правило, супроводжується збройними конфліктами.

Щодо України, то для неї небезпека полягає в тому, що рі-

шення 3-го курултаю кримських татар (1996 рік) про відновлення державності «корінного народу Криму» знайшло всебічну підтримку в ісламському світі, особливо Туреччини. Така політика привела до того, що кримсько-татарський меджліс (провідна суспільно-політична організація) постійно надсилає в ООН, ОБСЄ та інші міжнародні організації різні повідомлення і заяви, в яких ситуація в Криму подається як «дискримінація кримсько-татарського народу в усіх сферах життя». За таким сценарієм діяли хорвати та мусульмани в колишній Югославії: спочатку перемога в «газетній війні, а потім у громадянській». Створення воєнізованих загонів воїнів-аскерів із кримсько-татарської молоді розглядається як прообраз майбутніх збройних сил. Це, нарешті, підвищення зацікавленості до Північного Причорномор'я та організація навчання на своїй території кримсько-татарських спеціалістів, а також фінансування археологічних розкопок з пошуку ознак тюркської культури на території України. Почуваючи підтримку блоку НАТО, Туреччина проводить самостійну політику, яка не завжди є дружньою щодо України. У геополітичних планах Анкари Крим стоїть поряд з «гарячими точками» Кавказу і Боснії /74/. Тому її подальша політика, якщо більшість населення Криму стане татарським, цілком прогнозована.

Ірак та Іран є «пороговими» в питаннях створення власних атомних технологій, а Пакистан уже має власну ядерну зброю.

Таким чином, геостратегія ісламських держав не може не викликати занепокоєння.

Геополітика японської цивілізації. Відмінності між японською та іншими цивілізаціями, ревнотний захист японської культури від проникнення в неї західнохристиянських цінностей є головною причиною постійних економічних конфліктів Японії з іншими країнами. Ця обставина ускладнює створення порівняльної економічної ідентичності у Східній Азії, бо Японія є унікальним сучасним суспільством та цивілізацією. Значні культурні відмінності та історичні кривди заважають розвитку регіонального економічного співробітництва за типом Європи чи Північної Америки. Це дало підстави З. Бжезинському стверджувати, що Японія не буде відігравати важливу політичну роль в Азії, вірні-

ше, буде відігравати в АТР таку ж роль, як острівна Британія у відносинах з Європою /16, 157/.

Проте, крім Японії, сьогодні ніхто не кидає виклику Заходу у сфері економіки і не вирішує разом з ним світові економічні проблеми. Це дозволяє Японії проводити політику «прицепного вагона», який на практиці реалізується вивозом спочатку технологій виробництва комплектуючих, а потім технологій замкненого циклу.

Японія претендує стати постійним членом Ради Безпеки ООН, що дозволить більше впливати на світову політику. Багатополярна модель побудови міжнародного співтовариства, яка прийшла на зміну двополюсній, не ввійшла у протиріччя з гнучкою японською політикою. Враховуючи зміни міжнародної ситуації, пов'язані із завершенням «холодної війни» та ідеологічної конфронтації між лібералізмом та комунізмом, Японія оголосила нову концепцію «євразійської дипломатії під кутом зору з Тихого океану». В її основу покладено розширення та зміцнення зв'язків з Китаєм та державами СНГ, включаючи й Україну. Міжнародному співтовариству постійно пропонується думка, що тільки завдяки японо-американській системі безпеки країни АТР почувуються спокійно, а стратегічна мета японської геополітики – підтримання миру та процвітання АТР, що у свою чергу потребує розширення зв'язків із країнами СНГ.

В основу уточненої геополітики Японії покладена реалізація трьох основних принципів: довіра та щирість у міждержавних відносинах; врахування взаємних інтересів без порушення їх балансу; побудова довгострокових перспектив у ХХІ столітті. Завдяки принципу «довіри» Японії вдалося розширити рамки домовленостей щодо морського риболовства для своїх суден. Значна залежність економіки держави від імпортової сировини, а також загострення енергетичної проблеми в АТР спонукало до перегляду політики щодо Росії (до рівня конкуренції з Китаєм, США та Європою за статус «стратегічного партнера»).

Важка валютно-фінансова криза 1997 року не тільки негативно вплинула на економіку Японії, яка була звинувачена державами АТР у нездатності прийняти заходи щодо підвищення ролі єни в міжнародних розрахунках, а й призвела до подальшого за-

гострення економічних протиріч Японії з країнами АТР і змусила шукати більш тісні контакти з Китаєм.

Геополітика іудейської цивілізації. В історії єврейського народу найбільш яскраво проявився конфлікт цивілізацій. Історія Ізраїлю та Іудеї починається у стародавньому світі. Але під ударами вавілонян, персів, еллінів, римлян, греків, арабів, хрестоносців, мамлюків, турок ізраїльтяни втратили державність і майже дві тисячі років не могли її відновити.

14 травня 1948 року ООН прийняла план розділу Палестини та проголосила створення держави Ізраїль. Але вже наступної доби війська Єгипту, Іраку, Йорданії, Лівану і Сирії порушили територіальну цілісність, поклавши початок 15-місячній війні (1948-1949). Потім були Сінайська кампанія (1954), Шестиденна війна (1967), напад Єгипту і Сирії (1973), операція «Мир Галілеї» у відповідь на тероризм Організації визволення Палестини.

Іудейська регіональна цивілізація в силу унікальності своєї історії переживає сьогодні період, коли конфлікт цивілізацій є для неї реальною загрозою. У державі з 5-мільйонним населенням, яка поглинає величезні різномодні та різноплеменні маси, склалася унікальна ситуація: суспільство виявилось розколотим на дві основні общини. Це ашкеназі, в основному вихідці з Європи, які, власне, і розпочали роботу щодо відновлення єврейської державності, та сефарди, вихідці із країн Близького Сходу. Якщо в економіці адаптація до нових умов проходить успішно, то у сфері культури – досить болісно.

У геополітиці Ізраїлю найбільш яскраво проявляється конфлікт іудейської, ісламської та інших цивілізацій. Він не визнає резолюцію ООН про скасування англійського мандату на Палестину і створення на її території двох держав – єврейської та арабської. У ході двох воєн (1948 – 1949, 1967) Ізраїль додав до своєї території ще 6,7 тис. кв. км, чим виключив можливість утворення арабської держави, а також не виконав резолюцію ООН щодо визначення столицею Ізраїлю м. Тель-Авів, а переніс її в Іерусалим, оголосивши останній «єдиною та неподільною» столицею Ізраїлю. Як відомо, нова столиця не визнана світовим співтовариством. Це свідчить, що геополітика Ізраїлю має анексіоністську спрямованість.

З іншого боку, Ізраїль вимушений не тільки конфліктувати, а й постійно контактувати із сусідніми арабськими країнами. Тому його геополітика має два яскраво виражених аспекти у сфері безпеки – внутрішній та зовнішній. Внутрішня політика є процесом інтегрування репатріантів у ізраїльську дійсність. Проводячи гнучку імміграційну політику та спираючись на багаточисельну багату єврейську діаспору в індустріально розвинених країнах світу, Ізраїль спромігся створити одну із найефективніших розвідок у світі та найбільш боєздатні збройні сили на Близькому Сході. Це дозволило йому довгий час перебувати у стані війни із сусідніми країнами та окупувати значні території.

Зовнішня політика проявляється у формі досягнення «стратегічних інтересів» Ізраїлю. Сьогодні вона зводиться до недопущення утворення суверенної Палестинської держави, вимог до Організації визволення Палестини погодитись на автономію при відмові від Палестинської хартії, яка містить положення про знищення держави Ізраїль, а також підтримки тісної взаємодії з єврейською діаспорою в усьому світі, у тому числі і в Україні.

Геоелектроніка Ізраїлю визначається сировинною бідністю. Країна має лише хімічні солі Мертвого моря та фосфати. Традиційно високі темпи економічного розвитку забезпечуються щорічними вливаннями з боку ізраїльської діаспори. У 90-ті роки ВВП щорічно зростав у середньому на 6 %. Особливістю геоелектроніки Ізраїлю є її спрямованість на воєнні потреби. Це призвело до падіння темпів економічного розвитку. Враховуючи значну кількість репатріантів із країн СНГ, уряд Ізраїлю активізує дії щодо встановлення економічного партнерства з країнами пострадянського простору, у тому числі й Україною.

Геостратегія Ізраїлю реалізується в проведенні жорсткої та непримиренної діяльності щодо арабів. При цьому наполегливо реалізується ядерна програма. Побачивши в Іраку конкурента, Ізраїль знезацька провів повітряну операцію із знищення «хірургічним» ударом з повітря іракського атомного центру. Продовжує розвиватися воєнно-стратегічне співробітництво із США, що підтверджується наданням ізраїльської території американським силам «швидкого розгортання».

Неврегульованість відносин Ізраїлю з Йорданією, постійні

збройні сутички на півдні Лівану між проіранськими бойовиками організації «Хезбалах» та ізраїльськими збройними силами, напруженість у відносинах між палестинцями та ізраїльтянами в секторі Газа та Ієрихоні, впевненість мусульманських фундаменталістів, що Ізраїль, як і їх головний покровитель США, є головними винуватцями труднощів, які переживають мусульманські країни, та інші дестабілізуючі фактори створюють вибухонебезпечну ситуацію в Близькосхідному регіоні /74/. Тому цей регіон може стати центром подальшого розповсюдження ісламського фундаменталізму на держави Європи, Азії, Африки і Латинської Америки. Події, що відбуваються в Алжирі та колишніх Середньоазіатських республіках СРСР, дозволяють це констатувати.

Таким чином, можна стверджувати, що в сучасному світі має місце парадигма – прискорення формування потужних регіональних політико-економічних та культурно-етнічних утворень неімперського типу – цивілізацій, які визначають геополітичну модель сучасного світу. При цьому міжнародне співтовариство перебуває у стані переходу від керівної ролі політики до домінування релігії. Тому очікується, що можливі конфлікти у світі будуть все частіше мати релігійне забарвлення. Для України, яка перебуває в епіцентрі трьох цивілізацій (західнохристиянської, східноправославної та ісламської), це надзвичайно важливий параметр її геополітики та геоekonomіки, який повинен постійно бути в центрі уваги органів державного управління.

2.3. Міжнародні відносини та національна безпека

Міжнародні відносини є сферою спілкування та взаємодії людей на міждержавному рівні. Серед найважливіших питань міждержавних відносин – соціально-економічні, національно-історичні, культурні фактори та закономірності, які визначають характер і форми міжнародного життя; місце та роль національно-державних інтересів у формуванні світової політики; проблеми державного суверенітету та національної безпеки; джерела і форми міждержавних конфліктів та воєн, шляхи і форми їх запобігання /153/.

Україна як суб'єкт та об'єкт геополітики. Геополітичне становище держави характеризується її географічним положенням щодо політичних організацій та воєнних союзів, геоекономіка є рівнодіючою природних ресурсів держави, історичної творчості народу та світового розподілу праці, а геостратегія є результатом суб'єктивних намагань щодо просування та захисту національних інтересів і реалізації національних пріоритетів у конкретних геополітичних обставинах.

Практика міжнародного співтовариства свідчить, що зовнішня політика держави може ґрунтуватися тільки на комплексному використанні усіх трьох характеристик у конкретний історичний проміжок часу («життєві інтереси», геоекономіка, геостратегія). При цьому важливою є відповідь на питання: у сфері чийх життєвих інтересів та геополітичних координат перебуває країна? Відповідь є результатом вирішення завдання, яке полягає у з'ясуванні фундаментальних геополітичних реалій, які повинні визначити тенденції розвитку та позиції держави на тих чи інших напрямках як зовнішньої, так і внутрішньої політики, з метою встановлення стратегічного контролю над тенденціями їх розвитку. Україна теж повинна ідентифікувати їх структуру та спрямованість.

Дезінтеграція СРСР дозволила світовому співтовариству перейти до реалізації більш природної моделі існування – розвитку земних цивілізацій. Сучасна геополітика, як зазначалося вище, розглядає вісім регіональних цивілізацій: східнослов'янську, західнохристиянську, латиноамериканську, африканську, ісламську, індістську, конфуціанську, японську та одну локальну – іудейську. Неважко помітити, що сучасні структури безпеки виникають та розвиваються саме в межах сучасних цивілізацій чи регіонів їх існування. Причому сьогодні не існує цивілізацій, які б розвивалися без конфліктів з іншими. Через Україну проходять межі трьох провідних світових цивілізацій. Проблеми національної безпеки України повинні вирішуватися, виходячи із презумпції нестабільності світу.

Набуття Україною політичної незалежності виявило унікальну особливість її геостратегічного положення, яке виходить далеко за межі Європи і може оцінюватися під ракурсом історичної

взаємодії народів та різних верств суспільства. Україна є однією з найбільших європейських держав з територією в 603 тис. кв. км і населенням понад 50 млн. чол. Географічний центр європейського континенту знаходиться в Україні. Це одна із причин, чому З. Бжезинський відводить їй одну із ключових ролей на «Євразійській шахівниці» /157/.

Але у найближчі десять років їй навряд чи вдасться «здіяяти» національні інтереси у сфері зовнішньої політики на континентальному рівні. Потрібен час. За своїми можливостями Україна є регіональною державою. Тому такі базові принципи геополітичної доктрини, як раціональні смислові концепти національно-культурної ідентичності, чітко визначені національні інтереси та їх пріоритети, легітимна незалежність від будь-яких країн у прийнятті рішень, усвідомлення культурних та історичних стандартів і орієнтирів суспільного розвитку, вимоги моральної та політичної відповідальності у прийнятті рішень, наявність волі у розвитку і підтримці рівноправності та взаємовигідного міжнародного партнерства, апробуватимуться українською дипломатією і громадською думкою, перш за все, на регіональному рівні.

Україна, яка знаходиться на стику західної цивілізації, православного та ісламського світу, вимушена активно включатися у їх відносини, запобігати непорозумінням, що виникають між ними. Тому автори цілком погоджуються з Є. Марчуком, В. Кременем та іншими /59, 71/, що на період ідентифікації України на світовій арені було б доцільно запровадити концепцію «раціонального обмеження стратегічних зв'язків з наддержавами». Необхідно дистанціюватися від чужої гри і старанно вести власну. Це б сприяло недопущенню перетворення України на об'єкт геополітичних маніпуляцій, запобігало надмірному тиску з метою корегування її політики в бажаному для впливових країн напрямі. Може саме в цьому і полягає історична місія України: помирити Росію і Захід, ставши їх сильним, впливовим партнером? А поки А. Дугін стверджує: «Суверенітет України є настільки негативним для російської геополітики явищем, що, в принципі, легко може спровокувати збройний конфлікт... Україна як самостійна держава з якимись територіальними амбіціями є величезною

небезпекою для усієї Євразії, і без вирішення української проблеми взагалі говорити про континентальну геополітику не має сенсу» /40/. І це при тому, що усвідомлені суспільством та оголошені міжнародному співтовариству в Декларації про державний суверенітет, а потім закріплені в Конституції України національні інтереси українського народу отримали повне визнання у світовому співтоваристві. Науковим консультантом А. Дугіна був начальник кафедри стратегії Військової академії Генерального штабу Російської Федерації генерал-лейтенант М. Клоков /49/.

Сьогодні політика майже усіх країн світу характеризується двома векторами: намаганням зберегти політичну незалежність та знайти надійних партнерів для економічної інтеграції. Безумовно, наповнення обох векторів практичним змістом впливає на національну безпеку України.

Сучасна військово-політична ситуація в Європі та навколо України характеризується розвитком партнерства та співробітництва між країнами Заходу і колишнього Варшавського Договору, їх активною участю у модернізації системи європейської колективної безпеки. Усвідомлюючи себе невід'ємною частиною цього простору, Україна перебуває під впливом силових полів, що її оточують і не завжди в одному напрямі діють. Україна, як і інші країни Півдня Європи, не може не відчувати «гарячий» подих мусульманського світу (на її території проживає кримськотатарська меншина).

Тому визначення Україною власного місця в Європі і світі, формування структури інтересів та пріоритетів у зовнішній політиці є надзвичайно важливим для забезпечення національної безпеки. З вирішенням цих питань тісно пов'язаний вибір пріоритетів у воєнно-економічному і військово-технічному співробітництві як впливових факторів забезпечення національної безпеки в складних умовах становлення української державності.

Таким чином, за геополітичним статусом і геоекономічними можливостями Україна є регіональною державою. При цьому всі країни, які межують з нею, характеризуються перехідною економікою, проте здійснюють цей перехід з різними темпами та успі-

хами. На початку 1991 року багато питань, пов'язаних з вибором Україною зовнішньополітичної стратегії й визначенням власних національних інтересів у контексті сучасних геополітичних реалій, сприймалося громадськістю і професійними політиками дещо поверхово, а іноді й занадто романтично. Цьому сприяло кілька причин.

1. Відсутність досвіду у професійних політиків та аналітиків планування зовнішньополітичної стратегії (на момент здобуття незалежності Україна майже не мала таких фахівців).

2. Невизначеність із базовими суспільними цінностями, які б стали підвалиною модернізації посттоталітарного суспільства.

3. Складність і невизначеність геостратегічної ситуації, яка склалася після розпаду СРСР.

Аналізуючи дискусії того часу, можна прийти до висновку, що більшість вважала – досить змінити традиційну для часів перебудови лексику на національну та ринкову, це одразу стане гарантією отримання фінансової допомоги Заходу. Головне – бути поза Росією. Де бути й з ким – це вважалося питанням другорядним. Звідси спроби обіграти своєрідну концепцію «геополітичного кола», згідно з якою все, що навколо України (Захід, Схід, Південь, Північ), є пріоритетами її зовнішньої політики. Проте український геополітичний і геоекономічний романтизм закінчився досить швидко. Цьому сприяли дві важливі події.

У 1992 – 1993 роках Україна зіткнулася з пошуком рішень у контексті трикутника «Захід – Росія – Україна» у зв'язку з питанням ядерного статусу і одночасно відчула тиск і США, і Росії. У цій ситуації українська дипломатія набула позитивного досвіду. Він полягає у недопущенні в подальшому того, щоб Росія та США (або Захід і Росія) об'єдналися для тиску на Україну.

Друга подія – розширення НАТО на Схід. У цьому складному питанні українській дипломатії вдалося скласти іспит. З погляду інтересів національної безпеки України принципове значення має те, як і в якій формі вирішиться питання вступу до альянсу нових членів. Будучи у геополітичному просторі регіональною державою, Україна зацікавлена в процесах, що сприяють зміцненню регіональної безпеки, стабілізації та розширенню структур колективної безпеки в Європі. Тому країни-претенденти

на вступ до НАТО розраховують і отримують моральну підтримку України, яка має власну позицію та бачення цього механізму, які позитивно сприймаються світовим співтовариством.

По-перше, цей механізм повинен розроблятися за відсутності безпосередньої загрози зовнішньої воєнної агресії.

По-друге, він не повинен порушувати баланс інтересів, який склався на сьогодні (наприклад, залишається нерозв'язаним питання, яким чином цей крок позначиться на безпеці нашої країни у випадку, якщо сфера відповідальності НАТО пройде периметром кордонів України).

По-третє, необхідно враховувати вплив та інтереси Росії. Створення вакууму структур безпеки навколо Росії може спонукати її до відвертого експансіонізму у зовнішній політиці (криза в Косово переконливо це підтвердила. Більше того, Росія почала проводити і більш жорстку внутрішню політику, що за певних умов може призвести до «згортання» демократичних процесів).

Україна у 1995 – 1996 роках досить успішно пройшла перший етап ідентифікації у зовнішньополітичній сфері. Чорно-біла схема геополітичного мислення трансформувалася у більш різноманітний досвід стратегічного планування політики.

Предметом геополітичної доктрини України на сьогодні є:

1) відслідковування процесів, здатних створити фактори зовнішньої загрози існуючим політичним кордонам України та територіальній цілісності держави, ефективній діяльності морських, сухопутних та повітряних комунікацій, інформаційній безпеці держави;

2) відслідковування національних інтересів у модернізації економіки, а також процесів, здатних створити або нейтралізувати фактори економічної загрози (характер і рівень залежності України від постачальників сировини та енергоносіїв, позиції держави на традиційних ринках збуту, рівень конкурентоспроможності українських товарів; факторів, що забезпечують стабільність фінансової та грошової системи; створення раціональної стратегії зовнішньополітичної діяльності; впровадження протекціоністської політики, що забезпечує впровадження та інвестування високих наукоємних технологій, а також інформатизацію суспільства; можливість виходу в аерокосмічний простір, наявність аеро-

космічних технологій і конкурентоспроможність відповідних галузей української промисловості; позиція держави на ринку озброєнь та військової техніки, можливості військово-технічного співробітництва);

3) аналіз процесів, що сприяють або заважають виникненню чи ліквідації регіональних конфліктів («низької інтенсивності»), потенційним учасником яких може бути Україна (етнічного і релігійного екстремізму; вивчення в суспільній думці ірраціональних ідеологічних схем; аналіз факторів політичної нестабільності; існування в суспільстві факторів, що здатні нейтралізувати передконфліктні ситуації, рівень їх впливу).

Але за будь-яких умов не буде перебільшенням стверджувати, що упродовж усіх років для України було і залишається актуальним питання: Європа чи Євразія?

Аргументи «євразійського вектора»:

– перспективи більш тісних взаємовідносин з республіками Середньої Азії та Закавказзя;

– один із головних шляхів експорту української продукції, яка ще не повною мірою відповідає європейським стандартам;

– один із реальних шляхів позбавлення ролі сировинного та аграрного придатка розвинених країн.

Аргументи «європейського вектора»:

– сучасна Європа для України є інтересом стратегічного та тактичного рівня;

– розвиток в Україні науки, освіти, релігії, мистецтва нерозривно пов'язаний з розвитком європейської культурної традиції (звідси прагнення багатьох бачити її повноправним учасником європейських процесів);

– необхідність технологічної модернізації вітчизняного виробництва, можливість оволодіння наукоємними технологіями, потреба у західних інвестиціях в українську економіку і фінансовому співробітництві.

З іншого боку, для Заходу Україна також становить інтерес як великий споживчий ринок, джерело відносно дешевої робочої сили, держава з невикористаним виробничим потенціалом. І цей інтерес буде посилюватися із утвердженням іміджу України в очах міжнародної громадськості як синоніму стабільності з євро-

пейському регіоні, як держави, що прагне до адаптації демократичних цінностей у посттоталітарних умовах, а також за умов підйому української економіки.

Структура стратегічних силових векторів в геополітичному просторі має наступний вигляд:

– з боку Європи та США – збереження стабільності в регіоні та забезпечення власної безпеки шляхом створення за допомогою України своєрідного санітарного кордону «нового російського імперіалізму»;

– з боку Росії – збереження стабільності в регіоні та забезпечення власної безпеки шляхом субординації України.

Отже, формується базове геостратегічне завдання – не допустити, щоб Україна стала предметом геополітичних ігор двох наддержав – США і Росії.

Чи вдається Україні виконувати це завдання? Важко, але вдається. Наведемо приклади. 11 – 12 жовтня 1999 року на полігоні Чауда, що в Криму, відбулися комплексні дослідницькі навчання «Дуель-99». На них відпрацьовувалися різні питання управління військами при підготовці та проведенні повітряної і протидесантної операції на окремому напрямку. Вперше між ВПС та військами ППО проводилися двосторонні навчання з реальним застосуванням озброєння. Навчання пройшли успішно. На навчання були запрошені і присутні міністри оборони Росії, Білорусії, Вірменії, Грузії, Таджикистану, Молдови, а також представник військового аташе Чехії, спостерігачі від ППО Греції, Туреччини, Польщі та Угорщини.

13 жовтня в Південному ОК відбулося відкриття перших в Україні спільних з НАТО командно-штабних комп'ютерних навчань у рамках програми «Партнерство заради миру» «Кооперейтив суппорт – 99», у яких взяли участь 96 представників від 25 країн НАТО та країн – учасниць згаданої програми. Основною метою навчань було відпрацювання питань тилового забезпечення і гуманітарної допомоги під час проведення миротворчих операцій. У червні 2000 року в акваторії Чорного моря за участю України відбулися найбільші морські навчання, в яких брали участь багато країн-членів НАТО та СНД. Таким чином, Україна намагається вести «власну гру».

З іншого боку, необхідно бути реалістами. Як об'єкт «життєвих інтересів» Росії, Україна у найближчі десять років не позбавиться впливу (а інколи й тиску) з її боку. За цих обставин українська дипломатія повинна все зробити, щоб Захід вбачав в Україні вигідного партнера в економічній діяльності та міжнародних справах, а не тільки «санітарний кордон». Сьогодні Україна не має повноцінних геостратегічних союзників. Проте після завершення періоду її ідентифікації на міжнародній арені вони з'являться.

Привабливим стратегічним партнером України є Європа. Але, незважаючи на певний ухил України в бік Європи в гуманітарній, культурній та політичній формах, не можна сподіватися на його швидку трансформацію в реальне економічне партнерство.

У заповненні вакууму, що створився через відсутність реального геостратегічного партнерства, спостерігається ефект «балансуючих противаг»: наскільки жорстка позиція Росії з тих чи інших питань (щодо України), настільки ж привабливим для українського істеблішменту і суспільної думки є образ Європи, і навпаки.

На сьогодні найоптимальнішою структурою українсько-російських відносин є господарська, фінансова та гуманітарна кооперація, а політичне співробітництво повинно базуватися на національних інтересах. Як свідчить практика, поки що економічні інтереси у відносинах України з Росією не приносяться в жертву політичним чи ідеологічним. Українська дипломатія і надалі повинна бути готовою до нейтралізації будь-якої експансії Росії.

Україні необхідно уникати масштабного військово-політичного союзу в рамках СНД під егідою Росії. Інша справа – взаємовигідне політичне співробітництво. Створення ж військово-політичного альянсу може призвести до реставрації протистояння «Схід – Захід».

Щодо пріоритетів у зовнішньополітичній діяльності, то в процесі реструктуризації партнерства спостерігається посилення України на так званому південно-східному напрямі. Іншими словами, мова йде про тривимірну систему геополітичних координат.

Південно-східний напрям як третя координата дозволяє зме-

ншити вплив історичного досвіду минулого. З переважною більшістю країн на цьому напрямі Україна не мала самостійних відносин або якщо й мала, то в межах СРСР, не будучи повноправним суб'єктом міжнародного права. Розгляд України в тріадному просторі дозволяє збільшити ступінь свободи і поле вибору в системі зовнішніх пріоритетів, компенсувати політичні та економічні дисбаланси, що існують в діадній системі Росія – Захід.

Необхідність проведення активної політики економічного просування України в південному та східному напрямках пояснюється найбільшими у світі обсягами ринків (Китай, Індонезія, Пакистан, В'єтнам, Єгипет, Нігерія) та їх відносною невибагливістю, що важливо з огляду на недостатню конкурентоспроможність українських товарів та промислової продукції.

З іншого боку, тут наявні високі технології та значні обсяги вільних фінансових ресурсів (азіатські «молоді тигри», Ізраїль, Японія).

Через ПСП проходять важливі транспортні комунікації глобального та регіонального рівнів, які мають життєво важливе значення для України, наприклад, чорноморські протоки.

Таким чином, тривимірна система координат має перевагу, бо економічна координата є цілком самостійною, а економічний прагматизм – визначальним фактором. Саме крізь призму економічного прагматизму Україні необхідно відновити господарсько-економічні зв'язки, що сприяють ефективній діяльності підприємств та структурним змінам в економіці, і в межах колишнього СРСР.

З розвитком економічних стосунків України з такими впливовими центрами сили, як Японія та Китай, певного значення набуватимуть і політичні відносини.

Важливими для України є й стосунки з арабським світом – етнічним і геополітичним кістяком Близького Сходу та ісламської спільноти. Порівнюючи його з іншими ісламськими центрами сили (тюркським та перським), можна дійти висновку, що арабський фактор є домінуючим і найбільш потужним в ісламському середовищі, хоча і неоднорідним, що виключає можливість однакового підходу до різних держав.

Держави арабської спільноти можна поділити на три групи.

1. Комунікативна – Єгипет, Ліван, Туніс, Марокко, Оман. Важливі з погляду забезпечення ефективного функціонування морських комунікацій, розвитку зовнішньої торгівлі та промислу риби в Атлантиці чи Індійському океані.

2. Група ресурсоємних держав – Саудівська Аравія, ОАЕ, Кувейт, Катар, Ірак, Лівія, Алжир, Сирія. Становлять інтерес для України як джерело альтернативного нафтопостачання і вільних капіталів.

Відносини з Іраком, Лівією та Сирією в разі зняття санкцій ООН цікаві з погляду військово-технічного співробітництва (досвід якого накопичений ще за часів СРСР)

3. Група ризику – Йорданія, Мавританія, Західна Сахара, Судан, (внаслідок внутрішньої нестабільності).

Близький Схід завжди був складним переплетінням інтересів великих держав світу. Для України нормальні відносини з ним не переобтяжені минулим, а тому мають перспективу. В арабському середовищі Україна здатна знайти свої точки опору, тим більше, що ринки арабських країн є більш відкритими для українських товарів, ніж західні. Та й інтерес до України з боку Єгипту, Тунісу, Сирії та інших держав може об'єктивно зростати.

З огляду на національну безпеку, важливим є регіон Чорномор'я, де найбільш пріоритетним партнером є Туреччина, бо Україна і Туреччина – дві сторони одного комунікаційного перехрестя. Але пріоритетність зв'язків з Анкарою не виключає необхідності розвитку відносин з такими державами, як Греція та Болгарія. Тяжіють до тандему Україна – Туреччина і Грузія та Азербайджан, оскільки для них актуальною залишається проблема мінімізації російського впливу.

Отже, відносини з цими державами мають неабияке політичне значення для України. Вони дозволяють сформувати систему горизонтальних зв'язків у межах СНД без посередництва Росії.

Важливе місце у чорноморській доктрині Україна відводить Молдові та країнам колишньої Югославії. Балканський регіон – це судноплавство Дунаю та можливий канал альтернативного нафтопостачання: з адриатичних терміналів через колишню Югославію та Угорщину в Україну.

Відкриття, розробка та прокладання транспортних комунікацій з нафтоносних родовищ в Азербайджані, Туркменістані, Казахстані та Узбекистані роблять цей регіон привабливим для України з погляду альтернативних джерел енергоносіїв, а регіони Закавказзя та Центральної Азії мають неабияке значення як ринки збуту української продукції.

І, нарешті, Семиріччя. Це географічна зона, де знаходяться витoki семи з найбільших річок азіатського континенту. До неї входять регіони Східної та Південно-Східної Азії, Індостану та азіатської частини Тихоокеанського регіону, тобто від Індії до Японії з заходу на схід та від Монголії до Індонезії з півночі на південь.

Держави Семиріччя мають для України перспективне геополітичне значення. Пояснюється це гігантським обсягом ринків таких країн, як Індія, Китай, Пакистан, Таїланд, В'єтнам, орієнтованих на задоволення потреб у сфері оборони і національної безпеки. До того ж економіка багатьох держав динамічно розвивається і вимагає значних матеріальних ресурсів, які не можуть бути віднайдені в межах регіону. Характерним є приклад Китаю, який з 1992 року є одним із найбільших імпортерів української продукції.

Японія, інші промислово розвинені держави Південно-Східної Азії теж є надзвичайно привабливими для України з огляду на їх фінансовий потенціал і високотехнічні «ноу-хау». Незважаючи на неадекватний зворотний процес, можна сподіватися на його посилення у разі успіху економічних реформ в Україні.

Отже, на сьогодні можна ідентифікувати дві масштабні реалії, до сфери інтересів яких належить Україна, Росія і Захід (за яким стоїть США).

Структура цих інтересів на найближчу перспективу з боку Заходу (у першу чергу, члени НАТО та ЄС) наступна:

- збереження стабільності в регіоні, недопущення будь-яких збройних конфліктів («малої» чи «середньої» інтенсивності);
- створення своєрідного буферу «новому імперіалізму» Росії;
- зацікавленість в імпорті деяких видів сировини і продукції з України;

– зацікавленість у розширенні потенційних ринків збуту своїх товарів в Україні.

Останні дві позиції особливо важливі для більшості країн Центральної Європи.

З боку Росії:

– збереження стабільності і безпеки в регіоні шляхом субординації України;

– прагнення до домінування в Центральній Європі шляхом реінтеграції пострадянського простору, ключовим, цементуючим елементом якого повинна стати Україна (під протекторатом Росії);

– збереження в Україні стабільних ринків збуту російської продукції і товарів;

– відновлення комунікативного контролю;

– зацікавленість у присутності деяких видів української продукції на російському ринку;

– обмеження конкурентних можливостей української продукції і сировини щодо російських;

– збереження культурних і гуманітарних зв'язків.

Отже, Захід хоче, використовуючи мовну і культурну спорідненість, підштовхнути Україну до нейтралізації російської експансії (якщо остання стане домінуючою не тільки в рамках пострадянського простору, а й далеко за його межами). Росія ж, яка має стійкий комплекс «майже наддержави», не підпорядкувавши або не субординувавши у своїх інтересах Україну, навряд чи зможе відчувати себе такою. Саме тому з погляду значної (більшої) частини російської еліти самостійна зовнішня і внутрішня політика України вважається вкрай ненормальним та небезпечним явищем (див. цитату із книги А. Дугіна).

Питання визначення геостратегічних орієнтирів України – це, перш за все, питання вибору соціально-економічного шляху розвитку. Якщо політична і суспільна ситуація розвиватиметься в такому напрямі, коли можна буде категорично стверджувати, що Україна знаходиться на «західному» шляху розвитку, то присутність України у можливому військово-політичному союзі в рамках СНД буде неможливою. І навпаки, якщо розвиток політичної і суспільної ситуації буде йти так званим «євразійсь-

ким» шляхом, то Україні доведеться ідентифікувати себе в просторі соціально-економічних і навіть політичних перспектив розвитку Росії.

В останньому випадку виникає багато питань. Хоча з погляду геостратегічних інтересів України не існує (і не може існувати, враховуючи мовну, культурну та історичну близькість) принципових перешкод для того, щоб визнати Росію не тільки геостратегічним партнером, а й союзником. Такий крок можливий за умови трансформації Російської Федерації у миролюбну, внутрішньо стабільну, демократичну державу з економікою ринкового типу, позбавлену експансіоністських зазіхань, з урегульованими міждержавними відносинами.

Оскільки в найближчі 10 років тональність взаємовідносин між Росією і Заходом (насамперед, із США) можна буде умовно позначити терміном «холодний мир», то вектори трикутника Захід – Росія – Україна уявляються наступним чином:

- з боку Росії – формула «лідерство замість прямого контролю» або «лідерство разом з прямим контролем»;
- з боку Заходу – «повільна» допомога українській дипломатії.

Тому головне стратегічне завдання полягає у недопущенні ситуації, коли Україна стане предметом геополітичних ігор Росії та США (як це було в 1992 – 1993 роках). При цьому як об'єкт «життєвих інтересів» Росії Україна в недалекому майбутньому не позбудеться фактора впливу (а також тиску) з її боку. Але вона може спрямувати цей процес у цивілізоване русло, використовуючи політичне протистояння Росії та США. Тому важливо переконати Захід бачити в нас вигідного економічного та політичного партнера.

Під впливом реалій, рекомендацій науковців та провідних політиків пріоритетний ряд отримав наступну побудову: СНГ і Балтія, Східна Європа, США та Західна Європа, Близький Схід, Азія і Окінава /22, 23, 26, 29, 46, 48, 51, 53, 59, 62, 67, 70, 74, 80, 102, 106, 112, 114, 119/. Так, на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України Президент України зазначив: «Геополітичне становище України вимагає економічного і політичного урівноваження наших відносин і на Заході, і на Сході.

Стратегічний вибір на приєднання до європейських інтеграційних процесів жодною мірою не повинен позначитися на зусиллях щодо забезпечення інтересів України на постсоюзному просторі. У перші роки після розпаду СРСР тут багато втрачено. Але політика України в цьому напрямі поступово стає дедалі активнішою і прагматичнішою» /59/. З цього випливає, що взято курс на утвердження України як впливової європейської держави, європейського центру сили.

З огляду на це, вагомим здобутком зовнішньої політики є зміцнення позицій України на південно-східному напрямі. Такі держави, як Китай, Індія, Пакистан, Індонезія, В'єтнам, Єгипет, Нігерія є величезними за обсягами ринками, на яких Україна може проводити активну політику економічного просування своїх товарів, особливо продукції танкобудування, ракетобудування, літакобудування та суднобудування. Але тут є й держави з високими технологіями та значними обсягами вільних фінансових ресурсів (Японія, країни Перської затоки, Ізраїль). Таким чином, утвердження України в цьому регіоні окупиться у подальшому створенням експортно орієнтованої економіки.

Геополітичні координати (Захід – Росія – Південно-Східний напрям) мають для України значну перевагу. Південно-Східний напрям дозволяє зменшити вплив історичного досвіду минулого і в майбутньому позбавитися тиску як з боку Росії, так і Заходу, оскільки з переважною більшістю держав цього напрямку Україна не мала самостійних відносин.

З іншого боку, Україна, яка в Європі є найбільшою за територією, багатою природними ресурсами та родючими ґрунтами, за своїм геополітичним статусом і можливостями є типовою регіональною державою. Так вважають багато експертів і спеціалістів у галузі геополітики. Так, Е. Лисичин /70/ стверджує, що розташування України в центральному регіоні робить її такою, що кожна інша держава регіону має до неї власний інтерес. З цієї ж причини зацікавлені й держави та об'єднання держав, що перебувають за межами даного регіону. Інтерес (як внутрішній, так і зовнішній) значно зростає в разі успіху України в напрямі економічних перетворень з огляду на її величезний потенціал. Це одна із передумов, щоб інтереси України та її вплив на суча-

сне і майбутнє миру і безпеки в Європі стали реальністю в архітектоніці континентального геополітичного простору.

Україна в міжнародних структурах безпеки. Україна є одним із засновників та членом ООН – міжнародної структури універсальної безпеки, датою утворення якої є 24 жовтня 1945 року – день прийняття Статуту ООН та обрана непостійним членом Ради безпеки ООН. Проте проблема безпеки в глобальному масштабі продовжує залишатися невирішеною, бо до цього часу відсутні норми міжнародного права, які б забороняли застосування ядерної зброї. Згідно з принципами національної безпеки /2/ Україна здійснює будівництво власної системи безпеки як складової частини (підсистеми) європейської та глобальної (універсальної) системи безпеки.

Участь України в загальноєвропейському інтеграційному процесі визначається її важливим центральноєвропейським положенням та історичною приналежністю українського народу. Складність воєнно-стратегічної ситуації визначається низкою обставин, які переплітаються в тузі вузли причинно-наслідкових зв'язків. До цього часу відсутні всеохоплюючі, а головне – програмні та правові гарантії європейської і глобальної безпеки. Мова йде про гарантії, які б спиралися на реальні та дієві механізми, здатні оперативно запобігати виникненню воєн та збройних конфліктів, справедливо і радикально розв'язувати кризові ситуації, підтримувати стабільність у Європі та світі.

Процес трансформації існуючих міжнародних структур та інститутів безпеки, який розпочався на початку 90-х років, ще далекий від логічного завершення. Незважаючи на досить складну внутрішню ситуацію в державі, завдяки прийнятій Верховною Радою Концепції (основам державної політики) національної безпеки, усі політичні сили України досягли системного консенсусу в розумінні національної безпеки на основі єдності дій при реалізації геополітики, геоeкономіки та геостратегії в зовнішньополітичній діяльності, спрямованих на майбутню інтеграцію України в європейські та міжнародні структури безпеки і, в першу чергу, в уже існуючі: Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) – свого роду «європейську ООН», покликану вирішувати питання європейської безпеки невійськови-

ми засобами, Європейський Союз (ЄС), Північноатлантичний союз (НАТО), Західно-Європейський Союз (ЗЄС), Співдружність Незалежних держав (СНД), Раду Європи (РЕ), Раду євроатлантичного співробітництва (РЕАС), програму «Партнерство заради миру» (ПЗМ), Північну раду, Чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС) та інші /188/.

У 1957 році шляхом підписання Римського договору про утворення Європейського економічного співробітництва почалася економічна інтеграція європейських держав в інтересах досягнення стабільності та безпеки на континенті. Надалі організація була перейменована в Європейський Союз (ЄС). Держави-члени ЄС шляхом економічного співробітництва досягли значного рівня економічної безпеки. У межах ЄС реалізована «швейцарська» модель національної безпеки – інтеграція економік та кредитно-фінансових систем сусідніх держав. Беручи до уваги, що ринок ЄС надійно захищений, до значних досягнень українського керівництва необхідно віднести той факт, що в 1997 році вдалося підписати договір про поставки української сталі на західноєвропейський ринок до 2001 року (на 10% вище квоти 1996 року). Це можна розглядати як реальний крок на шляху інтеграції України в економічно сильну та стабільну європейську організацію.

Україна продовжує оформляти свої відносини з НАТО в інтересах співробітництва в галузі європейської безпеки. На цей час співробітництво між Україною та НАТО здійснюється, головним чином, за трьома напрямками: РЄАПС, ПЗМ та участь в операціях багатонаціональних миротворчих сил щодо підтримання миру. З січня 1992 року Україна бере участь у РЄАПС, яка є механізмом регулярних консультацій з широкого кола питань європейської безпеки, що сприяє наведенню воєнно-політичних мостів між Заходом та Сходом.

Україна першою серед країн СНГ приєдналася до ПЗМ. У лютому 1994 року міністр закордонних справ України підписав рамковий документ ПРМ. 25 травня 1994 року міністр оборони України передав Секретаріату НАТО презентаційний документ України, у якому були викладені практичні аспекти її участі в ПРМ щодо підготовки військових формувань до проведення спільних миротворчих операцій у різних регіонах планети.

У березні 1997 року розпочалася підготовка договору про особливе партнерство України з НАТО. Документом передбачається: можливість вступу України до НАТО та неприйняття жодних претензій щодо нового поділу Європи на сфери впливу та домінації; гарантування свободи вибору щодо вступу в будь-які існуючі структури безпеки та ін. Але угода не передбачає застосування відомої статті 5 Договору НАТО щодо колективної оборони, бо Україна не є членом даного союзу. Основним змістом цього документа є гарантування безпеки України у зв'язку з розширенням НАТО на Схід.

У липні 1997 року в Мадриді Президентом України та лідерами 16 держав-членів НАТО була підписана Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО. У цілому еволюційні процеси в НАТО тривають, і Україна посідає в них не останнє місце /51, 188/.

7 травня 1997 року в Києві було відкрито інформаційний центр НАТО, через який підтримуються зв'язки не тільки з НАТО, але й авторитетними західноєвропейськими міжнародними організаціями. Головним завданням центру є створення в Україні об'єктивного уявлення про НАТО, робота з українськими державними та військовими структурами, навчальними закладами, засобами масової інформації. Планом роботи передбачаються різноманітні семінари, конференції, обмін інформацією.

Але залишається фактом, що розширення НАТО на Схід витісняє Російську Федерацію із Центральної та Східної Європи, що суттєво змінює баланс сил у регіоні /71, 75, 212/. Так, А. Пушков вважає, що «головна загадка – чи відбудеться перерозподіл ролей у НАТО на користь ФРН, Франції в ущерб Америці. Головне невідоме – остаточне місцеположення Росії у новій європейській та євроатлантичній системі координат» /94/.

Після того, як 30 квітня 1998 року США дали офіційну згоду на прийняття до НАТО Польщі, Угорщини та Чеської Республіки, більшість американських політиків переконались: їм буде краще підтримувати дружні стосунки з Росією. У зв'язку з цим наводяться слова Г. Кіссінджера про те, що розширення НАТО «буде сприяти тому, що російські керівники покладуть край зловісному перебігу російської історії та змінять історичний полі-

тичний курс Росії, спрямований на створення ременя безпеки, що складається з політично залежних держав, розташованих на її кордонах» /110/.

Україна також розглядає весь регіон СНД як невід'ємний простір ООН та ОБСЄ, де діють єдині для всіх норми і принципи безпеки та співробітництва, миротворчої діяльності і розв'язання конфліктів при відсутності оборонних структур, спрямованих на відновлення міжблокового протистояння. Будучи членом СНД, Україна працює в радах глав держав, глав урядів, міністрів закордонних справ, міністрів оборони, командуючих прикордонними військами, а також в координаційно-консультативному комітеті.

Україною прийняті «Основні заходи інтеграційного розвитку держав-учасниць СНД», підписана угода з Російською Федерацією про безвізовий режим переміщення громадянами України та Росії державного кордону, а також про подальше використання Російською Федерацією систем попередження про ракетний напад і контроль за космічним простором, розгорнутих в Україні. 15 травня 1998 року президент Російської Федерації нагородив велику групу українських учених та виробничників російськими орденами, як повідомляли засоби масової інформації – за успішне виконання договірних робіт, спрямованих на зміцнення обороздатності Росії.

За роки незалежності Україна встановила двосторонні контакти практично з усіма регіонами планети. У 1995 році вона була прийнята до Ради Європи (РЄ) – правової організації, заснованої з метою співробітництва на основі демократії, поваги до прав людини та верховенства закону. Головні завдання РЄ: захист прав людини; вирішення економічних питань; охорона природи та здоров'я; захист комп'ютерних даних; захист спортивних змагань; забезпечення свободи слова тощо. Але те, що Україна є повноправним членом, наприклад, РЄ, ОБСЄ ще не означає, як справедливо зауважує В. Белашов, що ми повністю інтегрувалися у Європейське міжнародне співтовариство або навіть у ці організації /188/. Ми маємо серйозні проблеми у відносинах з РЄ внаслідок неповного виконання Україною взятих на себе при вступі до РЄ зобов'язань, а також через дещо

упереджене ставлення до процесів в Україні з боку окремих органів Ради.

РЄ прийнято понад 150 Європейських конвенцій, які створюють необхідний фундамент для розвитку національного законодавства для кожної країни-члена РЄ. Ратифікація Верховною Радою України 31 жовтня 1995 року Статуту РЄ ознаменувала перехід України на уніфіковане європейське законодавство, яке дозволяє знизити протиріччя між державами та підвищити ступінь захищеності людини. Україна вже підписала ряд Європейських Конвенцій, зокрема: Європейську Конвенцію про інформацію щодо іноземного законодавства та додатковий Протокол до неї; Європейську культурну Конвенцію; Конвенцію про відмивання, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності; Конвенцію про видачу злочинців; Європейську соціальну Хартію.

Продовжується робота з приєднання України до міжнародних економічних структур. Це дозволить перевести торгово-економічні відносини на рівноправну, стабільну та довгострокову економіко-правову основу, значно розширить можливості доступу українських товарів на ринки інших країн. Український союз промисловців та підприємців прийнято до складу Міжнародної організації роботодавців та Міжнародної організації праці, що стало сприяти вирішенню проблем зовнішнього та внутрішнього інвестування української економіки.

У кінці 1992 року Україна була прийнята в Інтерпол – міжнародну кримінальну поліцію. Ця організація ставить перед собою два завдання: забезпечення розвитку взаємного співробітництва кримінальних поліцій різних країн, а також створення і розвиток організацій, які спроможні ефективно боротися з міжнародною злочинністю та попереджувати її. Статут забороняє втручатися у справи політичного, воєнного, релігійного та расового характеру. Інтерпол чітко дотримується державного суверенітету та бореться тільки із загальнокримінальними злочинами. Кабінет Міністрів України прийняв постанову та затвердив Положення «Про Національне бюро Інтерполу». З початку 1993 року було здійснено десятки тисяч контактів, у результаті яких підвищилася ефективність боротьби з міжнародним тероризмом.

Таким чином, продовжується поступова інтеграція України в існуючі авторитетні структури безпеки та співробітництва. На цей час вона досягла такого рівня, що вести мову про безпеку в Європі без урахування ролі України стало практично неможливо.

Основні аспекти воєнно-економічного співробітництва. Відомо, що однією з важливих особливостей функціонування світового господарства у другій половині ХХ століття став інтенсивним розвиток міждержавних економічних відносин. Тому можна стверджувати, що сучасне світове господарство – це глобальний економічний організм, сукупність національних економік, що перебувають у тісній взаємодії і взаємозалежності. Зберігаючи багато протиріч і різнопланових тенденцій, воно є значно ціліснішим та динамічнішим, ніж у середині ХХ століття. При цьому характерною ознакою сьогодення є те, що майже усі держави беруть участь у різних формах воєнно-економічного співробітництва. Існує думка, що принаймні в наступному столітті тенденції розвитку міжнародних економічних відносин, які були характерні для 90-х років ХХ ст., діятимуть ще активніше /151/. Поширюватимуться і поглиблюватимуться економічні відносини між державами, різними блоками, економічними угрупованнями, окремими корпораціями, фірмами та організаціями. Ці процеси проявляються у поглибленні міжнародного розподілу праці, інтернаціоналізації господарського життя, подальшому розвитку регіональних міжнародних структур, взаємозалежності та взаємодоповненні національних економік.

У системі міжнародних економічних відносин чільне місце належить міждержавному воєнно-економічному співробітництву (ВЕС), до сфери якого належить розвиток воєнно-економічних зв'язків між державами, експорт та імпорт продукції і послуг оборонного призначення, вирішення проблем воєнно-економічного характеру, питань надання (або отримання) безкоштовної чи пільгової економічної допомоги, необхідної для забезпечення обороноздатності держави як у мирний, так і воєнний час.

Стратегія розвитку ВЕС повинна враховувати фактори, які впливають на його спрямованість, структуру та обсяги:

– можливості вітчизняної економіки, насамперед, військово-

промислового комплексу (включаючи його базову складову – науково-технологічну) щодо забезпечення поточних та експортних потреб держави;

– тенденції розвитку міжнародних політичних (перш за все, воєнно-політичних) та економічних відносин на воєнно-економічну безпеку держави у мирний та воєнний час;

– цілі та завдання національних Збройних Сил та інших військових формувань, утворених відповідно до чинного законодавства, у разі їх стратегічного застосування.

ВЕС між країнами можуть набувати різних форм і здійснюватися різними способами, на які впливають їх політичні та економічні можливості, геополітичне та географічне становище /227/.

ВЕС найбільш успішно розвивається тоді, коли одночасно спостерігається політичне, економічне та військове співробітництво. У даному випадку ці напрями міждержавного співробітництва взаємодоповнюються, тому підвищується його ефективність. Зазначена ефективність зростає для держави у разі, якщо вона відповідає пріоритетним національним інтересам у сфері ВЕС. Визначення останніх повинно базуватися на необхідності задоволення тих потреб, які держава не може задовольнити за рахунок власних можливостей або це потребує занадто значних і не виправданих економічних витрат. При цьому всебічне воєнно-економічне співробітництво значно посилює потенціал держави у стриманні воєнної загрози.

Сьогодні ВЕС здійснюється як у середині коаліцій (наприклад, НАТО), так і поза ними у формі воєнно-економічної допомоги, експорту-імпорту стратегічних матеріалів, озброєнь, військової техніки, устаткування, кредитів і позик на пільгових умовах або безкоштовно. Так, у 1998 році значно зросла безкоштовна воєнно-економічна допомога США деяким державам СНД та колишнього Варшавського Договору, за винятком Словаччини та України, яким допомога зменшена майже вдвічі /151/.

Відіграючи важливу роль у забезпеченні національної безпеки, ВЕС часто набуває значних масштабів, а іноді має суперечливий характер, тому вимагає чіткого державного регулювання. Не випадково йому приділяється постійна увага з боку вищого

державного керівництва. Проблеми ВЕС повинні ретельно вивчатися, бо дуже часто саме вони є визначальними при прийнятті тих чи інших принципових зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних рішень. У разі збройного конфлікту ВЕС може використовуватися як інструмент тиску на державу, національна безпека якої залежить від зовнішньої воєнно-економічної допомоги.

Значне ускладнення озброєнь і військової техніки, подорожчання їх проектування, виробництва, модернізації робить доцільним об'єднання зусиль у цій справі навіть розвинених держав. Тому у 1998 році Франція, Велика Британія, Німеччина, Італія та Швеція прийшли до взаємоузгодженого рішення щодо необхідності повної ліквідації конкуренції на ринку озброєнь і реструктуризації існуючих воєнних програм у так звану «Європейську оборонну ініціативу». Ця програма передбачає розробку єдиної оборонної стратегії, спрямованої на покращання інформаційного і технологічного обміну між державами-учасницями, узгодження термінів закупівлі озброєння та військової техніки, усунення конкуренції у сфері розробки «ноу-хау». Міністерства оборони Великої Британії, Німеччини, Франції та Італії утворили спільне Агентство з питань озброєнь, яке, на їх думку, допоможе ефективніше реалізовувати проекти створення різних видів озброєнь та військової техніки.

Розглядаючи пріоритети України в сфері національної безпеки через призму ВЕС, необхідно зазначити, що сьогодні, за деякими оцінками, успіх у розвитку науково-технічних розробок на 70 – 80 % залежить від існуючих зв'язків з державами СНД (передусім Росією) та Балтії /151/. Але Україна повинна використовувати і наявні можливості взаємовигідного ВЕС з іншими державами, наприклад, з тими, які входять до блоку НАТО. Основою ВЕС може бути Державна програма співробітництва України з НАТО на період до 2001 року, яка затверджена Указом Президента України у 1998 році. Вказана програма передбачає, в основному, залучення потенціалу НАТО до процесів конверсії воєнно-промислового комплексу та вивчення досвіду НАТО у сфері регулювання витрат на оборону та воєнну економіку. Було б непогано, якби вказана програма сприяла, наприклад, створен-

ню європейського військово-транспортного літака на базі вітчизняного Ан-70.

Основний обсяг ВЕС припадає на зовнішньоторговельну діяльність, що пов'язано з експортом-імпортом оборонної продукції, послуг, технологій, а також стратегічних матеріалів (сировини). Сьогодні експорт оборонної продукції та послуг і розвиток необхідного для цього потенціалу вважається винятково важливим напрямом для кожної держави. Так, у країнах НАТО питома вага озброєння, що експортується, на початку 90-х років перевищувала третину його виробництва, а в таких державах, як Бразилія, Ізраїль та Китай, – дорівнювала майже 60 %. В Україні наприкінці 1997 року вартість експорту зазначеної продукції становила 43 % від обсягу її внутрішнього виробництва /151/.

Специфічним експортним товаром на світовому ринку оборонної продукції та послуг дедалі більше стають спеціальні технології (особливо критичні технології подвійного використання). Важливим є те, що з розвитком експортних можливостей пов'язане створення імпортозамінних виробництв. Проблема їх створення в Україні в експортноорієнтованих галузях необхідно вважати ключовою. Недостатньо вирішені в Україні і питання експорту оборонних послуг, які можна збільшити за рахунок більш масштабної підготовки у військових навчальних закладах зарубіжних фахівців. За оцінками фахівців, за рахунок цих послуг оборонний експорт можна збільшити на третину. Таким чином, ВЕС посідає важливе місце у забезпеченні національної безпеки і вимагає адекватного ставлення до його налагодження, розширення та поглиблення.

Військово-технічне співробітництво. Військово-технічне співробітництво належить до сфери ВЕС і є однією з його важливих складових. Засоби масової інформації останнім часом приділяють значну увагу проблемам військово-технічного співробітництва (ВТС) України з іншими державами, особливо щодо експорту озброєнь та військової техніки. Але їх висвітлення відбувається, як правило, через призму чисто комерційних інтересів. Так, В. Литвиненко зазначає: «Пострадянська Україна, не маючи необхідного досвіду торгівлі зброєю, спромоглася по-

сісти (згідно з даними Стокгольмського інституту досліджень миру) 9-е місце у світі за обсягами проданої за період з 1994 до 1998 років продукції ВПК. Це їй принесло 1,541 млрд. американських доларів. Україна увійшла до першої десятки продавців зброї за рахунок різкого збільшення обсягів експорту в останні два роки. Так, за 1997 рік сума експортних операцій зросла майже втричі» /149/. У 1999 році Україна вийшла на сьоме місце у світі серед експортерів зброї /209/.

Цікавою з цього приводу є стаття співробітника російського інституту стратегічних досліджень С. Кандаурова /150/, який справедливо зазначає, що споживачами української продукції військового призначення на сьогодні є навіть провідні держави світу, зокрема, США, Великобританія, Франція, Німеччина (усього понад 50 країн світу).

Усе це є наслідком того, що в Україні зберігся значний інтелектуальний і виробничий потенціал, насамперед, ракетно-космічна галузь, суднобудування, виробництво інженерної та бронетехніки, авіаційних двигунів, радіолокаційної техніки. Науково-технічні досягнення у цих галузях дозволяють підприємствам уже сьогодні виходити на зовнішній ринок із конкурентоспроможною продукцією і на рівних співпрацювати із передовими світовими фірмами. Дуже важливо, що значна кількість укладених контрактів пов'язана з поставками кінцевої продукції, запасних частин і ремонтних комплексів /209/.

Проте на шпальтах газет і сторінках наукових та інформаційно-аналітичних видань зустрічається все менше матеріалів, які присвячені теоретичному осмисленню місця та ролі ВТС як фактора забезпечення національної безпеки в складних умовах становлення Української державності. Для України ВТС є унікальним засобом забезпечення життєво важливих інтересів у сфері національної безпеки.

ВТС є найбільш чутливою сферою зовнішньо-економічної діяльності. Тому у ній повинні бути такі механізми управління, які не тільки сприяють економічній ефективності, а й унеможливають небажані політичні наслідки. Це важливо, бо сучасне геополітичне та геостратегічне положення України передбачає могутній вплив традиційних і нових компонентів, що виникають на

межі третього тисячоліття в економічній, воєнній, соціально-політичній та інформаційній сферах національної безпеки.

Рибас А.Л. справедливо зазначає, що місце та роль ВТС у системі забезпечення національної безпеки держави визначається його суттю, цілями та змістом /101/.

Суть ВТС України з іншими державами полягає у діяльності уповноважених урядом організацій (перш за все тих, які входять до складу державної компанії «Укрспецекспорт») та органів державної влади, установ, організацій та підприємств, пов'язаних із розробкою, виробництвом, реалізацією або закупівлею продукції військового призначення, а також плануванням, координацією, організацією та здійсненням міжнародного обміну продукцією і послугами військового призначення.

ВТС має за мету досягнення таких цілей:

– в економічній сфері – отримання валютних коштів для державних потреб (перш за все, для підтримки оборонних галузей промисловості, реструктуризації виробництва, ліквідації та утилізації озброєнь), підвищення конкурентоспроможності України на світовому ринку озброєнь, а отже, і її участі у світовій економіці;

– у військово-політичній сфері – зміцнення позицій України у життєво важливих регіонах, забезпечення можливості політичного впливу на глобальному та регіональному рівнях, збереження і збалансований розвиток власних Збройних Сил на основі вітчизняних та іноземних технологій.

Якщо проаналізувати основні цілі, які визначені Концепцією (основами державної політики) національної безпеки, то можна звернути увагу на високий ступінь їх співпадання з цілями ВТС /2/. Тому реалізація цілей ВТС сприяє вирішенню завдань забезпечення національної безпеки як у зовнішній, так і внутрішній політиці. Підтримка дипломатичних зусиль щодо закріплення України в життєво важливих для її національних інтересів регіонах шляхом активного воєнно-технічного співробітництва дозволяє залучати держави, що імпортують озброєння, військову техніку (ОВТ) і технології військового призначення, держави-ліцензіари до кола українських національних інтересів, більш активно впливати на їх технологічний розвиток.

Важливим є те, що держави, які закупають ОВТ, при організації експлуатації техніки, як правило, створюють системи обслуговування та ремонту, орієнтовані на технологічну базу і концепцію тилового та технічного забезпечення збройних сил країни-експортера, а це додаткове джерело фінансування новітніх розробок ОВТ для власних Збройних Сил. Всередині держави використання ВТС сприяє соціальному захисту персоналу підприємств, організацій, установ, які розробляють та виробляють ОВТ, зміцненню стабільності не тільки економічного, а й соціально-політичного розвитку суспільства.

Таким чином, ВТС з іншими державами є унікальним засобом реалізації цільових завдань національного розвитку в економічній, політичній та військовій сферах.

Основним змістом ВТС є:

- експорт та імпорт озброєнь, військової техніки, боєприпасів, навчального та військового майна, систем зв'язку і управління, запасних частин, іншої продукції військового призначення;

- сприяння в експлуатації, навчанні бойовому застосуванню, у ремонті та модернізації ОВТ;

- проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт з метою розробки технологій створення чи знищення (утилізації) продукції військового призначення в інтересах замовника, передача останньої іншим країнам чи міжнародним організаціям в оренду (лізинг) або з метою проведення випробувань на території цих держав;

- надання військових транспортних засобів для доставки та переміщення продукції військового призначення, цивільних вантажів в інтересах збройних сил інших держав;

- участь у роботі міжнародних організацій з питань використання технологій подвійного використання і результатів інтелектуальної діяльності;

- проведення маркетингових досліджень та рекламних компаній у сфері ВТС.

Це дуже важлива для національних інтересів сфера зовнішньоекономічної діяльності України. На сьогодні озброєння і військова техніка є одним із небагатьох конкурентоспроможних видів вітчизняної промислової продукції. Тому вона постійно

перебуває у сфері уваги Президента України, уряду і Ради національної безпеки та оборони України.

Взаємодія системи ВТС, яка є сукупністю органів державної влади, експортерів продукції та послуг військового призначення, із системою забезпечення національної безпеки України бачиться у двох аспектах – структурному і функціональному. Існують об'єкти, які є одночасно структурними елементами як ВТС, так і системи забезпечення національної безпеки. До них належать державні інститути, юридичні та фізичні особи, які приймають і реалізують рішення як у сфері національної безпеки, так і у сфері ВТС.

Так, Верховна Рада розглядає та приймає відповідні закони та постанови в області ВТС.

Кабінет Міністрів здійснює координацію та контроль за діяльністю міністерств, інших органів центральної виконавчої влади та суб'єктів ВТС, а також організовує підготовку, розглядає та приймає відповідні нормативні документи (постанови, розпорядження) з питань ВТС.

Рада національної безпеки та оборони розглядає, аналізує та готує відповідні пропозиції Президенту України щодо питань ВТС через призму і в контексті стратегічних напрямів забезпечення національної безпеки.

Міністерство закордонних справ контролює виконання органами виконавчої влади (у віданні яких знаходиться вирішення проблем ВТС) міждержавних домовленостей (угод, договорів) України і подає їх за встановленою формою до ООН та інших міжнародних організацій; бере участь у підготовці пропозицій та роботі міжурядових комісій з питань ВТС; забезпечує контроль за реалізацією зовнішньополітичних інтересів України у сфері ВТС; розробляє і подає до Кабінету Міністрів пропозиції щодо переліку іноземних країн, ВТС з якими доцільно заборонити або обмежити.

Міноборони бере участь у підготовці пропозицій та здійснює: інформаційне забезпечення з питань ВТС; практичну діяльність, пов'язану зі сприянням в організації експлуатації та освоєння бойового застосування зразків ОВТ, які постачаються за кордон (виконує силами своїх підприємств ремонт ОВТ, раніше

поставлених в інші країни, навчає національні воєнні кадри і технічний персонал, проводить покази ОВТ тощо); військово-технічне супроводження розробки та виготовлення зразків ОВТ у рамках підписаних документів.

Служба безпеки України сприяє здійсненню ВТС шляхом проведення аналізу політичного, міжнародного та економічного напрямів співробітництва; займається збором та обробкою інформації з питань ВТС; надає допомогу в перевірці надійності партнерів.

Отже, ВТС правомірно розглядається як елемент системи забезпечення національної безпеки, причому є унікальним інструментом комплексного забезпечення національної безпеки. Унікальність полягає у здійсненні прямого чи опосередкованого впливу на характер і зміст воєнної, воєнно-технічної і навіть економічної політики країн-партнерів, стан і розвиток воєнно-політичної обстановки в різних регіонах світу з метою забезпечення захищеності життєво важливих національних інтересів України. Саме тому ВТС і є однією з важливих функцій основних структурних елементів системи забезпечення національної безпеки (Президента України, Верховної Ради, уряду, РНБУ, Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони, інших силових міністерств).

3. Державне управління національною безпекою

3.1. Система забезпечення національної безпеки

Згідно з Концепцією (основами державної політики) національної безпеки України створюється система забезпечення національної безпеки як організована сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України /2/. Концепцією також визначено, що головними об'єктами національної безпеки є: громадянин (його права і свободи); суспільство (його духовні та матеріальні цінності); держава (її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність та недоторканість кордонів).

Особливим суб'єктом системи забезпечення національної безпеки є держава. Вона здійснює функції, тобто державне управління національною безпекою в цій галузі через органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Іншими словами, саме органи державного управління забезпечують організаційний, практичний та регулюючий вплив на національну безпеку з метою просування і захисту національних інтересів. Цей вплив має юридично владний характер, забезпечується примусом держави та відповідними ресурсами, які суспільство передає у її розпорядження. Держава є головним суб'єктом системи забезпечення національної безпеки і тому, що інші суб'єкти, які входять до неї, можуть найбільш ефективно здійснювати свої повноваження, висловлювати та реалізовувати власне бачення національних інтересів через органи державної влади (у демократичному суспільстві). Найважливішим об'єктом національної безпеки, без сумніву (знову ж таки у демократичному суспільстві), є права та свободи громадянина.

Отже, без держави не може бути системи забезпечення національної безпеки, а національна безпека – головна передумова існування та розвитку держави.

Основні принципи управління національною безпекою.

Основні положення Конституції України, Концепції національної безпеки, Военної доктрини України, інших законодавчих та нормативних актів дозволяють сформулювати принципи забезпечення національної безпеки. Необхідність їх реалізації визначає відповідні стратегічні напрями державного управління національною безпекою та концептуальні засади побудови і функціонування власне системи державного управління національною безпекою. Серед основних принципів необхідно назвати наступні.

На місцевому, регіональному та національному рівнях:

- пріоритет прав людини, дотримання балансу життєво важливих інтересів людини, групи, суспільства та держави;
- верховенство права та дотримання законності;
- взаємна відповідальність людини, групи, суспільства та держави щодо забезпечення національної безпеки;
- пріоритет договірних (мирних) засобів у вирішенні конфліктів соціального, міжетнічного, міжконфесійного характеру;
- демократичний цивільний контроль у сфері оборони;
- підтримка на належному рівні досліджень у сфері національної безпеки;
- своєчасність проведення заходів щодо забезпечення національної безпеки, адекватних існуючим загрозам та небезпекам.

На двосторонньому і багатосторонньому європейському та глобальному рівнях:

- дотримання Статуту ООН, норм міжнародного права та прав людини;
- належне виконання міжнародних зобов'язань;
- невтручання у внутрішні справи інших держав;
- дотримання територіальної недоторканості інших держав;
- повага до суверенітету інших держав;
- гнучке реагування на надзвичайні ситуації та їх деескалація невоєнними засобами;
- участь у міжнародних організаціях (системах) європейської та глобальної (універсальної) безпеки;
- участь у світовому розподілі сфер діяльності щодо підтримки міжнародної безпеки;
- дотримання пріоритету невоєнних способів врегулювання

міждержавних конфліктів;

– своєчасність проведення заходів щодо забезпечення національної безпеки, адекватних існуючим загрозам та небезпекам.

Стратегічні напрями забезпечення національної безпеки.

Існування будь-якої суверенної держави неможливе без просування і захисту її національних інтересів, гарантування самозбереження та умов прогресивного саморозвитку суспільства. Україна як одна з найбільших держав Європи пов'язана з усіма рівнями загроз національній безпеці – міжнародній, регіональній, національній, а також з усіма її проявами – політичними, економічними, соціальними, воєнними, екологічними та іншими. При цьому елементи безпеки базуються на відповідній політиці у сфері науки, освіти, культури тощо, а проблеми безпеки і духовні цінності взаємодоповнюють один одного.

Незалежно від рівня безпеки, всі її елементи повинні спрямовуватися на забезпечення геополітичних інтересів України, її незалежності, політичної стабільності, соціально-економічного розвитку.

Звідси й головні передумови необхідності забезпечення національної безпеки:

– об'єднання нації для вирішення завдань духовного, культурного та матеріального порядку;

– поширення у суспільній свідомості ідей патріотизму, солідарності, спільної історичної мети та долі нації, осмислення кращими представниками (елітою) власних інтересів та готовність їх захищати, у тому числі ціною власного життя;

– забезпечення належного захисту незалежності, територіальної цілісності держави на основі всебічного зміцнення вітчизняного оборонного потенціалу, захисту національних інтересів у системі геостратегічного простору, який утворився після розпаду СРСР та Організації Варшавського договору;

– реалізація політичних інтересів особи та соціальних груп, у тому числі опозиції, через формування демократичної системи політичних інститутів, підвищення політичної культури;

– впровадження державницької ідеології, суть якої в тому, що саме міцні державні інститути здатні захистити загальнонаціональні інтереси, гарантувати стабільний та ефективний розвиток

суспільства, законодавче й організаційне забезпечення ефективного функціонування механізму державної влади, підвищення авторитету усіх гілок влади, забезпечення високого рівня довіри населення до владних структур;

– забезпечення загальної стабільності та злагоди в державі, ненасильницького розв'язання внутрішніх суспільних конфліктів та запобігання локальних збройних конфліктів (війн) у безпосередній близькості від кордонів України;

– стабілізація економіки України та забезпечення пріоритетного розвитку галузей, орієнтованих на задоволення першочергових потреб населення і держави в цілому;

– розвиток міждержавного співробітництва як у рамках таких програм, як ПЗМ, так і ООН, РЄ, ОБСЄ, інших міждержавних організацій, а також у рамках двосторонніх відносин з державами, особливо тими, які утворилися на пострадянському просторі, з метою врегулювання конфліктів, що загрожують перерости у збройні зіткнення (локальні війни та збройні конфлікти);

– подальше поглиблення міжнародного процесу скорочення озброєння та збройних сил до мінімальних рівнів, необхідних для забезпечення оборони, а також дотримання міжнародних зобов'язань у галузі роззброєння, взятих Україною і ратифікованих у встановленому порядку;

– розширення інтеграційних процесів (з безумовним урахуванням національних інтересів) в усіх сферах діяльності держави;

– збереження зовнішнього середовища як завдання глобального значення, що вимагає об'єднання зусиль усіх держав світу;

– забезпечення ефективних заходів боротьби з організованою злочинністю та корупцією, нейтралізація факторів, які сприяють криміналізації суспільства.

При цьому у внутрішній політиці головною передумовою належного рівня національної безпеки повинно бути об'єднання нації для вирішення завдань духовного, культурного та матеріального порядку на ґрунті загальної стабільності і злагоди в державі, ненасильницького розв'язання внутрішніх конфліктів, а у зовнішній – планування та здійснення зовнішньополітичних акцій локального, регіонального та міжнародного масштабів під кутом зору забезпечення інтересів української держави і нації,

при врахуванні інтересів світового співтовариства, інших країн чи їх груп, а не навпаки (повністю ці інтереси ніколи співпасти не можуть).

На думку авторів, зазначені передумови генерують ряд державних пріоритетів у сфері національної безпеки (або основні напрями державної політики національної безпеки). Ці напрями зазначені як у Концепції національної безпеки, так і в науковій доповіді НІСД /80/. Але передумови є категорією постійною, а пріоритетний ряд національних інтересів обумовлюється конкретною ситуацією, що складається в державі та за її межами.

Крім того, держава не може одночасно охопити весь комплекс проблем і вирішити їх у короткі строки. Засоби та ресурси, які є в розпорядженні держави для вирішення цих проблем, досить обмежені. Тому й визначаються головні, пріоритетні напрями забезпечення безпеки, на яких зосереджуються основні зусилля у той чи інший історичний момент розвитку держави та суспільства.

З метою деталізації передумов забезпечення національної безпеки можна визначити завдання, вирішення яких повинно сприяти її зміцненню (просуванню чи захисту національних інтересів). Це може бути цілком конкретний перелік законодавчих та інших нормативних актів, спрямованих на розвиток економічного потенціалу і зміцнення міжнародних економічних зв'язків, які необхідно розробити та прийняти у встановленому порядку. Це можуть бути завдання, спрямовані на будівництво інфраструктури системи національної безпеки держави як складової частини європейської та глобальної (універсальної) системи безпеки тощо.

Функції системи забезпечення національної безпеки. Основні функції, які покладаються на систему забезпечення національної безпеки, полягають у наступному:

- створення і підтримка сил та засобів забезпечення національної безпеки;
- управління діяльністю системи забезпечення національної безпеки;
- здійснення планової та оперативної діяльності щодо забезпечення національної безпеки;
- участь у міжнародних системах безпеки.

Виконання цих функцій покладається на відповідних посадових осіб, органи державного управління та інші державні інститути. Зокрема, у процесі управління діяльністю системи забезпечення національної безпеки передбачається виконання таких завдань:

- вироблення стратегії і планування конкретних заходів щодо забезпечення національної безпеки;

- організація і безпосереднє керівництво системою та її структурними елементами;

- оцінка результативності дій, витрат на проведення заходів щодо забезпечення національної безпеки та їх наслідків.

Вказані функції трансформуються у завдання, які згідно з чинним законодавством покладаються на відповідні органи державного управління.

Верховна Рада України. У визначених Конституцією України межах здійснює законодавче регулювання функціонування системи забезпечення національної безпеки, контроль за діяльністю органів державної влади, посадових осіб щодо здійснення (чи нездійснення) покладених на них функцій у сфері національної безпеки.

Президент України. Його функції і повноваження в системі забезпечення національною безпекою визначені Конституцією України /1/. Він є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, Верховний Головнокомандуючий Збройними Силами і Голова Ради національної безпеки та оборони. Тому саме він забезпечує державну незалежність, організовує та здійснює керівництво в усіх сферах національної безпеки України.

Кабінет Міністрів України. Як вищий орган у системі органів виконавчої влади вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, національної безпеки України, зокрема, обороноздатності, громадського порядку, боротьби зі злочинністю. Він відповідальний перед Президентом, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Прем'єр-міністр України входить до складу Ради національної безпеки та оборони України за посадою.

Конституційний Суд України вирішує спірні питання про відповідність законів та інших правових актів у сфері національної безпеки Конституції України та законам України з відповідних питань.

Суди загальної юрисдикції здійснюють правосуддя у сфері забезпечення національної безпеки України.

Рада національної безпеки та оборони України як координаційний орган з питань національної безпеки та оборони при Президентові України здійснює функції, покладені на нього відповідно до законодавства /3/, які зводяться до координації та контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони.

Прокуратура України здійснює свої повноваження у сфері забезпечення національної безпеки України відповідно до Конституції України.

Національний банк України виробляє і здійснює емісійно-кредитну політику в інтересах національної безпеки України.

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади у межах своїх повноважень, засобів бюджетного і позабюджетного фінансування забезпечують реалізацію вимог чинного законодавства (законів, указів, концепцій, постанов тощо) у сфері національної безпеки, створення та підтримку в готовності до застосування відповідних сил і засобів забезпечення національної безпеки, а також управління їх діяльністю.

Місцеві державні адміністрації як органи місцевої виконавчої влади забезпечують реалізацію державних програм, постанов, рішень, розпоряджень з питань національної безпеки в межах повноважень, визначених чинним законодавством. Голови обласних державних адміністрацій входять до складу військових рад оперативних командувань (корпусів) згідно з відповідними указами Президента.

Ефективність роботи системи державного управління національною безпекою залежить від вибраної стратегії у сфері національної безпеки. Існує думка, що під останньою можна розуміти деяку інтегральну форму державної політики та засобів державного управління: використання політичних, економічних, наукових, морально-психологічних, воєнних та інших можливос-

тей країни /11/.

Головною метою при цьому є забезпечення реалізації пріоритетних національних інтересів. Вказана система, як уже зазначалося, має відображати відповідний баланс життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави. Тому національна стратегія, ґрунтується на визначенні та реалізації комплексу довгострокових цілей, які відображають життєво важливі інтереси національного (державного) розвитку. Ось чому зазначені цілі часто називаються пріоритетними національними інтересами або державними пріоритетами. Останні ж знаходяться на деякій множині передумов забезпечення національної безпеки.

3.2. Концептуальні основи обороноздатності держави

Воєнна організація держави. Згідно з Концепцією національної безпеки України серед загроз національній безпеці зазначається «зниження рівня боєздатності Воєнної організації держави», а серед основних функцій системи забезпечення національної безпеки – «створення ефективних механізмів і проведення комплексних заходів щодо запобігання можливій агресії або воєнному конфлікту, локалізації та ліквідації їх наслідків..., а також забезпечення демократичного цивільного контролю за Воєнною організацією держави» /2/.

У згаданій Концепції вперше на законодавчому рівні визначено, що Воєнна організація України включає:

- Збройні Сили;
- Службу безпеки;
- Національну гвардію (на сьогодні, згідно з Указом Президента включена до складу Збройних Сил України);
- Внутрішні війська, органи та підрозділи Міністерства внутрішніх справ;
- Прикордонні війська;
- військові підрозділи Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій;
- Управління державної охорони;

– інші збройні формування, утворені відповідно до чинного законодавства.

Визначені і завдання Воєнної організації:

- забезпечення оборони України;
- захист суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості її кордонів;
- протидія внутрішнім та зовнішнім загрозам воєнного характеру;
- боротьба з організованою злочинністю;
- забезпечення захисту населення у випадках катастроф, стихійних лих, небезпечних соціальних конфліктів, епідемій тощо.

У той же час треба погодитися з В.П. Шкідченко та А.В. Лопатою, які справедливо зазначають, що наведене в Концепції поняття «Воєнна організація держави» є простим переліком існуючих в Україні військових формувань, але тлумачення терміну «організація» передбачає наявність такого елемента, який об'єднує ці формування, спрямовує їх підготовку і діяльність за різних умов /64, 189/. Такого елемента у визначенні поняття «воєнна організація» немає.

З іншого боку, воєнною доктриною визначено, що головним завданням Збройних Сил є захист незалежності, територіальної цілісності та недоторканості України. Тобто інші завдання, які покладаються на Воєнну організацію (див. вище), не є функціями Збройних Сил. Згідно з Конституцією України Президент України є «Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України», але «...здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави». Тобто не повністю розв'язана ця проблема і в чинному законодавстві держави.

Актуальним є питання оптимізації будівництва Воєнної організації. За радянських часів її основу складали Збройні Сили, Внутрішні та Прикордонні війська. Незважаючи на те, що вони структурно знаходилися в інших міністерствах (відомствах), на законодавчому рівні було визначено (ст.4 Закону СРСР «Про загальний військовий обов'язок»), що вони включені до складу Збройних Сил і з оперативних питань підпорядковувалися Міністерству оборони (Генеральному штабу). Багаторічний досвід існування та використання Воєнної організації колишнього СРСР

засвідчили її доцільність та ефективність.

Не викликає сумніву, що для успішного виконання завдань у сфері оборони держави необхідне централізоване керівництво всіма воєнними структурами України, які беруть участь у її обороні, координації їх дій та єдиного розуміння завдань, які перед ними стоять. При «розмазуванні» сил і засобів цих структур по різних міністерствах та відомствах цього досягти надзвичайно важко.

Відомчість підходів та складність узгоджень будь-яких питань роблять Воєнну організацію громіздкою та складною у керуванні. Те, що, наприклад, згідно з Положенням про Генеральний штаб, затвердженим Указом Президента України від 21.01.97 за № 888/97, до основних завдань Генерального штабу належить «стратегічне планування застосування Збройних Сил та інших військових формувань, координація їх оперативної і мобілізаційної підготовки, а також забезпечення взаємодії Збройних Сил з міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади та військовими формуваннями», принципово це питання не вирішує. На це неодноразово звертали увагу провідні фахівці (генерал Радецький В.Г., генерал-полковник Лопата А.В.).

Так, перший звертає увагу на таке важливе питання, як використання у складі оперативного командування військових формувань Прикордонних військ, Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. Головна проблема в тому, що питання їх планування, застосування в період бойових дій, підпорядкування та управління не обумовлені законодавством.

Як уже зазначалося, за оборону України згідно з Конституцією відповідає не Воєнна організація, а тільки Збройні Сили, тобто складається враження, що інші силові міністерства, відомства та підпорядковані їм військові формування до цього найважливішого питання національної безпеки держави законодавчо ніби не причетні.

Таким чином, було б доцільно законодавчо визначити орган, відповідальний за планування застосування Сил оборони, до яких віднести ті складові Воєнної організації, які безпосередньо

залучаються до оборони держави, а на Президента України покласти обов'язки Верховного Головнокомандуючого Силами оборони України. Таким органом може бути тільки Генеральний штаб Збройних Сил. Крім того, необхідно законодавчо визначити чіткий порядок підпорядкування військових формувань командуванню Сил оборони, способи управління та застосування їх у складі оперативних командувань. А поки що Генеральний штаб є одночасно і юридичною особою, і структурною складовою Міністерства оборони, а начальник Генерального штабу не входить до складу Ради національної безпеки та оборони України (за посадою). У той же час, Голова Служби безпеки та міністр внутрішніх справ, яких повинен координувати Генеральний штаб з питань оборони держави (див. вище), входять.

Необхідно запровадити і законодавчо закріпити наступний принцип: організація, яка має статус військового формування, повинна мати відповідні зобов'язання перед державою щодо участі в її обороні, взаємопов'язані завдання з іншими формуваннями при організації оборони країни.

Цивільний контроль за діяльністю Воєнної організації. Надзвичайно важливим питанням, від вирішення якого залежить ефективність функціонування Воєнної організації держави, є ефективність цивільного контролю за її діяльністю, який часто ототожнюють із цивільним контролем над Збройними Силами. Але це не так.

Вважається, що цивільний контроль над військовими відомствами є водночас і умовою демократичного розвитку нашої держави, і наслідком успіхів на цьому шляху /38, 39, 70, 207/. Справа в тому, що хоч кожна держава і має безумовне право на власні збройні сили в якості компонента національної безпеки, але забезпечити національну безпеку лише однією військовою могутністю неможливо. Більше того, невиправдано великі інвестиції у військовий сектор можуть призвести до економічної катастрофи. Якщо основою національної безпеки є здорова економіка, вона повинна передбачати витрати на армію коштів та матеріальних ресурсів, які дійсно необхідні для забезпечення безпеки /227/. Ось тут і виникають дві взаємопов'язані проблеми:

– по-перше, правильного визначення частки коштів та матеріальних ресурсів, необхідних для забезпечення безпеки;

– по-друге, обґрунтування оптимального рівня оборонної достатності.

При вирішенні цих питань, як справедливо зазначає К. Доннеллі, «...військові остерігаються того, що некомпетентні цивільні чиновники можуть завдати армії великих збитків..., вони впевнені, що краще знають потреби збройних сил», а «цивільні спеціалісти і політики з презирством ставляться до військових та не визнають їх законних потреб» /38/. Це непорозуміння між цивільними політиками і спеціалістами та військовими, без сумніву, шкодить національній і военній безпеці.

Таким чином, одним із ключових питань цивільного контролю над Воєнною організацією є формування та використання військового бюджету, але не тільки. Серед інших напрямів цивільного контролю:

- дотримання законності в армії, військова дисципліна;
- питання мобілізаційної готовності та боєготовності;
- обґрунтованість військово-політичних і військових рішень;
- достовірність інформації з різних питань життєдіяльності армії.

Звичайно, визначальними у цьому питанні є розробка та удосконалення законодавчої бази, створення відповідних структур, вироблення системи взаємин між військовими та цивільними, які б забезпечили реальний, ефективний контроль над Воєнною організацією. Існує думка, що створення Генеральної інспекції навіть при Президентові України не дасть повноцінного ефекту у справі цивільного контролю над військовими відомствами. Міністерство оборони, як і інші силові міністерства (відомства), є складовими структури виконавчої влади, а Президент України як глава держави і Верховний Головнокомандуючий Збройними Силами об'єктивно тяжіє до виконавчої влади /70/. Отже, через Генеральну військову інспекцію при Президентові України виконавча влада контролює саму себе. До того ж вказана інспекція, в основному, контролює Збройні Сили, а не здійснює контроль за Воєнною організацією в цілому.

До цивільного контролю повинні залучатися усі гілки влади і

загалом громадянське суспільство. Досягти цього можна лише за рахунок розробки та схвалення відповідної законодавчої бази. Свого часу після призначення на посаду міністра оборони цивільної особи (Шмарова В.М.) точилися жваві дискусії про те, що в Україні нарешті відбувся значний крок у справі налагодження цивільного контролю над Збройними Силами (і знову саме Збройними Силами, а не Военною організацією!). Але з різних причин, як відомо, призначення цивільного міністра не мало успіху. Ця ідея, на жаль, була дещо скомпрометована. Без сумніву, це зашкодило демократичному розвитку держави. Суспільству ще необхідно зрозуміти, як будувати і виховувати армію нового типу.

Отже, питання про цивільний (або демократичний) контроль над Военною організацією, як справедливо зауважує К. Доннеллі, так чи інакше зводиться до «проведення реорганізації в оборонних відомствах і організаціях». Його можна поділити на три компоненти:

– демократичний контроль як такий, що включає керівництво воєнною діяльністю з боку уряду і нагляд законодавчої влади за діями уряду та військових структур;

– відносини між цивільними та військовими спеціалістами, які фактично зводяться до відносин між армією та урядом, а також армією і суспільством;

– воєнна реформа.

Останній компонент передбачає перебудову Збройних Сил, при якій вони відповідали б необхідності захисту незалежної держави, і переорієнтацію психології військових з метою приведення її у відповідність з їх діяльністю в рамках демократичного суспільства. На жаль, у посттоталітарних державах серед військових поширена думка: чим більше у суспільства демократії – тим менше поважають армію. Її виникнення зрозуміле: замість продуманої Воєнної реформи – постійне і досить невпорядковане скорочення Збройних Сил, невиконання зобов'язань держави щодо соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей.

Таким чином, вирішення питань цивільного (демократичного) контролю покладає на військових відповідальність за об'єктивне

інформування цивільних в уряді та парламенті, а також у засобах масової інформації про сферу військової діяльності, а цивільних чиновників зобов'язує оволодіти відповідними знаннями для ефективного співробітництва військових та цивільних. Демократичний контроль передбачає належний розподіл відповідальності між ними за вирішення та реалізацію питань оборони, а також вирішення проблеми розмежування адміністративного та оперативного управління Воєнною організацією і Збройними Силами зокрема /185/.

Характер можливих війн майбутнього. На думку значної частини військових спеціалістів, протиборство в майбутньому буде спрямоване на досягнення державних цілей не обов'язково із застосуванням військових засобів. Сьогодні вказане протиборство розглядається як одна із форм досягнення національних цілей економічними, політичними або дипломатичними засобами. Тому останнім часом широкого розповсюдження в пресі, у тому числі військовій, набули такі поняття і вирази, як «холодна», «дипломатична», «економічна», «інформаційна», «психологічна», «торговельна» війна. Проте їх не можна ототожнювати з війною у її класичному розумінні.

За своїм змістом ці форми протиборства у стосунках між окремими державами та їх угрупованнями (союзами) часто є всебічно підготовленими, здійснюються за взаємоузгодженими та раніше розробленими планами із застосуванням високоефективних технічних, дипломатичних, економічних та інших засобів. Не виключено, що у XXI столітті мета у протиборстві сторін буде часто досягатися саме без застосування засобів збройної боротьби.

Разом з тим, коли мова йде про національну безпеку, не можна не передбачувати й такі варіанти, коли будуть вичерпані усі невійськові засоби налагодження міждержавних відносин.

Аналіз головних тенденцій військово-політичного курсу більшості держав світу, ситуації, яка складається в Європі, свідчить, що за тих чи інших умов можуть переглядатися основні стратегічні концепції низки держав з питань нарощування озброєння за рахунок впровадження нових ефективних технологій та використання збройних сил під час проведення зовнішньої політики.

Так, США уже сьогодні готують збройні сили до одночасного ведення бойових дій на двох ТВД, а Росія бере на себе право, якщо необхідно, першою застосувати ядерну зброю.

Стає очевидним, що війни ХХІ століття будуть носити інший характер і вимагати якісно інших збройних сил, незважаючи на те, що концепція війни, яка поки є панівною (події в Косово, Чечні – яскраве тому підтвердження), – це породження індустріальної цивілізації. Вона виникла в епоху машинного виробництва, соціально-класових та міждержавних антагонізмів, у період культу збройного насилля, появи масових армій, що формувалися на основі загального військового обов'язку. Суть концепції полягає в тому, що кінцевий результат війни визначає зіткнення масових армій у кровопролитних битвах. «Криваве розв'язання кризи, прагнення до знищення збройних сил ворога – першородний син війни» (К. Клаузевиць).

Догматичне використання цього принципу застосування збройної сили без будь-якого обмеження, урахування того, у що це обійдеться, призвело до появи так званої концепції тотальної війни. «Тотальна війна – концепція підготовки і ведення агресивної війни, що передбачає підпорядкування її інтересам усіх сфер матеріального та духовного життя суспільства і використання будь-яких засобів і способів масового знищення особового складу збройних сил та мирного населення ворога (Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1983. – С. 747).

Ця концепція була покладена в основу стратегічних установок першої і, особливо, другої світової воєн. Її варварський характер полягає у тому, що зброя, яка в ній використовується, завдає величезну шкоду цивільному населенню. Більше того, тотальна війна часто ведеться винятково проти цивільного населення. Під час другої світової війни із 50 млн. убитих 52 % були військовослужбовці і 48 % – цивільні. Інший приклад. На півдні В'єтнаму американські війська протягом кількох років здійснювали широкомасштабне і цілеспрямоване знищення рослинного та тваринного світу. Разом з гербіцидами у В'єтнамі застосовували потужні бульдозери, напалм. Проти цієї країни в ході війни було використано втричі більше боєприпасів, ніж усіма воюючими країнами за роки другої світової війни.

Тому концепція тотальної війни, яка збереглася в основі стратегічних установок багатьох держав світу, в кінці ХХ століття історично себе віджила, стала анахронізмом. Хоча симптоми її проявлялись навіть у Косово, де були застосовані боезаряди з урановою начинкою та касетні бомби, заборонені міжнародними конвенціями /208, 228/.

З іншого боку, за умов сучасного перенасичення територій країн потенційно небезпечними об'єктами промисловості і народного господарства (атомні електростанції, нафтопроводи, газопроводи, термінали для зберігання пального та хімічних речовин, водосховища) широкомасштабне використання зброї у сучасних воєнних конфліктах може призвести до глобальної екологічної катастрофи. Тобто питання масштабного застосування військ (сил) у воєнному конфлікті стає все більш проблематичним. Людство вже не зможе пережити третьої світової війни.

Тому є усі підстави вважати, що світ вступає у період війн нового покоління, спрямованих не стільки на безпосереднє знищення противника, скільки на досягнення цілей війни без розгортання та застосування масових армій.

Про те, що настає епоха «цивілізованих» війн, в яких головні цілі досягаються не шляхом прямого збройного втручання, а застосуванням інших форм насильства, підриву могутності противника із «середини», свідчить історичний досвід «холодної війни», у якій США отримали перемогу над СРСР без кровопролиття.

На думку американського ідеолога Е. Маршалла, у найближчі три десятиріччя методи ведення війни тотального характеру втратять будь-який сенс, найсучасніша на сьогодні бойова техніка – своє значення. Виходячи з цього, війну в Перській затоці Е. Маршалл вважав однією із останніх, яка велася старими методами, хоча і з застосуванням високоточної зброї. Додамо, що це можна сказати і про застосування військ НАТО в Косово /99/.

Якісно нові збройні сили, на думку американських фахівців, повинні використовуватися не стільки для ведення традиційних військових дій, скільки для того, щоб позбавити противника можливості активної протидії. Це може досягатися «хірургічними»

ударами високоточною зброєю і масовим застосуванням радіоелектронного подавлення.

Великі надії у збройній боротьбі майбутнього покладаються на інформаційні та інші види «несмертельної» зброї. Вважається, що сучасні армії, а тим більше армії майбутнього, настільки залежатимуть від інформації, що їх цілком можливо призвести у небоєздатний стан, заглушивши та осліпивши засобами радіоелектронного подавлення. Робиться ставка на розробку та застосування електромагнітної зброї. Не вбиваючи людей, така зброя порушує роботу телефонів, радіолокаторів, комп'ютерів, інших засобів зв'язку, навігації, управління тощо.

Передбачається використовувати інгібітори згорання, які будуть зупиняти роботу двигунів машин, а також хімікати, що руйнуватимуть шини автомашин та літаків.

Тобто акцент робиться на те, щоб за допомогою цих засобів паралізувати війська, не знищуючи їх. Звичайно, перехід до війн нового покоління відбудеться не миттєво. І в майбутньому не виключається пряме зіткнення військ, але з орієнтацією на війну ХХІ століття сьогодні йде реформування збройних сил розвинених країни світу.

Перейдемо до класифікації війн.

Прийнята зараз класифікація війн за *типом* (повітряно-космічна, повітряно-наземна, повітряно-морська, комбінована), *видам* (оборонна чи наступальна), *розмахом* (світова, регіональна, локальна, громадянська), *за відношенням до національних інтересів* (внутрішній збройний конфлікт чи зовнішня агресія) дозволяє зробити наступний висновок.

Збройні Сили України повинні бути підготовлені до ведення бойових дій у війнах усіх трьох типів: за видами – оборонних, а за розмахом – регіональних або локальних, причому у війнах із застосуванням зброї 6-го покоління (високоточної), а в перспективі – із застосуванням зброї 7-го покоління (яка розроблятиметься на базі біотехнологій).

Необхідно зауважити, що:

– по-перше, останнім часом усе гостріше постає питання про необхідність класифікації війн не тільки за кількістю держав, які беруть у ній участь, зброї, яка застосовується, напруже-

ності та часу ведення бойових дій, а й за ступенем розвитку цих країн у воєнно-технічному та економічному відношеннях;

– по-друге, таке складне явище, як війна і оборонна безпека, де потрібне комплексне застосування засобів, вимагає всебічного дослідження силами політичних, економічних, воєнно-технічних і воєнних наук (наприклад, у СРСР була ядерна зброя, яка залишилася, принаймні у Росії, а держави вже не існує).

Основні аспекти воєнної доктрини. Воєнна доктрина – це сукупність офіційно прийнятих у державі на визначений період програмних цільових установок та керівних принципів щодо запобігання збройних конфліктів, підготовки держави до можливої війни і будівництва збройних сил, здатних вести війни майбутнього. Це основна концептуальна засада системи забезпечення воєнної безпеки /189/.

Проблема розробки і затвердження Воєнної доктрини (ВД), яка б співпадала з метою та можливостями геополітики, геоелектроніки і геостратегії держави, стоїть перед військово-політичним керівництвом економічно розвинених країн більше ста років. При цьому в різні історичні періоди, у різних країн ВД мали свої відмінності. Наприклад, наступальна – Японія (1914, 1939); пасивна – Франція (1939); оборонна – Україна (1992); ядерна – Росія (1993); глобальна – США (1995).

Уперше в світі наукові погляди щодо ВД були сформовані в Росії після її поразки в російсько-японській війні 1904-1905 рр. Але парадокс полягає в тому, що в колишньому СРСР воєнна доктрина ніколи не розроблялася як самостійний нормативний документ. Внаслідок цього вимоги до ВД, розроблені ще М.В. Фрунзе, не отримали подальшого розвитку і залишалися практично незмінними до 1985 року.

Після прийняття Концепції національної безпеки необхідно прийняти економічну, політичну, а вже потім воєнну доктрину. Саме тому у світі не існує жодної економічно розвинутої країни, де б національна та воєнна безпека визначалася цільовими установками в рамках одного документа.

В Україні ж спочатку була прийнята політична доктрина (02.07.93) у формі Основних напрямів зовнішньої політики, потім була затверджена Воєнна (19.10.93), а Концепція національ-

ної безпеки була прийнята тільки 16.01.97. Щодо економічної доктрини, то вона ще знаходиться в стадії розробки та обговорення. Іншими словами, має місце порушення звичної послідовності розробки цих важливих базових документів. Це, мабуть, об'єктивний недолік молодой держави на етапі її становлення.

Внаслідок цього Воєнна доктрина України на час її прийняття не повною мірою відповідала вимогам, які висувалися до такого важливого документа. Так, у преамбулі стверджується, що ВД є складовою частиною Концепції національної безпеки у той час, як ВД є самостійним документом.

Структура ВД визначається її формою. На сьогодні існує п'ять можливих форм їх розробки у різних державах.

Перша форма містить, в основному, воєнно-політичні аспекти. Відповідно до неї у 1987 році була розроблена коаліційна ВД держав-учасниць Варшавського Договору. За своїм змістом зазначені доктрини претендують на доктрину зовнішньої політики більше, ніж на ВД у її класичному розумінні.

Друга форма ВД передбачає охоплення тільки воєнно-технічних аспектів, тобто основних напрямів забезпечення воєнної безпеки, визначення завдань збройних сил і принципи їх будівництва, питання підготовки збройних сил тощо. Тому таку ВД часто називають «стратегією» або «концепцією». Наприклад, за такою формою, після оголошення Президентом США свого бачення стратегії національної безпеки, розробляється Національна воєнна стратегія США.

Якщо у ВД включено два аспекти (воєнно-політичний та воєнно-технічний), то це третя можлива форма її побудови. Але на практиці таку доктрину реалізувати важко.

ВД може бути й сукупністю доктринальних установок у вигляді воєнної декларації (четверта форма) або складатися з трьох розділів: воєнно-політичного, воєнно-технічного та воєнно-економічного (п'ята форма).

Структура ВД України відповідає п'ятій формі. Зрозуміло, що повністю її реалізувати надзвичайно важко. Проте за умов, коли приймалася ВД України (відсутність концепцій національної та економічної безпеки), це була, мабуть, найбільш оптимальна форма для держави, яка визначалася зі своїми пріорите-

тами у сфері військової безпеки.

У цілому ВД може включати наступні найбільш загальні доктринальні установки (своє відображення вони знайшли й у ВД України):

- ставлення держави до війни;
- причини можливої війни;
- джерела воєнної небезпеки;
- шляхи забезпечення воєнної безпеки на місцевому, національному, двосторонньому, регіональному та глобальному рівнях;
- завдання держави в мирний та воєнний час;
- завдання Збройних Сил;
- принципи будівництва Воєнної організації держави;
- ставлення держави до зброї масового ураження;
- спрямованість будівництва Воєнної організації держави;
- цілі та завдання воєнно-економічної та воєнно-технічної політики;
- порядок формування воєнного бюджету;
- фінансування програм матеріального та соціального забезпечення військовослужбовців;
- шляхи реалізації ВД.

Не виключається, що ВД може координуватися з ВД сусідніх та інших держав і таким чином стати правовою основою попередження війни (воєнного протистояння), і навпаки.

Щодо інших положень, то у ВД України реалізовані наступні:

- стратегічне завдання держави;
- роль та місце України в Європі і світі;
- зміст воєнної безпеки;
- роль та місце ВД;
- головна військово-політична мета;
- зміст зовнішньополітичного та воєнно-політичного курсу;
- участь у будівництві структур регіональної та міжнародної безпеки;
- цілі воєнно-економічної політики;
- науково-технологічні пріоритети;
- шляхи забезпечення Збройних Сил озброєнням та воєнною технікою;

– підготовка країни до оборони.

Розглянемо особливості геополітичного, геоекономічного та геостратегічного характеру, які вплинули на розробку ВД України і, безумовно, повинні враховуватися при подальшому її доопрацюванні.

1. Історичний досвід пояснює оборонний зміст ВД України, тобто її оборонний характер зумовлюється не тільки тими чи іншими політичними установками.

2. Має місце структурне неспівпадання ВПК та організаційної структури Збройних Сил. Це наслідок історичного розвитку та формування ВПК України як суб'єкта економіки колишнього Радянського Союзу. Очевидно, що чим більше структурних відмінностей між ВПК і Воєнною організацією держави, тим менші у країні можливості повнономенклатурного забезпечення військ (сил) як у мирний, так і воєнний час. Рівень розвитку науково-технологічного потенціалу України дозволяє при належному фінансуванні створити високотехнологічне озброєння та бойову техніку за замкненим або майже замкненим циклом виробництва і цим самим уникнути відставання у розвитку стратегії, оперативного мистецтва, тактики, а через них – організаційно-штатних структур органів управління, з'єднань, частин і Збройних Сил та інших військових формувань.

3. Україна до 1991 року розвивалася як регіон федеративної держави світового рівня (СРСР) і тільки у 1991 році стала суб'єктом міжнародного права. Тому в усіх договорах Україна проходила як суб'єкт колишнього СРСР. Так було, коли у 1990 році був підписаний Договір про звичайні озброєння в Європі. Його умови, прийняті тоді, коли Україна входила до складу СРСР, прийшли у невідповідність з її національними інтересами як незалежної країни. Сьогодні за підсумками Стамбульського саміту ОБСЄ це питання вирішено на користь України /206/.

4. Відмова України від ядерної зброї зумовила необхідність пошуку еквіваленту. Сьогодні вирішення цієї проблеми уявляється в напрямі створення систем озброєнь на базі високих технологій, тобто підготовки матеріальної основи Збройних Сил, яка б дозволила вести війни шостого покоління.

5. Подолання наслідків елементів чотирьох війн, які мали мі-

ще в Україні з 1917 до початку 50-х років (світових, Вітчизняної, громадянської та національно-визвольної), висуває додаткові умови будівництва Збройних Сил. Їх суть полягає в необхідності проведення відповідної внутрішньої політики примирення різних соціальних верств, їх консолідації при вирішенні проблем воєнної безпеки держави на базі національної державницької ідеї.

6. Сім держав мають спільні кордони з Україною. Цілком можливі ускладнення і відповідні проблеми міждержавного розмежування практично з будь-якою сусідньою державою.

7. Участь Збройних Сил України у миротворчих операціях вимагає створення нових спеціальних військових формувань, організації їх підготовки, уточнення способів комплектування, прийняття відповідних нормативно-правових актів тощо. При цьому ніхто принципово не виключає можливості їх участі у миротворчих операціях і на території України.

8. Відмову України від застосування першою своїх Збройних Сил не можна ототожнювати з пасивною стратегічною обороною. Основним видом стратегічного застосування Збройних Сил України є активна оборона на всіх напрямках.

9. Відбулися зміни всередині України та у зовнішньополітичному оточенні. Серед найважливіших є наступні:

- прийняття нової Конституції України;
- затвердження Концепції (основ державної політики) національної безпеки України;
- затвердження державної програми будівництва (реформування) Збройних Сил;
- ратифікація Україною Лісабонського протоколу та приєднання її до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї;
- початок розширення НАТО на Схід;
- розв'язання проблеми розподілу Чорноморського флоту та базування його російської частини в Криму.

Зробимо загальні висновки.

По-перше, рекомендації вчених щодо прийняття ВД та початку будівництва Збройних Сил України після попереднього затвердження Концепції національної безпеки України, на жаль, не отримали практичної реалізації.

По-друге, ВД України відповідає своєму призначенню за

структурою та змістом. Її принципова особливість – поєднання елементів «чотирьох доктрин» (концепцій національної та економічної безпеки, політичної і воєнної доктрини), яке є наслідком пошуку на стику теорії воєнної доктрини та теорії національної безпеки в умовах утвердження молодої незалежної держави та відсутності на той час Концепції національної безпеки. Сьогодні ж ВД необхідно суттєво переопрацювати.

Критерії оборонної достатності. У демократичних країнах політика військового будівництва часто відчуває вплив цивільних фахівців. Інколи їх погляди суттєво відрізняються від поглядів представників Міністерства оборони щодо питань вибору шляхів реалізації принципів оборонної достатності. Це особливо відчувається при складанні, затвердженні та виконанні воєнного (оборонного) бюджету. Україна у цьому питанні не є винятком.

Головною причиною розбіжностей є складність та умови вирішення завдання пошуку необхідного (раціонального) співвідношення інтересів національної безпеки зі структурою та можливостями Збройних Сил, Воєнною доктриною, станом та перспективами розвитку економіки, а також необхідністю узгодження воєнного (оборонного) бюджету з державним. Причому ключовим є поняття оборонної достатності. Саме сукупність тих чи інших принципів лежить в основі її концепції, спрямованої на забезпечення стратегічної стабільності. Частина як військових, так і цивільних фахівців вважає, що позитивне вирішення завдання підтримки відповідного кількісно-якісного паритету в озброєннях та бойовій техніці з імовірним противником є необхідною і достатньою умовою забезпечення стратегічної стабільності.

Стратегічна стабільність – це найважливіша умова підтримання миру у воєнно-політичній сфері між сусідніми країнами, бо це такий стан системи міждержавних відносин, який характеризується, перш за все, стійким співвідношенням (балансом) сил сторін. За влучним виразом генерала армії М. Гараєва, «зі слабкими ніхто не рахується».

Проте на певному історичному етапі кількісний паритет в озброєннях та бойовій техніці може порушуватися, а стратегічна стабільність – не обов'язково. Іншими словами, кількісний пари-

тет і стратегічну стабільність не слід ототожнювати.

По-перше, при скороченні озброєнь і бойової техніки в усіх без винятку країнах спостерігається підвищення вимог до бойових можливостей засобів, які залишаються, їх стійкості: змінюються погляди на стратегічну оборону і питому вагу нерівнозначних за ефективністю компонентів військової могутності. Тому кількісний паритет знову буде порушуватися. Але це порушення не обов'язково призводить (автоматично і негайно) до зниження стабільності, розв'язування війни і тим більше до поразки або перемоги в ній.

По-друге, важливим є характер політичних відносин держав, міра співпадання (чи неспівпадання) інтересів національної безпеки (як вони розуміються на даний момент), особливості механізму відпрацювання та прийняття рішень з питань використання військової сили та ін.

По-третє, як паритет, так і стратегічна стабільність можуть характеризуватися різними показниками. Багато залежить від того, як підходити до оцінки співвідношення сил. Вибрані критерії повинні відображати не стільки кількісний, так би мовити зовнішній бік балансу воєнних потенціалів, скільки його суть – можливі кінцеві результати збройного зіткнення з точки зору втрат держави в цілому, а не тільки її збройних сил. Це найпринциповіший момент.

Чим вищий рівень розвитку економіки, тим більшого значення для держави набувають корпоративні виробничі зв'язки і тим більше вона уразлива з економічної точки зору. Знищення порівняно незначної кількості людського потенціалу (ресурсу) і виробничих потужностей ключових секторів економіки може призвести до розвалу всієї структури державного механізму: суміжні галузі промисловості, підприємства-постачальники, підприємства-споживачі продукції знищених об'єктів також вийдуть із ладу. Атомні електростанції, дамби, підприємства нафтохімічної, біомедичної промисловості теж викликають побоювання будь-якої високотехнологічної держави. В Україні є півтори сотні об'єктів, при аваріях на яких до зони зараження потрапить близько 75 тис. чоловік /172/.

Цілком реальна загроза повного розвалу економіки була одні-

єю з причин, яка спонукала югославське керівництво під час косівської кризи піти назустріч вимогам НАТО та ООН /228/.

З іншого боку, розрахунок кількісних показників (наприклад, недопустимих втрат) теж є досить складною проблемою. Для різних держав ці показники різні. Скажімо, певний відсоток втрати населення держави для одних буде відповідати рівню допустимих втрат, а для інших – ні, бо багато залежить від рівня урбанізації та загальної чисельності населення. Тому недоцільно вступати в непримириму суперечку, образно кажучи, за кожен танк, артсистему чи літак. Потрібно брати до уваги множину гіпотетичних сценаріїв збройних конфліктів, кількість їх учасників, можливих союзників, умови реалізації потенціальних можливостей систем озброєнь для власної економіки та економіки противника тощо. Переорієнтація на якісні показники військового будівництва при збереженні завдань збройних сил, їх видів, структури в попередньому обсязі може стати ще більш обтяжливою для економіки, ніж ставка на кількість.

Це покладено в основу розуміння військовими фахівцями України наступних принципів понять (принципів, критеріїв) оборонної достатності.

Розумна достатність оборони. Концепція оборонної достатності передбачає такий мінімальний та якісний рівень військового потенціалу держави, за якого забезпечується надійність безпеки держави і не створюється військової загрози іншим державам. Найважливішою умовою втілення в життя принципу оборонної достатності є створення системи міжнародного аудиту за дотриманням прийнятих угод у галузі озброєнь. Ця система повинна передбачати такі засоби і форми контролю, що виключають виникнення незрозумілих або підозрілих дій з боку будь-якої держави-учасниці угоди.

Основні принципи оборонної достатності:

- послідовне зниження ядерного потенціалу;
- підтримання воєнно-стратегічної рівноваги між державами;
- створення угруповання Збройних Сил на загрозливих напрямках, якого буде достатньо для досягнення мети стратегічної оборонної операції;
- прозорість воєнної політики.

Основні критерії оборонної достатності:

– раціональний рівень Збройних Сил порівняно зі збройними силами інших держав (перш за все, сусідніх). Це, зокрема, порівняння кількості та якості озброєння, рівень бойового вишколу особового складу, порівняння тенденцій розвитку озброєнь і бойової техніки збройних сил, воєнно-економічних потенціалів, мобілізаційних можливостей;

– потенційні можливості Збройних Сил щодо виконання завдань, які на них покладаються. Це можуть бути, зокрема, завдання щодо зриву можливої агресії, забезпечення повсякденної діяльності та нагромадження оперативних військових резервів і запасів, ведення бойових дій в акваторіях Азовського та Чорного морів. Детальний аналіз їх виконання дозволяє визначити необхідну кількість та якість озброєнь і бойової техніки, чисельність Збройних Сил.

Зазначені критерії використовуються впродовж багатьох років.

Існує ще один підхід до визначення рівня оборонної достатності, так званий нормативний. У його основі – визначення фінансових та матеріальних ресурсів, які може виділити держава на створення і підтримання на належному рівні бойової та мобілізаційної готовності збройних сил, науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи у воєнній сфері, закупівлю озброєнь, бойової техніки тощо, а також визначення показника допустимої військово-економічної напруги держави. Останній визначається як співвідношення обсягу оборонного потенціалу до узагальненого показника економічної діяльності країни (ВВП). Встановлено, що розвинені країни в мирний час не можуть витратити на оборону більше 6% ВВП, а чисельність збройних сил повинна знаходитися в межах 0,5 – 1 % від чисельності населення країни (у воєнний час – до 10 – 12 %). У розвинених країнах прораховані середньостатистичні кількісні показники озброєнь та бойової техніки на 1000 чоловік особового складу.

Але, незважаючи на зовнішню відносну простоту та привабливість, даний підхід до визначення оборонної достатності, який передбачає такий стан і такі можливості збройних сил, які забезпечують відбиття потенційної агресії, але не спрямову-

ються на масштабні наступальні дії, має суттєву ваду. Вона полягає у заміні складної системи міждержавних відносин у воєнно-політичній сфері простим співвідношенням збройних сил держав. Вважається, що надійнішим вихідним пунктом для розгляду питань, пов'язаних з оборонною достатністю, є рівень воєнної безпеки держави /189/. Саме останній передбачає достатній рівень воєнної могутності та відповідні зусилля держави у невоєнних сферах. Тобто мова йде про досягнення раціонального співвідношення зусиль держави у воєнній та невоєнній сферах.

Основні поняття мобілізаційної підготовки народного господарства. Серед комплексу заходів, які складають основу підготовки держави до можливої війни, виняткове значення має мобілізаційна підготовка національної економіки. Цим передбачається підготовка народного господарства, збройних сил та інших військових формувань; створення ефективної системи державного та військового управління, відповідних виробничих потужностей, мобілізаційних запасів для забезпечення збройних сил та інших військових формувань необхідними матеріальними засобами, озброєнням, військовою технікою тощо /211/.

Належне виконання цих заходів повинно забезпечити можливість у будь-який момент дати опір агресору; примусити його відмовитися від агресивних намірів; досягти перемоги в короткій термін; здатність вистояти в початковий період воєнного конфлікту, зазнавши при цьому мінімально можливих втрат; підтримувати бойову готовність збройних сил на належному рівні та високий моральний дух армії і населення, їх рішучість досягти перемоги.

Для досягнення зазначених цілей здійснюється мобілізаційна підготовка національної економіки.

В Україні мобілізаційна підготовка економіки здійснюється згідно з Законами України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про мобілізаційний резерв», а також інших керівних документів, зокрема, Положень «Про порядок проведення мобілізації і демобілізації», а також «Про мобілізаційну підготовку народного господарства України».

Згідно з Законом України «Про мобілізаційну підготовку та

мобілізацію» загальне керівництво мобілізаційною підготовкою народного господарства України покладається на Кабінет Міністрів. Функції щодо її координації, планування, методичного та методологічного забезпечення в народному господарстві покладаються на Міністерство економіки, а в Збройних Силах та в інших військових формуваннях – на Міністерство оборони.

Мобілізаційна підготовка в мирний час здійснюється центральними і місцевими органами державної влади, підприємствами, організаціями та закладами усіх форм власності. Головною метою є створення необхідних умов для своєчасного проведення мобілізації та забезпечення мобілізаційних потреб країни у воєнний час чи при надзвичайних ситуаціях шляхом завчасного створення стійкої системи управління економікою, мобілізаційних потужностей, створення спеціальних формувань та мобілізаційних резервів озброєння, воєнної техніки, інших матеріальних засобів, паливно-мастильних матеріалів, продовольчих ресурсів, страхового фонду документів. Мобілізаційна підготовка є загальнодержавною справою.

Основними поняттями мобілізаційної підготовки економіки є:

– мобілізація економіки – комплекс планових заходів з переведення усіх галузей економіки і відповідних державних інститутів країни з мирного на військове становище з метою масового виробництва озброєння та військової техніки, інших матеріальних засобів для всебічного забезпечення збройних сил, життєдіяльності населення, держави в період війни, а також залучення трудових, фінансових і матеріальних ресурсів до ліквідації наслідків стихійного лиха, аварій, катастроф;

– мобілізаційні можливості держави – спроможність використати людські, фінансові, матеріальні та природні ресурси для забезпечення потреб війни;

– мобілізаційна підготовка національної економіки – комплекс планових і завчасних заходів з метою створення необхідних умов для своєчасного проведення мобілізації усіх галузей економіки і забезпечення потреб держави в особливий період і при надзвичайних ситуаціях;

– мобілізаційні потужності – характеристика підприємств, яка вимірюється в їх граничних можливостях щодо кількості ви-

пуску озброєнь і військової техніки та інших матеріальних засобів за одиницю часу;

– страховий фонд документації – запаси дійсних бланків документів, конструкторської документації на підприємствах, в організаціях, установах;

– інфраструктура країни – комплекс підприємств, споруд, об'єктів, що забезпечують належне функціонування промисловості і сільського господарства;

– особливий період – відрізок часу, впродовж якого проводиться мобілізація в масштабах держави (повна або часткова), ведуться бойові дії та здійснюється часткова демобілізація і відновлення народного господарства після завершення бойових дій;

– воєнний стан – особливий правовий режим, який вводиться тимчасово вищою державною владою в країні (або окремих регіонах) у ході стратегічного розгортання військ (сил) або ведення бойових дій;

– державний резерв – запаси матеріальних цінностей, стратегічних матеріалів (ресурсів, сировини) для потреб війни і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

– мобілізаційний резерв – складова частина державного резерву, яка призначена для задоволення потреб мобілізації (видається і використовується на підставі завчасно виписаних мобнарядів).

Основними завданнями мобілізаційної підготовки економіки є:

– удосконалення організаційно-правових основ проведення мобілізації економіки;

– підтримання воєнно-економічного потенціалу, адекватного воєнним потребам України;

– підготовка усіх галузей економіки до переходу з мирного на воєнний стан;

– завчасна розробка планів мобілізації галузей економіки та розрахункового року підприємств;

– визначення номенклатури озброєнь, воєнної техніки, матеріальних засобів для власного виробництва, виробництва у кооперації з іншими державами або для закупівлі їх за кордоном.

3.3. Державне управління при надзвичайних ситуаціях

Надзвичайна ситуація – це порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єктах або території, яке викликане аварією, катастрофою, стихійним лихом, епідемією, значними пожежами, застосуванням засобів масового ураження, які призвели або можуть призвести до значних людських і матеріальних втрат. Тому в науковій літературі її інколи називають екстремальною.

Відповідно до п. 21 ст. 106 Конституції України рішення про введення в Україні або окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошення у разі необхідності окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації приймає Президент України. Ці рішення згідно з п. 31 ст. 35 повинні затверджуватися Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення до неї Президента України (з відповідним Указом).

Звичайно, війна – це також надзвичайна ситуація, бо вона генерує ті ознаки надзвичайного стану, які вище перераховані. Проте війна є складним суспільно-політичним явищем, в якому можуть брати участь кілька суб'єктів міжнародного права. Вона вимагає, як правило, максимального напруження усіх сил і можливостей держави та пов'язана з негативним розвитком геополітичної ситуації в регіоні. Тому на такій складній і специфічній ситуації, як війна, зупинятися не будемо (вона вивчається у спеціальних курсах), а зосередимо увагу на державному управлінні (регулюванні) у процесі вивчення (прогнозування), планування та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

При організації робіт щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків розрізняють два види управління техногенним і природним ризиком. У першому випадку мова йде про *управління імовірністю (ризиком)* виникнення надзвичайних ситуацій, у другому – про *управління рівнем захищеності індивіду та суспільства* службами екстреного реагування та ліквідації наслідків. Як у першому, так і в другому випадках об'єктами управління є сукупність процесів різної природи, що взаємодіють між собою.

Суть управління складними об'єктами загальновідома. Проте у випадку управління ризиком додаються такі особливості, як надзвичайно високий рівень невизначеності; складність і багатоваріантність взаємозв'язків між процесами; обмеженість часу на прийняття управлінських рішень в оперативних режимах функціонування; слабка передбачливість реального масштабу та часу виникнення аварії; часткова передбачливість сценаріїв подальшого розвитку надзвичайної ситуації тощо.

Забезпечення безпеки в надзвичайних ситуаціях пов'язане із проведенням широкого комплексу правових і спеціальних організаційно-технічних заходів щодо впорядкування суспільних відносин. Він включає, перш за все, встановлення і підтримання правового режиму зони надзвичайного стану, що реалізується в різних організаційно-правових формах і різними методами. Для забезпечення режиму зони надзвичайного стану, поряд із переконанням, активно застосовується адміністративний примус, який повинен передбачати весь арсенал заходів, передбачених чинним законодавством. Як правило, заходи адміністративного примусу в цих умовах суттєво обмежують права громадян і можуть застосовуватися не тільки на підставах, пов'язаних із протиправною поведінкою людей, але й з інших причин, якими, зокрема, можуть бути наслідки надзвичайних ситуацій: радіоактивне чи хімічне забруднення, значні руйнування інфраструктури забезпечення життєдіяльності населення та підприємств (мереж водопроводу, каналізації, енергомереж).

Одним із основних джерел небезпеки для населення та навколишнього середовища є промислова діяльність. Забезпечення промислової безпеки стало національною проблемою. Техногенна напруженість території України, її фізичні та природні особливості можуть стати причиною надзвичайних ситуацій з тяжкими наслідками. Потенційними джерелами технологічних аварій і катастроф є об'єкти паливно-енергетичного комплексу, металургійної, хімічної, біотехнічної та харчової промисловості. За оцінками спеціалістів, найбільш небезпечними на території України є:

– 5 АЕС із 15 діючими енергоблоками (Рівненська, Хмельницька, Запорізька, Південноукраїнська, Чорнобильська);

– 6 водосховищ (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпро-ГЕС, Каховське, Дніпродзержинське);

– магістральні трубопроводи, у тому числі 6000 км нафтопроводів, 6700 км газопроводів та 814 км аміакопроводів;

– 308 шахт, 7 гірських розрізів, понад 70 збагачувальних комбінатів із великою кількістю відстійників та накопичувачів відходів;

– 83 великі залізничні вузли, понад 23 тис. км залізничних колій, 258 тис. км шосейних доріг, на яких цілодобово здійснюється переміщення значної кількості транспортних засобів з небезпечними вантажами;

– сейсмонебезпечність Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької та Одеської областей (за статистикою, кожні десять років тут відбувається один землетрус із силою до 7 балів за шкалою Ріхтера).

Крім того, в Україні порівняно великий ступінь урбанізації (11 тис. населених пунктів з населенням від 5 тис. чол. і більше, у тому числі 31 населений пункт з населенням 200 тис. і більше).

Це означає, що при значних техногенних аваріях чи в мирний час, чи в ході воєнного конфлікту на території України може скластися стан, який виникає після застосування зброї масового знищення. Не є таємницею, що кожна техногенна аварія детально вивчається у центрах підготовки розвідувально-диверсійних груп (з метою розробки планів її відновлення на території противника під час війни).

Основними причинами зростання кількості та наслідків аварій, катастроф і стихійних лих є:

– незадовільний стан основних виробничих фондів. Наприклад, середній вік установок з первинної переробки нафти становить 30 років;

– результати непродуманої політики розміщення виробничих потужностей, які призвели до концентрації виробництв високого ризику на невеликих площах і у великих містах;

– промислове освоєння територій, на яких виникають катастрофічні повені та землетруси;

– низька оснащеність аварійно-рятувальних формувань

(служб) відповідними технічними засобами;

– відсутність належних економічних механізмів та нормативно-правової бази у сфері забезпечення безпеки.

Сьогодні основну увагу організаційних структур необхідно зосередити на розробці комплексу заходів, здатних зруйнувати механізм, що блокує можливість ефективних дій на випадок форс-мажорних обставин природного чи техногенного характеру. Причому ефективність дій повинна гарантовано забезпечуватись на усіх стадіях розвитку подій: до аварії, під час підготовки планів на випадок надзвичайного стану, в момент катастрофи і в процесі боротьби з її наслідками.

Тому важлива роль у даному випадку відводиться оператив-но-диспетчерському управлінню соціально-економічними процесами в режимі надзвичайної ситуації. Під ним розуміють таке управління, в процесі якого рішення приймаються в реальному масштабі часу. Його відмінністю є висока імовірність різких і раптових змін ситуації, необхідність прийняття неординарних рішень у короткі строки, підвищена відповідальність. Усе це призводить до підвищених психофізіологічних навантажень на учасників управління.

Технологія оперативно-диспетчерського управління зводиться до наступного:

– усі ситуації, потенційно можливі у процесі управління, поділяються на нормальні і ненормальні. Останні, в свою чергу, – на аварійні, потенційно аварійні та інші ненормальні;

– дані, які відслідковують стан об'єктів і процесів, передаються у вигляді структурованих повідомлень, що поділяються на надзвичайно термінові (повідомлення про аварійні або потенційно аварійні ситуації), термінові (повідомлення про інші ненормальні ситуації), звичайні (регламентні повідомлення);

– встановлюється суворий регламент передачі повідомлень: надзвичайно термінові – негайно і транзитно, термінові – протягом заданого часу, звичайні – в установлені строки;

– для підвищення надійності прийняття адекватних рішень завчасно виготовляють спеціальний стенд, на якому відображають суворо визначений алгоритм дій у кожній із потенційно можливих аварійних ситуацій;

– для надання допомоги та оперативності в прийнятті рішень розробляють інструкції, довідники, схеми оцінки ситуації і прийняття рішень, посібники та інші документи.

Головною метою планування заходів попередження надзвичайних ситуацій на певному потенційно небезпечному об'єкті є забезпечення його безпечного стану, що зменшує імовірність виникнення та розвитку аварії. При цьому необхідно забезпечити вирішення ряду завдань:

– надання населенню та організаціям, які представляють його інтереси, інформації про конкретний ризик, що існує в даному регіоні;

– підготовка адаптованого до місцевих умов плану дій на випадок надзвичайних ситуацій або його перегляд з урахуванням попереднього досвіду;

– забезпечення спільних дій підприємств та місцевих органів влади, спрямованих на запобігання негативним обставинам у будь-якій ситуації;

– залучення місцевого населення до процесу перевірки і удосконалення розроблених програм та планів дій.

Ці завдання вирішуються трьома основними групами партнерів:

– представниками місцевих органів влади, які несуть відповідальність за питання охорони здоров'я населення і захист навколишнього середовища у регіоні;

– представниками промислових підприємств, відповідальними за питання безпеки на підприємствах;

– об'єднаннями населення та асоціаціями (екологічними, релігійними), керівниками органів освіти, профспілковими та іншими організаціями.

Дуже важливим є прогнозування поведінки населення в режимі надзвичайної ситуації. Причини низької ефективності прогнозування полягають у недостатній вивченості процесів поведінки населення в умовах непередбачуваної ситуації, у недостатньому відпрацюванні процесу прийняття рішень, здатних збалансувати протиріччя в морально-психологічних установках індивідів, пов'язаних зі ставленням до техногенних ризиків взагалі.

Цим пояснюються багато парадоксів, відомих спеціалістам у галузі безпеки, серед яких:

- різка концентрація конфліктних ситуацій і суспільного невдоволення одними потенційно небезпечними технологіями при майже байдужості до інших, навіть більш небезпечних; неприйняття населенням цілком реальних оцінок (показників) ризику, наприклад, у вигляді рівня смертності;

- двояке ставлення працівників до вимог щодо охорони праці;

- заспокоюючий ефект проведених протиаварійних заходів символічного характеру і посилення стурбованості та недовіри до значно ефективніших заходів підвищення безпеки;

- протиріччя в розподілі засобів на протиаварійні заходи в різних галузях промисловості;

- важка передбачливість реакції населення на ту чи іншу аварію;

- непередбачувана емоційність засобів масової інформації в оцінці тих чи інших аварійних ситуацій.

Катастрофи в Чорнобилі, Бхопале, Севізо прискорили процес усвідомлення того, що сучасне суспільство вступило в «цивілізацію техногенного ризику». Проте зрушення у свідомості відбуваються не під впливом масштабів того, що відбулося, а в силу того, що подібні події наочно свідчать про неможливість запобігання традиційними механізмами у визначених межах небезпечних наслідків, які породжуються сучасною промисловістю.

У сучасних умовах людство не може відмовитися від передової технології. Але при усіх заходах перестороги і профілактики, які, безумовно, необхідні і можуть дати позитивний ефект, не існує абсолютної гарантії безаварійного функціонування складних технологічних систем. Це означає, що необхідно вчитися більш ефективно управляти післяаварійними соціально-економічними процесами. Саме тому концепція широкомасштабного техногенного ризику перестала бути тільки теоретичною побудовою. Світ стоїть перед ще одним викликом, на який необхідно знайти відповідь. Тому важливим напрямом роботи є проведення відповідних оцінок ризику, пізнання законів розвитку післяаварійних со-

ціальних криз, розробка на цій основі заходів їх профілактики або мінімізації можливої шкоди.

Оцінка ризику передбачає з'ясування:

– типу та якості небезпечних речовин (матеріалів), які використовуються (зберігаються, транспортуються), характеру можливої небезпеки;

– імовірності розширення масштабів зони можливої аварії з урахуванням напрямків вітру, температури повітря та інших факторів;

– чисельності населення, яке піддається небезпеці, його класифікації за віком, категоріями;

– переліку підприємств, організацій та установ, які можуть постраждати, перш за все тих, діяльність яких є життєво важливою для населення (подача води, тепла, приготування їжі та ін.);

– можливого впливу наслідків аварії на особливо чутливі зони навколишнього середовища (природні парки, водорозділи тощо);

– наявності базових елементів, які необхідні для здійснення програми заходів на випадок аварії.

Спеціальні дослідження, у процесі яких здійснювалися спроби пов'язати сприйняття індивідами та групами людей окремих складових техногенного ризику і кризової ситуації в цілому, показали, що різниця в оцінках населення та експертів полягає у неспівпаданні сприйняття масштабів і критеріїв оцінок. Щоденний досвід погано готує людей до того, щоб вони були на рівні вимог, які висуває техногенна катастрофа і наступні соціальні потрясіння. Останні можуть перерости у соціальну кризу. Причому можливість цього посилюється, якщо події відбуваються у несприятливій обстановці, в умовах так званого нестабільного стану, коли все здається спокійним, але при найменшому зовнішньому впливі відбувається різка зміна ситуації.

Динаміка розвитку кризи визначається трьома процесами:

– лавиноподібне нарощування труднощів, які призводять до виникнення ситуації, коли стає неможливою одночасна протидія натиску проблем, що потребують нагального вирішення та вимог населення щодо надання вичерпної інформації;

– неспрацювання або навіть перехід до роботи із зворотним

ефектом існуючого механізму узгодження прийняття рішень;

– втрата багатьма людьми та організаціями здатності діяти відповідно до своїх завдань, цілей та основних функцій.

За вказаних умов заходи, які вживаються з метою стабілізації ситуації, набувають протилежного характеру. Крім атак ззовні, існуючі організації починають втрачати і внутрішню єдність. Різно порушується робота механізму самокорекції; антагонізми, які не проявлялися раніше, стають явними; конфлікти розростаються; порушуються попередні взаємозв'язки; збільшується кількість суперечливих вимог, які повинні виконуватися одночасно; поширюється міфотворчість, пошук чудодійних засобів вирішення проблем.

Часто розпочинаються пошуки заколотників, таємних організаторів чи винуватців катастрофи, особливо коли існують деякі факти, що можуть дати відповідну підставу. При цьому в багатьох випадках це пов'язано з технологічним тероризмом, який набуває все більшого розповсюдження. Під ним західні експерти розуміють, у першу чергу, використання або загрозу використання атомної, хімічної чи бактеріологічної зброї, радіоактивних і високотоксичних хімічних та біологічних речовин, а також спроби захоплення екстремістами атомних та інших промислових об'єктів, які мають підвищену небезпеку для життя і здоров'я людей, задля досягнення цілей політичного або матеріального характеру.

Аналіз соціально-психологічного стану та оперативної обстановки в Україні і сусідніх країнах дозволяє стверджувати, що не тільки для атомного, але й для технологічного тероризму склалися усі передумови. При подальшому загостренні соціально-політичного стану, розшаруванні суспільства технологічний тероризм із потенційної загрози переросте у цілком реальну небезпеку. Не виключені подібні акти і з боку злочинних угруповань. Так, в одному з регіонів Росії була викрита група злочинців, які заради приховування пограбування банку збиралися підірвати дамбу і знищити ціле місто /133/.

Вищевикладене робить актуальним здійснення наступних заходів.

1. Усунення причин страху керівників різних рівнів перед са-

мою можливістю катастрофи та тим, як суспільна думка буде інтерпретувати події, які відбуваються. Небезпечним є і страх експертів, за певних умов здатних підмінити істину на точку зору «керівних» органів, науковців, більш схильних до теоретичних дискусій, ніж прийняття відповідальних рішень. Має місце і страх журналістів перед можливістю запізнитися з інформацією і відстати від конкурентів, а також спеціалістів перед колегами і друзями, що викликаний небезпекою втрати авторитету і роботи.

Життя в умовах страху відпрацювало певні стереотипи поведінки організацій. Серед них, зокрема, ніколи не ставити під сумнів безпеку своєї продукції; захищати інтереси «фірми» від зовнішніх нападок з боку різних опонентів (журналістів, асоціацій, виборних органів тощо). При цьому страх стосується усіх стадій прийняття рішень: від підготовки планів на випадок надзвичайного стану до безпосередніх заходів щодо управління кризовими процесами і подолання їх наслідків. Вирішувати ці проблеми необхідно поступово, крок за кроком, накопичуючи позитивний досвід, підвищуючи надійність складних технологічних систем, розвиваючи здатність до раціональних дій. Необхідно пам'ятати, що почуття страху є основою природного механізму захисту, а тому повинно зберегти деяку роль в умовах неможливості встановлення повного контролю над існуючими ризиками.

2. Звільнення з полону непотрібних інструкцій, планів, системи показників на випадок надзвичайного стану. За їх детальною розробкою криється непідготовленість до ефективних дій в умовах кризового стану. Необхідно створювати системи, здатність яких вийти на робочий режим постійно перевіряється.

3. Виключення принципових помилок одразу після початку кризи. Кожна надзвичайна ситуація техногенного або природного характеру унікальна. Тому дуже складно відпрацювати універсальний алгоритм дій з ліквідації її наслідків. Проте шляхи, які ведуть до невдачі, загальновідомі. Головний із них – невміла організація зв'язків із громадськістю. Прямий шлях до невдачі – замовчування події та активне заперечення будь-якої небезпеки, надання інформації тільки під тиском обставин. Як наслідок – втрата простору для технічного маневру та довіри населення. Становище може покращити: створення умов для постійного за-

безпечення керівництва необхідною інформацією; подолання звички персоналу приховувати ту чи іншу інформацію або передавати її у вищестоящі інстанції із запізненням; оперативна підтримка прямого зв'язку із зовнішніми організаціями.

4. Ефективне управління кризою у процесі її розвитку. Загальні принципи зводяться до наступного:

– прагнути до системності при аналізі ситуації та прийнятті рішень;

– точно визначати цілі;

– не підривати довіри до себе.

Крім того, дуже важливими є:

– своєчасне виявлення допущених помилок і негайне корегування дій;

– своєчасне визначення сфер, які випали з поля зору, незважаючи на попередньо підготовлений кризовий план;

– раціональна розстановка людей з урахуванням характеру кризи;

– забезпечення розробки низки ініціатив, з якими повинні виступати керівники антикризової компанії;

– намагання діяти з випередженням (більша частина учасників концентрують увагу, як правило, на поточних проблемах);

– своєчасне надання організаціям, які задіяні, загальної інформації щодо динаміки кризи;

– планування процесу управління кризою, не забуваючи про необхідність повернення організації до дій у післяаварійних умовах, тобто звичного режиму роботи.

Із досвіду розвинених країн відомо, що при господарській діяльності, в результаті якої можливі аварійні ситуації, значну соціальну роль відіграє страхування екологічного ризику. Перед цією сферою, недостатньо освоєною у нашій державі, стоїть ряд важливих проблем. Для України більшість із них полягає у наступному:

– нерозвиненості сфери страхового бізнесу в цілому, недостатньому досвіді його застосування;

– недостатній розробці теоретичних питань екологічного ризику;

– відсутності відповідної політичної волі, нормативної бази,

фінансових та матеріальних можливостей, а часом і бажання у державної влади, суспільства, промислового та страхового бізнесу зайнятися створенням належних умов для виконання вищезазначеної мети. У промислово розвинених державах страхуванню приділяється велика увага. Вони мають чітке уявлення з приводу того, що розглядається в якості екологічного ризику, який піддається страхуванню. У загальному вигляді термін «екологічне страхування», «страхування від забруднення навколишнього середовища» означає систему страхування випадків екологічного ризику і застосовується для визначення компенсацій, які виплачуються страхувальниками тим, хто постраждав через аварійні забруднення.

У галузі екологічного страхування термін «забруднення в результаті аварій» використовується для класифікації поодиноких випадків, які виникають раптово. Поступове забруднення страхується лише в окремих випадках. Під «завданою шкодою» розуміється вартість робіт з очистки та ліквідації страхових подій. При цьому необхідність системи страхування екологічного ризику визнається розвиненими державами, бо вона дає можливість задовольнити вимоги усіх зацікавлених сторін – і жертв, і потенційних забруднювачів. Справедливість сказаного особливо очевидна, коли страхові виплати постраждалим перевищують кредитні можливості організації-забруднювача. Іншими словами, заходи зі страхування екологічного ризику гарантують, що жертва не залишиться без законної компенсації, а організація, на якій відбулася аварія, впевнена, що зможе відновити і розпочати виробництво.

Поняття цивільної оборони. З метою запобігання втрат населення і підвищення стійкості економіки в Україні розробка систем заходів, які забезпечують завчасну підготовку та керівництво діями спеціально підготовлених сил, засобів і населення в надзвичайних умовах мирного та воєнного часу, покладається на Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (МНС). До його складу входять воєнізовані формування пожежників, рятувальників, військ цивільної оборони, інші спеціалізовані підрозділи.

Система цивільної оборони України (ЦО), без якої виживан-

ня сучасного суспільства стає все більш складним, стала основою утворення згаданого Міністерства. Її загальнодержавний статус було визначено Законом України «Про цивільну оборону України» від 03.02.93. Верховна Рада України ратифікувала усі Додаткові протоколи до Четвертої Женевської конференції, що визначила міжнародний правовий статус ЦО в 1949 році, які, згідно зі ст. 9 Конституції України, стали частиною національного законодавства України. На сьогодні розвинену систему ЦО мають навіть традиційно нейтральні держави.

Поняття ЦО виникло в Англії, коли німецька авіація завдавала систематичних ударів по Лондону. Співробітники ЦО зберігають право на носіння особистої зброї, мають посвідчення особи міжнародного зразка, розпізнавальний знак (рівнобічний синій трикутник на оранжевому фоні рівнобічного прямокутника максимального великого розміру). Згідно з першим Додатковим протоколом по об'єктах ЦО удари не завдаються. В інтересах недопущення ударів під час воєнних дій по об'єктах ЦО на дахи та стіни наносяться спеціальні знаки. При цьому дії ЦО на окупованій території не призупиняються.

Дуже важливим поняттям ЦО є категорія об'єкта. Це сукупність ознак, об'єднаних величиною можливих руйнувань (катастрофічних затоплень), або очікуваного економічного збитку в умовах застосування зброї масового ураження. Розрізняють об'єкти особливої важливості (ОВ) 1 та 2 категорії.

Іншим важливим поняттям є категорія об'єкта відповідно до хімічної небезпеки (ХО). Це сукупність ознак, об'єднаних за ступенем наявності на об'єкті сильнодіючих отруйних речовин, вибухо- і пожежонебезпечних компонентів в умовах мирного часу. Тут також розрізняють об'єкти ОВ 1 та 2 категорії.

Таким чином, в Україні ЦО є однією із найважливіших складових і функцій МНС.

Закон України «Про цивільну оборону» значно розширив функції ЦО і зобов'язав її перейти на більш високий ступінь готовності у мирний час, оскільки аварії та стихійні лиха, як правило, не мають попереднього загрозливого періоду. Вони виникають раптово і вимагають оперативного та адекватного реагування. Розширення участі у вирішенні проблем національної безпеки

суттєво розширило функції та обов'язки ЦО.

Сили ЦО – це спеціалізовані з'єднання та частини, а також невоєнізовані формування, функціонально підпорядковані МНС. Безпосереднє і щоденне керівництво ними здійснює начальник штабу ЦО (він же перший заступник міністра).

Для виконання специфічних робіт, пов'язаних із радіаційною та хімічною небезпекою, подолання наслідків землетрусів, аварій на нафто-, газодобувних, промислових підприємствах, пожеж можуть створюватися спеціалізовані формування під конкретні завдання. Тому Законом України «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію» передбачена цільова мобілізація. Застосування спеціалізованих формувань здійснюється за Статутом, який затверджується Кабінетом Міністрів, комплектування – за контрактом із фахівців, які мають досвід роботи у надзвичайних ситуаціях.

Невоєнізовані формування створюються у воєнний час в областях, містах, районах, а також на підприємствах, які будуть продовжувати виробничу діяльність під час війни. Їх кількість та чисельність визначається з урахуванням потреб і особливостей регіону, міста, підприємства.

Для надання медичної допомоги, охорони та підтримки громадського порядку в районах надзвичайних ситуацій, вирішення інших завдань рішенням Президента України чи уряду можуть залучатися відповідні сили та засоби центральних органів виконавчої влади.

Начальником ЦО України є прем'єр-міністр України, а в областях і районах – керівники адміністрацій. У міністерствах, на підприємствах начальниками ЦО є їх керівники. Територіальні штаби ЦО входять до складу місцевих держадміністрацій за принципом подвійного підпорядкування. У штабах ЦО до району міста включно провідні посади комплектуються військовослужбовцями.

Фінансування заходів ЦО здійснюється за рахунок державного і місцевих бюджетів, а також підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності і господарювання.

Отже, для виконання встановлених Законом завдань держава створює систему ЦО, яка включає:

– органи державної виконавчої влади усіх рівнів, до компете-

нції яких віднесені функції, пов'язані з безпекою та захистом населення, попередженням, реагуванням та діями в надзвичайних ситуаціях;

– органи (штаби) щоденного управління процесами захисту населення у складі центральних і місцевих органів державної виконавчої влади, адміністрації підприємств, установ і закладів незалежно від форм власності та господарювання;

– сили і засоби, необхідні для виконання завдань ЦО;

– фонди фінансових, медичних та матеріально-технічних ресурсів, передбачених на випадок надзвичайних ситуацій;

– системи зв'язку, оповіщення та інформаційного забезпечення.

Таким чином, *основними принципами державного управління в умовах надзвичайних ситуацій в Україні є:*

– організація за територіально-виробничим принципом;

– відповідність організації (її структури, системи управління) вимогам як мирного, так і воєнного часу;

– узгоджене застосування і тісна взаємодія сил та засобів міністерств і відомств при ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

– безперервне керівництво силами і засобами в мирний та воєнний час.

Стратегічне керівництво Збройними Силами. Для виконання завдань загальнодержавного керівництва в мирний та воєнний час створюється система державного управління, яка є сукупністю взаємопов'язаних органів, пунктів і засобів управління, що повинні забезпечити необхідний рівень керівництва. На сьогодні вона знаходиться в стані реформування, основним змістом якого є перехід від галузевого до функціонального управління як більш гнучкого та ефективного. Складовим елементом системи державного управління є воєнне управління. Це функціонально пов'язані між собою організаційні структури державних органів управління та органів Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами України, які мають єдину матеріальну основу управління військами (силами), загальні способи і методи керівництва. Головним органом стратегічного рівня управління Збройними Силами є Генеральний штаб Збройних Сил України, а

ключовими елементами в керівництві Збройними Силами України – органи управління видів Збройних Сил та оперативних командувань.

У загальному вигляді стратегічне керівництво Збройними Силами – це діяльність вищого військово-політичного керівництва держави з підготовки та здійснення керівного впливу на Збройні Сили та інші військові формування, які входять до складу Военної організації і залучаються до оборони держави. Воно спрямоване на досягнення стратегічної мети через виконання поставлених стратегічних завдань. Його суть є наслідком поєднання двох принципово важливих категорій, які належать до сфери національної безпеки, – військової стратегії та військової безпеки.

Воєнна стратегія – це система, яка, з одного боку, об'єднує наукові знання, накопичений досвід та наші уявлення про характер сучасних війн, шляхи їх попередження військово-технічними засобами; про підготовку держави та її Збройних Сил до відбиття можливої агресії; типи, види і форми ведення війни в цілому, способи воєнних дій стратегічного масштабу; а з іншого – галузь практичної діяльності вищого військово-політичного керівництва щодо попередження війни, підготовки держави і Збройних Сил до можливої війни і керівництва ними під час ведення воєнних дій з метою відбиття агресії і розгрому противника.

Що ж до *воєнної безпеки*, то вона залежить від багатьох факторів внутрішнього та зовнішнього походження. При цьому одним із найважливіших вважається стан і можливість військової організації держави, оскільки вона дозволяє за певних умов знижувати рівень військової загрози в цілому та загрози застосування збройних сил з боку імовірного агресора; успішно відбити агресію при виникненні воєнного конфлікту; унеможливити або значно обмежити деструктивні прояви збройної сили в середині держави.

Таким чином, у процесі стратегічного керівництва Збройними Силами об'єктивно і постійно присутні два елементи: забезпечення стійкої військової безпеки і відбиття агресії (якщо стримати її не вдалося), а об'єктом керівництва як у мирний, так і воєнний час є Збройні Сили та інші військові формування, що

входять до складу Воєнної організації і залучаються до виконання завдань оборони держави.

Що ж до *стратегічних цілей* зазначеного керівництва, то під ним розуміється бажаний кінцевий результат діяльності. У мирний час це стійка воєнна безпека держави, а у воєнний – досягнення корінних змін у воєнно-стратегічній обстановці в інтересах успішного ведення війни чи її завершення. Визначення зазначених цілей відноситься до компетенції вищого воєнно-політичного керівництва держави і залежать від геополітичного та гео економічного стану держави та обраної нею геостратегії. Необхідно зазначити, що перші, як правило, визначаються об'єктивними факторами, а геостратегія є результатом суб'єктивної діяльності воєнного керівництва держави і, як свідчить історія, залежить від того чи іншого розуміння воєнно-стратегічної обстановки. Згідно із стратегічними цілями в державі створюються відповідна Воєнна організація, інші інститути безпеки, здійснюється воєнне будівництво та визначаються стратегічні завдання.

Виконання стратегічних завдань сприяє досягненню стратегічної мети або створює умови для її досягнення і в цілому повинно призводити до потрібних (бажаних) змін у воєнній обстановці. Щодо Воєнної організації, то стратегічні завдання ставляться угрупованням військ (об'єднанням), до складу яких входять (чи передаються в оперативне підпорядкування) з'єднання та частини різних видів Збройних Сил, родів військ (сил) і спеціальних військ, а за необхідності – інших військових формувань, що входять до складу Воєнної організації держави.

До основних завдань стратегічного керівництва Збройними Силами належать:

- підтримка взаємодії розвідки і науки в інтересах наявності постійної достовірної інформації для прийняття стратегічних рішень;
- проведення політики безпеки невоєнними і воєнними засобами;
- визначення відповідно до характеру можливої війни змісту воєнної доктрини;
- будівництво Збройних Сил України, які спроможні вести війни майбутнього;

– керівництво Збройними Силами України під час їх стратегічного розгортання, ведення воєнних дій та всебічного забезпечення.

Відповідні стратегічні завдання на мирний і воєнний час, які полягають у стримуванні агресії або її відбитті, а також в досягненні інших цілей, можуть і мають ставитися не тільки перед Збройними Силами. Це можуть бути ті чи інші центральні органи виконавчої влади та інститути безпеки, наприклад, Міністерство економіки чи Міністерство закордонних справ, Рада національної безпеки та оборони тощо.

Отже, стратегічне керівництво Збройними Силами України є однією з найважливіших функцій вищого воєнного керівництва держави, яка спрямована на запобігання війни, підготовку країни і Збройних Сил до можливої війни та її ведення. Вказана функція витікає з необхідності просування та захисту національних інтересів держави, а її сутність полягає в науково обґрунтованому і цілеспрямованому впливі на економічний, інформаційний, технологічний та воєнний потенціали держави в інтересах забезпечення стійкої воєнної безпеки в мирний час і відбиття агресії під час можливої війни.

Структура і функції органів стратегічного керівництва. Провідною тенденцією при обґрунтуванні структури органів управління, способів і методів стратегічного керівництва є відповідність методів та способів стратегічного керівництва Збройними Силами характеру можливої війни, а також єдність політичного, економічного і воєнного керівництва. Тому формування органів вищого воєнного керівництва розпочалося після оголошення Акта про незалежність України. У кінці серпня 1991 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про військові формування в Україні», і вже у вересні була затверджена кандидатура міністра оборони та сформоване організаційне ядро Міністерства оборони. При цьому органи управління Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремої армії ППО та ракетної армії стратегічного призначення залишалися у попередній організаційно-штатній структурі. У першій половині 1992 року було розформовано один із найстаріших – Київський військовий округ та створено штаб Військо-

во-Морських Сил України (у м. Севастополь). Власне, з цього і розпочався важкий шлях пошуку оптимальної структури і чисельності Збройних Сил України та органів стратегічного керівництва ними.

Вище воєнне керівництво України:

1) Президент, який за Конституцією України є Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України. Його дорадчо-консультативним органом у мирний час є Рада національної безпеки та оборони, а у воєнний – Ставка Верховного Головнокомандуючого, що утворюється на базі Генерального штабу Збройних Сил України із залученням представників інших міністерств і відомств, як правило, силових, які входять до складу Воєнної організації держави;

2) Голова Верховної Ради України (колегіальний орган – Рада голів комітетів і лідерів фракцій);

3) Прем'єр-міністр України (колегіальний орган у мирний та воєнний час – Кабінет Міністрів України);

4) Голова Конституційного суду України (колегіальний орган – Пленум Конституційного суду);

5) міністр оборони України (колегіальний орган – колегія Міністерства оборони України).

Начальник Генерального штабу Збройних Сил України – перший заступник міністра оборони України.

Повноваження Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України визначаються відповідними положеннями, які затверджені Указом Президента України від 21.09.97 № 888/97. Ними визначено, що Міністерство оборони України є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує втілення в життя державної політики у сфері оборони держави та військового будівництва, керівництво Збройними Силами України, їх мобілізаційну і бойову готовність та підготовку до виконання покладених на них завдань.

Основними завданнями Міністерства оборони є: реалізація державної політики з питань оборони і військового будівництва; оцінка воєнної обстановки, визначення рівня воєнної загрози; безпосереднє керівництво Збройними Силами, утримання їх у постійній бойовій і мобілізаційній готовності; забезпечення осна-

щення Збройних Сил озброєнням та військовою технікою, підготовка та розстановка кадрів, розвиток військової освіти і науки, зміцнення дисципліни, правопорядку та комплектування особовим складом; здійснення заходів щодо реалізації соціально-правових гарантій військовослужбовцям, членам їх сімей та працівникам Збройних Сил; створення умов для громадського контролю над Збройними Силами.

У межах повноважень міністр оборони видає накази і директиви, організовує та контролює їх виконання. Але накази і директиви, що стосуються питань будівництва та розвитку Збройних Сил, їх бойової і мобілізаційної готовності, оперативної та бойової підготовки, організаційних заходів та інспектування військ (сил), міністр оборони видає спільно з Начальником Генерального штабу Збройних Сил. При цьому у випадках, передбачених чинним законодавством, рішення Міністерства оборони є обов'язковими для виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями, а також підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та громадянами. Міністр оборони здійснює безпосереднє стратегічне керівництво Збройними Силами в мирний і воєнний час.

Генеральний штаб Збройних Сил є складовою частиною Міністерства оборони. Це головний орган з питань планування оборони держави, оперативного управління Збройними Силами та іншими військовими формуваннями в межах, визначених Положенням, а у воєнний час – робочий орган Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами із стратегічного планування, застосування Збройних Сил та керівництва іншими військовими формуваннями, утвореними відповідно до чинного законодавства.

Основними завданнями Генерального штабу Збройних Сил є: стратегічне планування застосування Збройних Сил та інших військових формувань, координація їх оперативної і мобілізаційної підготовки; організація та контроль за виконанням заходів, спрямованих на підтримку військ (сил) у постійній бойовій і мобілізаційній готовності, комплектування їх особовим складом, озброєнням і військовою технікою; забезпечення функціонування

системи управління Збройними Силами, їх взаємодії з міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади та військовими формуваннями; організація і проведення оперативної підготовки органів управління Збройних Сил та інших військових формувань.

Начальник Генерального штабу Збройних Сил несе персональну відповідальність перед Радою національної безпеки та оборони і міністром оборони за виконання завдань та здійснення функцій, покладених на Генеральний штаб Збройних Сил, і за наказом останнього керує приведенням Збройних Сил у вищі ступені бойової готовності, стратегічним розгортанням і застосуванням Збройних Сил та інших військових формувань.

Таким чином, основними принципами стратегічного керівництва Збройними Силами є: єдність державного, економічного і воєнного керівництва; єдиноначальство в поєднанні з колегіальністю; централізація керівництва у поєднанні з децентралізацією, тобто надання ініціативи командувачам (командирам) та їх органам управління (штабам); відповідність структури системи стратегічного керівництва структурно-функціональній побудові Збройних Сил та їх завданням; твердість і наполегливість у реалізації прийнятих рішень та виконанні затверджених планів; оперативне і гнучке реагування на зміни воєнної обстановки; особиста відповідальність командувачів і начальників за рішення, які приймаються, та результати виконання поставлених завдань.

Особливості функціонування вищих органів державного і воєнного керівництва в особливий період. Стратегічне керівництво Збройними Силами у просторі розповсюджується на всю територію України, а також за її межі, якщо там є військові організми або представники Збройних Сил, і має у часі наступні періоди: керівництво щоденною діяльністю військ у мирний час; керівництво Збройними Силами під час їх стратегічного розгортання (безпосередньої підготовки до відбиття агресії); керівництво Збройними Силами під час воєнних дій; керівництво Збройними Силами під час переходу з воєнного на мирний стан, тобто демобілізації і відновлення економіки.

Переведення на воєнний стан вищих органів державного і воєнного управління полягає у приведенні їх у повну бойову го-

товність до виконання існуючих стратегічних планів і має наступні особливості:

- наявність у мирний час системи управління, здатної якісно виконувати своє призначення в умовах агресії без істотної перебудови;

- здатність функціонувати в умовах гострого дефіциту часу і здійснювати безперервне управління Збройними Силами України;

- здатність під час проведення оборонних операцій виконувати завдання раптовими наступальними діями;

- високий рівень професійної підготовки та організаторської роботи усього управлінського апарату;

- володіння методами стратегічного планування, знання основних державних проблем стратегічного рівня;

- знання характеру і способів ведення сучасних війн та збройних конфліктів, основ застосування власних військ (сил) і військ (сил) агресора;

- уміння реалізовувати потенційні можливості системи державного і воєнного управління.

Для підвищення ефективності переведу органів державного і воєнного управління з мирного на воєнний стан завчасно проводяться наступні заходи:

- органи управління в мирний час утримуються за штатами, табелями і нормами воєнного часу або близькими до них;

- скорочується кількість мобілізаційних заходів шляхом використання механізмів ринкової економіки (функції тилового та технічного забезпечення на конкурсній основі передаються цивільним фірмам);

- генерали та офіцери при звільненні у запас приписуються і приймаються на роботу в якості службовців за місцем кадрової служби.

Особливостями переведу на воєнний стан органів державного і воєнного управління є:

- бойова злагодженість оперативних груп (розрахунків) на ситуаційних центрах, які є складовими елементами систем управління;

- формування резервних органів управління за принципом

симетрії: орган-формуваач формує собі подібний;

– бойова злагодженість новосформованих органів управління здійснюється методом воєнних ігор при відсутності реально підпорядкованих військ (сил);

– генерали і офіцери запасу з числа службовців залишаються на робочих місцях;

– до Генерального штабу Збройних Сил прибувають оперативні групи від міністерств і відомств.

Таким чином, методи і способи стратегічного керівництва Збройними Силами як у мирний, так і воєнний час носять гнучкий характер і змінюються залежно від ситуації, що склалася. Це необхідно враховувати при організації стратегічного керівництва Збройними Силами у воєнний час, бо різні функції, які покладені в мирний час на Прикордонні війська, органи та військові формування Міністерства внутрішніх справ, будуть доповнюватись і діятимуть разом із Збройними Силами за єдиним задумом і планом, замінивши частину своїх внутрішніх функцій на зовнішні.

4. Особиста безпека людини

4.1. Людський вимір безпеки

Забезпечення індивідуальної (особистої) безпеки є відправною точкою в дослідженні та забезпеченні її інших рівнів – групової, суспільства, держави, національної, регіональної та глобальної безпеки /133, 134, 139/. У сучасних умовах основним змістом безпеки все більше стає не тільки і не стільки захист держави та її державних інститутів, а людини й суспільства. На перший план вийшла проблема соціальної безпеки в широкому розумінні цього слова (соціально-економічної), іншими словами, безпеки особи, окремих груп населення, суспільства в цілому, тобто соціуму. Це означає, що першоосовною концепції національної безпеки повинні бути інтереси окремих особистостей, із яких витікають інтереси суспільства і держави.

Сьогодні поняття національної безпеки України майже еквівалентне поняттю соціальної безпеки нації (народу України), і в сучасних умовах стабільність у державі все більше визначається внутрішніми, а не зовнішніми чинниками /28, 29, 59, 69, 194, 195/.

Можна виділити три групи основних факторів, які зумовлюють безпеку України.

Перш за все, це життєво важливі інтереси (територіальна цілісність та суверенітет, а також стабільність і демократичний правопорядок у державі).

По-друге, це характер та джерела загроз. Вони містяться в самій людині, її особистих та інституційних відносинах. Природа людини, її недостатня компетентність та відповідальність, а також неоднозначність природних процесів, що впливають на неї, постійно генерують небезпеку для навколишнього середовища. Відносно самостійними причинами напруженості в суспільних відносинах є демографічні та етнополітичні процеси в окремих країнах і світі в цілому.

І, по-третє, це можливість нейтралізації (усунення) існуючих загроз. Вона спирається на владу держави, баланс сил у системі

держав, геостратегічну, геополітичну і геоекономічну ситуацію в регіоні і світі. Дестабілізуючий вплив формує однополярний світ, в якому немає противаг можливому курсу єдиної у світі наддержави, хоч останнє твердження на сьогодні не є безумовним.

Владні структури є інструментом, за допомогою якого повинні забезпечуватися найкращі умови для розвитку особи, суспільства і держави. Мова йде про можливий спектр можливостей, якими володіє держава.

Незбалансованість у соціальній практиці інтересів різних людей, соціальних груп, суспільства, держави є досить складною проблемою для багатьох держав, які утворилися на терені колишнього СРСР, у тому числі й України. Численні наукові і соціологічні дослідження та історичний досвід свідчать, що саме рішення, які приймаються без урахування індивідуальних інтересів особи (пересічного громадянина), призводять до соціальної напруги і конфліктів. Саме тому центральна гуманістична ідея безпеки полягає у створенні найбільш сприятливих умов для реалізації прав і свобод кожної людини. З іншого боку, не меншу загрозу для безпечного розвитку суспільства і національної безпеки держави в цілому становить невміння або відверте і неприховане небажання тієї чи іншої частини населення (на жаль, інколи досить значної) узгоджувати власні інтереси з державними.

Усе це зумовило необхідність нових підходів до ідеї національної безпеки, ідей, рішень, організаційних структур та механізмів її забезпечення.

У цілому ж людський вимір безпеки відображає якісно новий підхід до проведення політики безпеки, нову роль особи (людини) як її суб'єкта та об'єкта. Це визнання того, що саме від людини (пересічного громадянина) залежить забезпечення безпеки усіх і безпека кожного визначає інтегральну безпеку суспільства та держави. Отже, якщо більшість людей при виборі лінії поведінки буде виходити із власної користі, егоїстичних міркувань, то за рахунок негативного кумулятивного ефекту спостерігатиметься зростання загроз для кожної людини і суспільства в цілому.

Досягнення значних результатів у справі оздоровлення соціально-психологічної ситуації в суспільстві, на виробництві, у ко-

лективі, сім'ї можливе, як справедливо підкреслюють Дзлієв М.І. та Потрубач М.М., за умови переважання у громадян колективістського виду мотивації. Якщо ж більшість людей при виборі лінії власної поведінки будуть виходити із корисливих, егоїстичних прагнень (які під виглядом прагматизму та індивідуалізму насаджуються в нашому суспільстві західною культурою), то за рахунок негативного кумулятивного ефекту в умовах перехідного та несформованого громадянського суспільства слід очікувати постійного зростання загроз /133/.

Хоч це і зрозумілі речі, на шляху означеного принципу людського виміру безпеки стоять великі перешкоди. Досить проаналізувати програмні документи практично усіх існуючих партій, рухів, течій як лівого, так і правого спрямування, правлячих та опозиційних, щоб переконатися, що всі вони без винятку проголошують турботу про людину, підвищення її добробуту, задоволення потреб. І це зрозуміло. Державна, політична, соціальна, економічна, екологічна та інші системи існують для і задля людини. Але, на жаль, практична реалізація прав і свобод людини залишає надію на краще. Підходи до забезпечення прав і свобод людини є теоретичними і втілюються у декларації та популістські лозунги. У результаті, вони до цього часу повною мірою не реалізовані. Ситуація, що склалася, стосується практично всього спектра прав та свобод. Тому населення досить критично оцінює діяльність владних структур щодо захисту прав людини. Майже не реалізуються захисні функції профспілки. Діяльність небагатовисловлених правозахисних організацій майже припинилася. Особливу турботу викликає масове порушення чинного законодавства щодо права на гідну оплату праці.

Елементи соціології національної безпеки. Існує думка, що кожному особу можна описати за допомогою набору характеристик та інформаційних зв'язків з іншими людьми, які визначають спрямованість мотивів її поведінки /133/: психологічний тип, взаємовідносини з колегами, професійне честолюбство, соціальна і національна орієнтація, реакція на суспільні процеси, вікові цінності, побутові мотиви та ін. У цілому динаміку соціально-побутової поведінки можна описати за допомогою 50 – 100 параметрів.

Встановлено, що прошарок, який управляє силою соціальної групи, визначає генеральну лінію її поведінки, є числом індивідуумів, які володіють відчутною силою (в економічних і суспільних процесах – у середньому 5 – 10 %).

Можливості кожної особи в соціальній групі можна охарактеризувати трьома параметрами:

– величиною особистого майна: сукупність особистого рухомого і нерухомого майна, особистого капіталу;

– величиною капіталу, яким управляє дана людина, при цьому не має значення, чий це капітал – приватний, суспільний чи державний;

– кількістю підлеглих фізичних осіб: якщо адміністративний працівник, то це кількість його підлеглих; якщо виборний – число виборців, які за нього проголосували; при можливості володіти засобами масової інформації – число споживачів відповідної інформації.

Сюди ж відносяться власники особливих суспільних функцій – у сфері освіти, релігійних вірувань та ін., які дозволяють їм (незалежно від матеріального становища) впливати на свідомість і настрої людей. Це ж стосується неформальних політичних лідерів.

Таким чином, сукупність вказаних вище параметрів найчастіше і визначає ступінь впливу конкретної особи на функціонування та зміни соціально-економічних і державно-управлінських відносин у суспільстві. Можна стверджувати, що вони (параметри) визначають соціальну дистанцію між суспільними групами, соціальне самопочуття суспільства, ступінь взаємопорозуміння та соціально-психологічну близькість у міжособистісних та міжгрупових відносинах.

Соціальна дистанція між групами людей може кількісно оцінюватися за допомогою рівня нерівності за різними параметрами. Нерівність існує завжди: у системі суспільного виробництва і розподілу, за рівнем освіти, професійної підготовки, інформованості, доходами та їх походженням, умовами і місцем проживання, приналежністю до тих чи інших інститутів влади, за ступенем соціального захисту, об'єктивними можливостями впливу на реальний стан справ тощо. За спеціальною методикою, в основі

якої лежить твердження, що усі види суспільних благ розподілені нерівномірно (нами не розглядається), можна в кількісному виразі розрахувати конкретний рівень нерівності за тим чи іншим параметром, причому як усіх груп населення, які розглядаються, так і за окремими параметрами.

Надзвичайно важливою характеристикою є рівень соціальної напруженості – один із визначальних індикаторів соціальної кризи, конфлікту. Цей показник визначає ступінь (міру) фізіологічної, психофізіологічної та соціально-психологічної адаптації, а в багатьох випадках – дезадаптації різних категорій населення до труднощів (зниження рівня життя та соціальних змін). Для його виміру розроблено ряд індексів, що характеризують окремі сторони соціальної напруженості, а їх зведення до одного дозволяє отримати інтегральний показник. Числові величини індексів отримуються за спеціальними методиками.

Індекс напруженості як в окремих регіонах, так і в Україні можна характеризувати за наступними рівнями (у міру його зростання).

Стабільний стан. Це майже ідеальний стан, коли є достатня кількість продуктів харчування, а також інших благ, необхідних для задоволення соціальних потреб населення; соціальні питання вирішуються активно та оперативно; існує впевненість у майбутньому; державні та суспільні структури функціонують стабільно.

Соціальний сплеск. Це одиничне, короткочасне явище, пов'язане з різким погіршенням ситуації в одній із сфер суспільного життя і швидко минає, якщо криза вирішена і конфлікт вичерпано. Проходить на фоні відносно прихованого зростання загального невдоволення. Це неорганізована, спонтанна форма прояву незадоволення, занепокоєності у зв'язку з порушенням звичного порядку речей. Сюди необхідно віднести всі поодинокі прояви, які не мають явного продовження. Як правило, після застосування відповідних заходів (задоволення потреб, відновлення соціальних прав тощо) соціальний сплеск затухає (проходить).

Соціальна напруженість. Виникає тоді, коли кризові явища ще не досягли прояву, а непримириме та усвідомлене протистояння відсутнє; більшість жителів регіону спочатку відчуває, а

вже потім усвідомлює, що задоволення їх соціальних, економічних, політичних, національних, культурних, релігійних та інших життєво необхідних потреб, інтересів та прав знаходиться під загрозою. Розповсюджується невдоволення існуючим становищем у життєво необхідних сферах суспільного життя (зростання цін, інфляція, зростання безробіття, рівня злочинності тощо), соціальним порядком у широкому значенні. Під впливом процесів, які відбуваються, поступово втрачається довіра до державної влади, зникає відчуття безпеки, поширюються песимістичні настрої, різні чутки, тобто виникає атмосфера масового психічного та емоційного збудження. Для цієї стадії характерне виникнення зон різкого зростання напруженості.

Структурна криза. Це криза окремих рівнів та ланок управління. Напруженість проявляється не тільки в суспільних настроях, але й масових діях: ажіотажному попиту, придбанні товарів та продовольства «про запас», вимушеній міграції великих мас людей в інші регіони, активізації діяльності суспільно-політичних рухів різного спрямування, стихійних та організованих демонстраціях, мітингах, страйках та інших формах громадянської непокори. Так, зокрема, було в Україні в кінці 80-х років, де у процеси, які відбувалися, включилися різноманітні рухи на підтримку національно-культурного відродження.

Режимна криза. Це криза соціально-політичної та державно-управлінської системи як цілого. Незадоволеність матеріальним становищем і економічною ситуацією переноситься на ставлення до існуючих структур державної влади, оцінку дій керівних державних органів. Прояви та наслідки режимної кризи непередбачувані, ситуація виходить з-під контролю, як це було, наприклад, у Грузії, де процес розпочався з приходом до влади демократичних сил законним, парламентським шляхом, продовжився протистоянням в Осетії та Абхазії, а завершився поваленням та вбивством президента Грузії З. Гамсахурдія.

Соціальний вибух. Це повне руйнування усіх державно-владних структур, повалення силовим шляхом існуючого політичного устрою, анархія.

Зазначені рівні принципово відрізняються тими чи іншими якісними ознаками. При цьому необхідно зазначити, що, по-

перше, не обов'язково, щоб зростання напруження проходило послідовно через усі стадії, а, по-друге, очевидно, що чим більший дискомфорт відчуває основна маса населення, тим більше у неї проявляється почуття розгубленості, пригніченості, а за настання певних умов – і агресивності.

У наш час недосконалості законів та механізмів їх реалізації, зневіри значної частини населення у можливості змін, низької соціальної захищеності та побутової невлаштованості аутогрупова ворожість (агресія, конфлікт, дискримінація) просто неминуча, незалежно від того, які психологічні та соціальні фактори впливають на цей феномен – внутрішньомотиваційні чи особисті характеристики індивідів, соціальне оточення людини чи конфлікт інтересів між соціальними групами.

Особливість сучасного стану України вказує на досить критичний стан реалізації прав і свобод людини. Окрім власне злочинності, серйозну небезпеку для населення становлять масові отруєння людей, епідемії, аварії на транспорті, екологічні і техногенні катастрофи. Відсутність надійного правозахисного механізму призводить до орієнтації населення на неконституційні способи захисту своїх прав та свобод. Невипадково все більша його частина вважає за необхідне мати вдома вогнепальну зброю та застосовувати її у відповідних ситуаціях.

Мають місце мітинги, страйки, пікетування адміністративних будівель, голодування і навіть самоспалення. Усі ці обставини безпосередньо впливають на соціальне самопочуття суспільства, багато в чому визначають соціальну стабільність у державі.

Широкомасштабним явищем, яке реально загрожує життєво важливим інтересам особи, суспільства і держави, є тероризм. Його вістря, як правило, спрямоване на життя та безпеку ні в чому не повинних людей. Тероризм як явище – це складна і досить значна тема /165, 200/. Для успішної боротьби з ним необхідне чітке розуміння і вирішення таких ключових питань, як:

- поняття та зміст терористичної діяльності;
- фактори, які зумовлюють зростання тероризму;
- ознаки та учасники тероризму;
- стратегія і тактика терористів.

При цьому необхідно виходити із сьогоденних реалій:

– в останні роки терористичні акти як за кількістю, так і ма-штабами, на жаль, зросли;

– відбулися серйозні зміни особистості терористів та їх озброєння. Якщо раніше ними були одиночки-фанатики, озброєні стрілецькою зброєю та саморобними вибуховими пристроями, то зараз можна говорити про існування стійких злочинних груп, навіть цілих організацій, рівень професійно-бойової підготовки яких значно зріс;

– терористичні методи діяльності і досягнення їх цілей нерідко знаходять певне розуміння, співчуття і, як наслідок, терпиме ставлення з боку деяких прошарків населення;

– у багатьох державах має місце ескалація тероризму і політичного насильства;

– безпрецедентний розмах злочинності, у тому числі організованої, має зовнішню схожість із тероризмом – організація вибухів, захоплення заручників, залякування або навіть фізичне знищення конкурентів.

Необхідно розрізнити тероризм спрямований (тобто націлений на конкретний об'єкт, найчастіше фізичну особу) і тероризм розсіяний, жертвами якого стають випадкові, ні в чому не повинні люди.

Крім того, розрізняють терористичні акти, коли терористи намагаються не привертати до них уваги громадськості, і демонстративні, яким виконавці намагаються надати максимальний суспільно-політичний резонанс, аж до «офіційного» прийняття на себе відповідальності за їх здійснення.

Фактори, які можуть сприяти розповсюдженню тероризму на території України:

– зростання тероризму в інших державах;

– соціально-політична та економічна нестабільність у сусідніх державах, наявність збройних конфліктів в окремих із них, а також територіальних претензій один до одного;

– стратегічні установки деяких іноземних спецслужб і терористичних організацій;

– відсутність надійного контролю за в'їздом-виїздом («прозорість кордонів» України);

– наявність нелегального ринку зброї як у самій країні, так і

в сусідніх, включаючи вибухові та отруйні речовини, радіоактивні матеріали;

– наявність значного контингенту осіб, які пройшли школу війн в Афганістані, колишній Югославії, інших «гарячих» точках планети на фоні їх недостатньої соціальної адаптованості в умовах перехідного періоду;

– наявність екстремістських, квазівоєнних формувань;

– втрата ідеологічних та духовних життєвих орієнтирів;

– загострене почуття соціальної незахищеності;

– настрій відчаю та зростання соціальної агресивності, падіння авторитету державної влади та закону, віри у можливість позитивних змін;

– недостатня робота правоохоронних, соціальних, державних і суспільних органів щодо захисту прав і свобод громадян.

4.2. Загроза та небезпека для особи у сучасних умовах

Найбільш важка частина роботи щодо забезпечення національної безпеки України полягає у формуванні особи безпечного типу, стилю безпечної діяльності в сім'ї, школі, колективі, суспільстві, природному середовищі.

Що таке безпека, стає зрозумілим кожному, хто у своїй професійній діяльності або повсякденному житті зіткнувся з необхідністю захищатися від негативного впливу певних інформаційно-психічних чи фізичних сил. Таким людям не потрібно пояснювати, наскільки актуальними є нормальні людські умови збереження життя, підтримання роду, ефективності роботи та спокійного відпочинку. Вони знають, що таке чужа сила та власний страх, і не хочуть, щоб ситуація силового чи психічного впливу повторилася в їх житті. Проте навіть серед цих людей мало хто розуміє, як захиститися від трагічних наслідків, несподіванок, цілеспрямованих фізичних диверсій або свідомих хитромудрих інформаційних та психічних пасток /163, 164/.

Правильне розуміння проблеми безпеки людиною, колективом, групою, фірмою, організацією, суспільством, державою, сві-

товим співтовариством та усунення причин, які унеможливають її вирішення, дозволили б знизити трагізм наслідків кризового стану суспільства, дати людям надію на зміни існуючого стану та краще майбутнє.

Коли говорять про проблему безпеки особи, її місце в суспільстві, проблему збереження навколишнього середовища, усі політичні діячі керуються лозунгом: усе існує для людини та її блага. Це, безумовно, всеохоплюючий і усіма зрозумілий принцип. Він не викликає жодних заперечень. Питання в тому, як його реалізувати, бо визначати, що для блага людини, а що ні, може тільки вона сама. При цьому одні побажання, вподобання, переваги закладені в природі, біологічній сутності людини, а інші – формуються у процесі життєдіяльності, знаходячись під впливом інших людей, суспільства і держави в цілому.

Існує думка, що саме ставлення до людини багато в чому визначає принципову різницю між капіталістичною та комуністичною доктринами /133/. Якщо відкинути усі побічні обставини, основна різниця полягає у наступному. Капіталізм виходить із того, що людина погана, їй властиве почуття наживи, намагання перемогти суперника і бути першим. Комунізм же базується (або, точніше сказати, хотів би базуватися) на тому, що людина хороша і їй властиві почуття справедливості та рівності. В.І. Ленін стверджував, що людей можна і необхідно примусити бути правильними та хорошими. Саме ця теза є чи не найголовнішою основою ідеї диктатури пролетаріату. І саме в ній полягає основна проблема: людину неможливо примусити проти її волі бути щасливою.

Можна виділити ряд основних принципів, які характерні для демократичного суспільства у ставленні до індивіда:

- усі члени суспільства рівні перед законом;
- усі члени суспільства мають рівні можливості для реалізації своїх цілей;
- кожен член суспільства має право вибору при вирішенні будь-яких питань, які його особисто стосуються;
- чим більшої кількості індивідів стосується рішення, тим менше воно залежить від дій окремої особи;
- рішення загальної компетенції приймаються за участю усіх сторін;

– рішення про делегування влади приймаються з найбільшою демократичністю.

З системно-функціональних позицій, в основі будь-якого аналізу лежить людина, її стимули та дії. Державна, екологічна, політична, економічна та інші системи існують для людини і тільки для неї як середовище її існування. Тому оцінювати можливості, характеристики та якість вказаних систем необхідно тільки з погляду інтересів особистості, комфортності її життя.

Зміни у відносинах власності, соціально-статусні зміни системи ідеологічних та політичних координат розвитку українського суспільства не можуть не впливати на фундаментальні критерії та установки соціального самовизначення людей. Поки не можна говорити про те, який соціальний тип особи сформується внаслідок усіх суспільних перетворень, але потреба в безпечному існуванні, як одна із основних, залишиться. При цьому її задоволення відбувається в умовах зростання різного роду загроз особі. Більше того, в сучасних умовах реформування і всього, що відбувається у зв'язку з цим, людині дуже важко побачити контури майбутнього, знайти місце та з'ясувати власне призначення, віднайти оптимальні засоби для розв'язання конфліктних ситуацій, визначити шляхи саморозвитку та безпеки.

Важко не помітити, що людина, будучи об'єктом та суб'єктом системи національної безпеки, присутня в усіх її складових, включаючи, перш за все, *особисту безпеку*. Під особистою безпекою розуміється стан захищеності людини від факторів небезпеки на рівні особистих інтересів та потреб. Вона включає забезпечення захисту особи від злочинних посягань на життя, здоров'я, свободу, честь та гідність. На жаль, злочини проти особи мають тенденцію до зростання у загальній кількості зареєстрованих.

Для великої соціальної системи існує чотири види загроз:

- загрози від помилок у визначенні цілей її подальшого розвитку;
- загрози з боку інших соціальних систем;
- загрози з боку внутрішніх соціальних систем (підсистем);
- загрози природного або стихійного характеру.

Справедливою є й інша, досить розповсюджена точка зору щодо класифікації загроз для великої соціальної системи /133/:

– загрози, породжені процесами, які об'єктивно розвиваються (нерівномірність економічного розвитку держави, відставання темпів росту економіки від потреб суспільства, недостатність природних або людських ресурсів, процеси урбанізації суспільства, забруднення навколишнього середовища тощо);

– загрози, викликані соціальними діями, які виникають внаслідок гострих протиріч між державами та політичними і соціальними силами, які їх підтримують.

Але основною загрозою для будь-якої особи в сучасних умовах є насильство у його різних проявах і формах, під яким розуміється:

– застосування будь-яким класом (соціальною групою) різних форм примусу щодо інших класів (соціальних груп) з метою набуття чи збереження економічного або державного панування;

– фізичні дії (тілесні пошкодження, побої) або психологічний вплив (загрози з боку однієї людини іншій).

Насильство як соціальне явище означає дискримінацію або обмеження прав і свобод особи, що створює загрозу її безпеці і, врешті-решт, життю. Насильство проявляється в духовній сфері, у сфері політичного чи економічного життя.

Як приклад насильства в духовній сфері можна навести стан справ на телебаченні – основному джерелі інформації для більшості населення. Іде наполегливе і систематичне розтління громадян, бо з телеекранів не сходять сцени насильства та вандалізму над особою у садистських формах.

Дискримінація особи в політиці проявляється, наприклад, в обмеженні виборчих прав, перетворенні їх у чисту формальність.

Насильство в економічній сфері (економічні інтереси особи) проявляється, перш за все, у сферах перерозподілу власності (державної, колективної), доходів. Це, нарешті, економічна незахищеність внаслідок масового безробіття.

На безпеці особи відображається і криміналізація суспільства в цілому, свавілля влади, цінове свавілля монополістів (транспортників, зв'язківців, газовиків, нафтовиків тощо). Саме вони диктують окремій людині, сім'ї, суспільству свої умови.

Безпека існування особи стане реальністю, якщо:

- у масовій свідомості буде породжений тип людини, яка не шкодить собі, суспільству, природі і державі;
- кожен громадянин стане джерелом конструктивних зусиль, спрямованих на рятування народу від різного роду небезпек;
- буде досягнений високий суспільний престиж і матеріальна забезпеченість людей, чия професія пов'язана з ризиком для життя;
- кожна сім'я отримує достатньо часу для відпочинку та матеріальні засоби для духовного і фізичного вдосконалення;
- рух в ім'я безпеки людини стане державним та всенародним.

Тому виникла нагальна необхідність у формуванні нового покоління людей, здатних до більш продуктивної та цілеспрямованої діяльності щодо збереження власного духовного та фізичного здоров'я, навколишнього середовища, які б проявляли постійну активність у підтримці безпечного суспільного та особистого буття. Але вирішення цього завдання є досить складною проблемою.

Це можна пояснити тим, що у сфері міжособистісного спілкування діє спектр ідей, традицій та установок, обумовлений складністю становлення як повсякденної свідомості, так і суспільної психології. Усі ці ідеї і форми їх прояву, впливаючи на свідомість конкретної людини, соціальних груп, призводять до складностей, протиріч, а нерідко – і роздвоєності думки та поведінки. Структура мислення кожної людини включає теоретичні та практичні знання (у тому числі й помилкові), світоглядні, практичні і цільові установки, ціннісні та моральні орієнтації. Усі ці складові, при їх цілком очевидній соціальній детермінованості, носять індивідуальний характер і не можуть не впливати на розуміння тих чи інших проблем і шляхів їх вирішення. Більше того, саме вони, незважаючи на індивідуальність і, як наслідок, суб'єктивність відмінностей у структурі мислення, складають об'єктивну основу плюралізму поглядів та дій суспільства в цілому.

Сутності людини характерні протиріччя. Найважливішим проявом цього є поєднання у конкретного індивіда особистих та спільних *інтересів*.

Цілком очевидно, що діяльність людей як індивідів, які переслідують особисті інтереси та цілі (в усій їх багатоманітності), утворюють основну сторону буття. Інша сторона – спільний інтерес, що має об'єктивну основу, суть якої у взаємозалежності людей внаслідок розподілу праці, потреби в спілкуванні, соціальному захисті та допомозі, у соціальних гарантіях, вирішенні більш складних завдань, які перевищують індивідуальні можливості людини.

Поняття «приватний інтерес» та «особистий інтерес» не еквівалентні. Ці категорії відрізняються за об'ємом та змістом. Особистий інтерес включає приватний, тобто усе те, що відноситься до сфери приватного життя – професійної, творчої, сімейної та іншої діяльності, захоплення тощо. Разом з тим, особистий інтерес – це право на життя та інші права людини, зацікавленість у соціальному захисті, можливості отримати освіту, медичну допомогу. Саме подолання протиріч між особистим, приватним та інтересом державного і соціального цілого є необхідною передумовою для профілактики будь-яких антисоціальних явищ. Особливе значення в цій діяльності має більш справедливий розподіл національного доходу, підвищення можливостей для освіти, соціального забезпечення, зайнятості населення. Глибока криза всього суспільного життя, підвищення соціальної нерівності призводять до посилення соціальної напруженості, цинізму та злочинності. Суспільство знаходиться у складній ситуації: для лікування соціальних хвороб необхідно пройти етап погіршення тих сторін суспільного життя, які ці хвороби і викликають.

Особливе місце в житті кожної особи та суспільства в цілому мають загальнолюдські цінності – *принципи*. У них закладене загальне розуміння природи речей, якого повинні дотримуватися всі. Основна маса принципів носить історичний характер і з часом може змінюватися. У суспільстві склався ряд загальноприйнятих принципів, які відносяться до давніх часів і носять неперехідний характер. Саме на їх основі в усі часи встановлювалися закони та складалася юридична практика. Вони втілювалися в етичні і моральні норми, правила поведінки в суспільстві.

З розвитком розподілу праці кожна людина стає все більш обособленою, і виникає необхідність регулювання відносин між

індивідом і суспільством – підпорядкування поведінки індивіда деяким нормам, що відповідають інтересам суспільства. У своїй діяльності людина відокремлюється від природи, і виникає необхідність регулювання все більш стійких зв'язків між ними. Так зароджуються і розвиваються норми культури – засіб регулювання діяльності і поведінки окремих індивідів чи соціальних груп, правила, згідно з якими будується їх діяльність.

Інтереси особи і держави за будь-якого типу політичного режиму знаходяться у протиріччі, оскільки природою у кожній людині закладено прагнення до свободи розвитку усіх здібностей шляхом максимального задоволення духовних і матеріальних потреб. Реалізувати їх у повному обсязі в сучасному суспільстві неможливо.

Взаємодія особи з суспільством і державою визначає *простір поведінки* людини, який у розвиненому суспільстві винятково широкий та багатоманітний, але має визначені межі, хоч і не завжди чітко зафіксовані.

Найбільш значимими межами є наступні:

– фізичні, тобто межі фізичних можливостей людини, за які вона переступити не може;

– екологічні, що визначають умови фізичного існування особи (при цьому можуть бути межі комфортного існування особи, дискомфортного існування і граничні межі, за рамками яких людина не може існувати взагалі);

– економічні, які визначаються кількістю грошей та інших матеріальних цінностей, які є у людини, а також її можливостями в економічній сфері (на них впливають ціни, податки та інші зовнішні щодо особи регулятори, які носять економічний характер);

– соціальні, що встановлюються прийнятими в даному суспільстві законами, нормами і правилами поведінки (визначаються зовнішніми щодо особи умовами; у людини, вихованої у відповідному суспільстві і соціальній групі, вони ніби знаходяться всередині і є досить міцними);

– ідеологічні, регулюються внутрішніми переконаннями особи і встановлюються нею для себе досить свідомо, виходячи із прийнятої ідеології;

– релігійні, що витікають із відповідних релігійних установок і визначаються ступенем їх реалізації особою (деякою мірою близькі до ідеологічних);

– правові, що регламентуються чинним законодавством і нормами права (бажає того особа чи ні, вона зобов'язана діяти в них, інакше вступає у конфлікт із державою);

– адміністративні, що встановлюються різними адміністративними органами та обмежують простір фізичного пересування особи;

– межі, які зумовлені незнанням людини в силу обмеженості освіти, життєвого досвіду, відсутності інформації або інших причин (людина просто не підозрює, що є якийсь простір, у межах якого вона може оперувати, тобто не знає, що у неї є додаткові можливості для вибору).

Вказані вище межі взаємопов'язані, інколи досить складно. Можна стверджувати, що будь-яке суспільство ніби знаходиться в певний історичний момент у просторі можливостей між двома полюсами. Один полюс (його можна назвати тоталітарним) – коли одразу, без обговорення відкидаються як помилкові усі точки зору, що відрізняються від «офіційних». Інший полюс, який прийнято називати ліберальним, породжує ситуацію, коли різноманітність поглядів, думок, точок зору не тільки не забороняється державою, а навіть підтримується як показник досягнутих у суспільстві свобод.

Відповідь на питання про те, що краще – широке чи вузьке поле поведінки людини, – є досить неоднозначною. Інша справа, що проблема повинна вирішуватися максимально демократичним шляхом самим суспільством згідно з чинним законодавством, виходячи з накопиченого культурного та історичного досвіду. Якщо в економічній сфері абсолютна свобода для одного економічного агента може обернутися значними втратами для суспільства в цілому, то у духовній сфері будь-яке обмеження тільки стримує творче начало і гальмує розвиток суспільства.

4.3. Проблеми особистої безпеки при надзвичайних ситуаціях

Під надзвичайними ситуаціями розуміється стихійне лихо, виробнича аварія, екологічна катастрофа, соціально-політичні конфлікти. Але якщо діям в умовах природних чи техногенних екстремальних ситуацій присвячено досить багато наукових робіток, положень, інструкцій, нормативів, то проблема поведінки особи в умовах соціально-політичних та державно-управлінських конфліктів, що в сучасних умовах стає актуальнішою, розкрита недостатньо. За невизначеністю ситуації, рівнем ризику, психічною нестійкістю, з такими екстремальними ситуаціями, як землетрус, паводок чи цунамі, необхідно порівнювати мітинги, демонстрації та введення надзвичайного стану /133/.

До основних особливостей масових демонстрацій та мітингів належать наступні:

- крайній популізм – простота лозунгів, вимог, рішень;
- обов'язкова наявність так званих дій, які об'єднують (згуртовують) людей, перетворюючи їх у масу, натовп (організатори використовують наступні прийоми: колективне покачування, взявшись за руки, скандування коротких лозунгів, загальний спів, підстрибування, оплески);

- практично повне відключення аналізаторських функцій психіки окремої людини, обов'язкова атмосфера сьогоденної перемоги, під якою розуміється сам факт проведення мітингу, спільне подолання певних перепон тощо;

- різке зростання полярних емоційних оцінок і реакцій: від яскраво вираженої ненависті до «чужих» ідей і людей, до некритичної любові до «своїх».

Збираючись на мітинг, необхідно знати, чи санкціонований він. Якщо мітинг заборонений, то це екстремальна ситуація з самого початку. Але навіть коли мітинг санкціонований, необхідно виконувати деякі *правила безпеки*, які державні службовці повинні знати, зокрема:

- залишити дітей вдома;
- взяти з собою посвідчення особи;
- застібнути на одязі усі гудзики;

- обійтися без краватки, кашне, сумки;
- не брати з собою колючих чи ріжучих предметів, скляного посуду;
- без крайньої необхідності не брати плакати на жердинах чи палицях (їх можуть використати як зброю і як зброю можуть кваліфікувати працівники правоохоронних органів);
- зняти з одягу різні знаки і символіку;
- якщо ви не журналіст, то краще обійтися без фотоапарата чи камери.

На мітингу необхідно постійно прогнозувати події. Це основний інструмент безпеки. Так, дуже важливо постійно спостерігати за станом людського натовпу, становищем на флангах, маневрами сил охорони порядку. Під час мітингу триматися подалі від міліції. На неї часто спрямовується невдоволення натовпу, що підтверджують пляшки, каміння, палиці, які кидають учасники мітингу (демонстрації). Звичайно, не менш небезпечні і зворотні дії.

При цьому необхідно скласти карту мітингу (вигляд зверху), чітко зафіксувати можливі шляхи відходу та екстреного порятунку через двері, провулки, під'їзди (найбільш небезпечні місця: скляні вітрини, бар'єри, залізні огорожі, мости, підземні тунелі).

Не потрібно наближатися до агресивно налаштованих груп, стояти біля контейнерів зі сміттям, картонних коробок, дитячих колясок без господаря, наступати на кульки чи пакети. Невідомо, що в них лежить і коли підірветься.

Якщо міліція розпочала операцію з розсіювання натовпу або виникла сутичка з хуліганами, не потрібно втрачати спокою і контролю над собою. Головне – не робити різких рухів, не кричати і не бігти. Усім своїм виглядом необхідно демонструвати миролюбство.

Під час розсіювання натовпу можлива панічна втеча, характерними рисами якої є:

- завжди спрямована від небезпеки;
- люди не намагаються будь-яким чином вплинути на хід подій;
- напрямок втечі ніколи не буває випадковим: людина біжить або відомою дорогою, або рухається в масі тих, які біжать;

– за своїм характером панічна втеча є асоціальним явищем, у цей момент мати може покинути дитину, чоловік – дружину, люди раптово стають джерелом небезпеки один для одного;

– людина, охоплена панікою, часто перебільшує реальну небезпеку, щиро вірить, що стан вкрай небезпечний (панічна втеча припиняється, коли людина думає, що знаходиться поза небезпечною зоною);

– людина, охоплена панікою, погано усвідомлює, але її думки не є нерозумними (проблема скоріше в тому, що вона не шукає альтернативних рішень і не бачить деталей свого рішення, інколи – головних, як у типовому для пожеж випадку: стрибок із смертельно високої висоти).

Зупинити натовп, який деякі дослідники вважають особливим біологічним організмом, що діє за своїми законами, може або диво, або могутній «емоціональний тормоз» (стрес). В останньому випадку це розстріл панікерів, категоричні команди сильної вольової людини, яку натовп добре знає і якій довіряє.

Найкращий спосіб уціліти в натовпі – обійти його, а коли це неможливо – у будь-якому випадку не йти проти нього. Якщо ж натовп втягнув у себе, необхідно остерігатися як його країв, так і середини, уникаючи всього, що не рухається. Головне – не власти, а якщо впали, то необхідно закрити голову руками, підтягти під себе ноги і ривком негайно вставати.

Введення надзвичайного стану. На час введення надзвичайного стану можуть, як правило, встановлюватися наступні обмеження:

– особливий режим виїзду та в'їзду;

– обмеження свободи пересування територією, на якій введено надзвичайний стан;

– посилення охорони громадського порядку та об'єктів, які забезпечують життєдіяльність населення;

– заборона мітингів, вуличних демонстрацій, зборів, страйків, інших масових заходів;

– обмеження руху транспортних засобів.

Крім того, можуть вводитися й додаткові обмеження:

– комендантська година, тобто заборона знаходитися на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих пере-

пусток та документів, які засвідчують особу, в установлені години;

– обмеження свободи друку та інших засобів масової інформації шляхом введення попередньої цензури; при цьому можливий тимчасовий арешт друкованої продукції до скасування надзвичайного стану, а також тимчасове вилучення звукопідсилюючої апаратури та розмножувальної техніки;

– призупинення, після відповідного попередження, діяльності політичних партій та масових рухів;

– перевірка документів у місцях скупчення громадян, а у виняткових випадках – при отриманні даних про наявність у них зброї;

– особистий огляд речей, житла та транспортних засобів;

– обмеження або заборона продажу зброї, отруйних речовин, спиртних напоїв (допускається тимчасове вилучення у громадян вогнепальної та холодної зброї, боєприпасів, отруйних і вибухових речовин, а у підприємств, закладів та організацій – навчальної військової техніки і радіоактивних речовин).

Особливий режим управління з державних причин вводиться в ніч із суботи на неділю або з неділі на понеділок (після стихійного лиха – залежно від обставин). Вранці на перехрестях і площах з'являються військові патрулі та бойова техніка.

Під охорону армії беруться найбільш значимі заклади: вокзали, телестудії, банки, редакції газет тощо. Під контролем буде телефонний та поштовий зв'язок (зокрема, можуть відключатися автоматичні міжнародні лінії). Можливе припинення виходу більшості газет. На особливий режим із змінами в програмах передач буде переведене радіомовлення та телебачення.

У перші дні під контролем армії різко впаде злочинність. Робота торгівлі збережеться на попередньому рівні. Можливе покращання роботи транспорту, на вулицях стане вільніше. В особливому режимі можуть працювати фінансові установи, так що рахунки в банках будуть заблоковані. Скоріше за все, заняття у школах та вузах будуть відмінені. Необхідно продумати, з ким залишаться діти. Особливо це стосується працівників системи зв'язку, транспорту, постачання, виробничий режим яких може стати значно жорсткішим.

Необхідно завжди мати при собі документи, так як при порушенні комендантської години громадяни без документів затримуються на строк до трьох діб.

Щоб правильно орієнтуватися в ситуації, при появі військ необхідно налаштуватися на місцеву радіостанцію або включити телевізор. Можна зв'язатися зі своєю установою чи закладом, щоб з'ясувати, чи немає змін у режимі роботи, а коли ви на роботі – із сім'єю, щоб узгодити свої дії. При цьому серед оптимальних варіантів захисту сім'ї – від'їзд на дачу. Під час евакуації при собі необхідно мати документи (і саме в кишені, а не сумці чи машині), трохи продуктів і найнеобхідніші речі. Цінності брати не рекомендується, їх краще сховати в надійному місці. Можливі пограбування квартир, але досвід свідчить, що вони розпочинаються не раніше ніж через 2-3 дні після початку бойових дій.

Побачивши на вулиці зелену чи закамуфльовану воєнну техніку, водій будь-якого транспортного засобу повинен пам'ятати, що головною вулицею є та, якою їде ця техніка. Механік-водій бачить дорогу не через вітрове скло, а через триплекси, і пішохода чи навіть автомашину, які знаходяться занадто близько від танка, може і не помітити. До того ж він не чує окриків, сигналів автомобілів чи міліцейських свистків, а всю інформацію отримує від командирів тільки по радіо. На перехресті головним є військовий регулювальник.

Вищевикладене – тільки орієнтовний алгоритм дій. Усі надзвичайні ситуації – надзвичайні по-своєму. Але необхідно бути дуже обачливим та обережним, оскільки дії міліції і військових ведуться відповідно до чинного законодавства про введення надзвичайного стану, який передбачає обмеження прав і свобод громадян, а також установ, підприємств та організацій.

5. Стан і тенденції розвитку небезпек

5.1. Політична безпека

Забезпечення безпеки в політичній сфері – одна з головних функцій державного управління. Її мета – захист життєво важливих політичних інтересів суспільства (особистості, соціальних верств, спільноти в цілому) від внутрішніх і зовнішніх загроз. Специфіка цього завдання в Україні – безпека в умовах перехідного суспільства: у політичній сфері відбувається апробація різних, інколи протилежних моделей подальшого розвитку суспільства і держави /11, 24, 27, 62, 80, 112, 193, 194/. Ось чому основи системи національної безпеки, що орієнтовані на збереження стабільності, часто вступають у протиріччя з динамікою ідеологічного й державного життя.

Протягом 1992 – 2000 рр. в українському суспільстві неодноразово виникали загрози стабільності в політичній сфері. Головні з них /28, 59, 80/:

- загострення політичних суперечностей між Верховною Радою та Президентом України, законодавчою та виконавчою гілками влади;
- загострення суперечностей між «правими» і «лівими» та всередині політичних «таборів»;
- занадто часті відставки уряду;
- шахтарські страйки;
- перманентна зміна політичного керівництва АР Крим, високий рівень криміналізації державно-управлінських процесів у цьому регіоні;
- негативний вплив Російської Федерації та Туреччини на розвиток подій у Криму.

Вказані обставини були серйозним випробовуванням як для політиків, так і широкого загалу населення, що впливало на громадську думку в Україні. Але, на щастя, передкризові ситуації не спровокували загальну політичну кризу українського суспільства.

Щодо загроз політичній стабільності, то загальною продов-

жує залишатися ситуація, що склалася в економіці України /156, 193/. Тривале падіння обсягів виробництва, хронічні невиплати заробітної плати, зниження життєвого рівня населення провокують радикальні настрої, страйки, зростання популярності як «ультралівих», так і «ультраправих» політичних сил. Це призводить до накопичення нерозв'язаних проблем і незадоволення політикою центральних органів влади, ностальгії за колишнім «добробутом». Неабиякий дестабілізуючий вплив має сила інерції попередніх політико-ідеологічних настанов, неприхована заклопотаність деяких «публічних політиків» власним збагаченням /10, 80, 88, 124/.

Інші дестабілізуючі чинники:

- напруженість у відносинах між різними гілками влади;
- протистояння між політичними силами прокомуністичного і проросійського спрямування та націоналістичної і державницької орієнтації. Це призводить до різноспрямованих політичних та ідеологічних симпатій електоральних груп, які їх підтримують, аж до регіональної структуризації українського суспільства за ідеологічними ознаками. Останнє об'єктивно є реальною загрозою територіальній цілісності держави;

- напруженість на лінії «регіон – центр – регіон», боротьба регіональних політичних і фінансово-промислових еліт за вплив на прийняття рішень у центрі. Формування центрів регіонального впливу прослідковується досить чітко, особливо за результатами останніх виборів до Верховної Ради України (це АР Крим, Дніпропетровський та Донецький центри). У стадії завершення формування знаходяться Західний та Південний регіони. Безперечно, це зумовлено економічною, демографічною, культурною та історичною специфікою розвитку України;

- низький рівень авторитету державної влади. Він пов'язаний з проблемами розподілу фінансових і матеріальних ресурсів, бюджетною політикою центру, рівнем впливу «тіньової» економіки й криміналітету на прийняття політичних рішень, недостатньою ефективністю роботи органів державної виконавчої влади. За результатами соціологічних опитувань, тільки 2 % респондентів відзначили, що законодавча та виконавча влади у своїй діяльності враховують їх інтереси /80/. Сьогодні влада в очах громадсь-

кої думки позбавлена тієї сили й авторитету, які могли б стати запорукою подолання кризових тенденцій у суспільстві, його консолідації /90/. Це дуже небезпечно, бо державна влада та населення фактично перебувають у стані латентного конфлікту навколо ідей державотворення;

– низький рівень розвитку громадянського суспільства, що провокує конфліктогенність політичної сфери. Загрозу національній безпеці й стабільності держави, яка знаходиться на шляху зміни від тоталітарного до демократичного стану, становлять відсутність традицій поважати права людини й готовності цивілізовано вимагати їх дотримання. Процеси визнання й запровадження політичних і економічних свобод часто перетворюються на їх гіперболізовану лібералізацію.

Наслідком цих процесів може бути подальше зниження дієздатності держави та життєзабезпечення суспільства, відсутність узгодженого та координуючого впливу центральної державної влади на перебіг подій; незадовільне виконання політичними партіями ролі посередників між державою та населенням. Для більшості населення такий важливий елемент громадянського суспільства, як політичні партії, не є легітимним представником їх інтересів.

Крім внутрішніх загроз політичній безпеці України, були і залишаються зовнішні /31, 42, 49, 52, 59, 57, 62, 70, 71, 74, 76, 80, 83, 85, 99, 159/:

– остаточно невизначеність можливостей багато-векторної зовнішньої політики;

– неврегулювання міжнародно-правових відносин України з деякими сусідніми державами та експансіоністські зазіхання їх певних політичних сил;

– економічна залежність від міжнародних фінансових інститутів та монополізм Росії у постачанні паливно-енергетичних ресурсів в Україну;

– відсутність чіткої і прийнятої на законодавчому рівні стратегічної програми інтегрування в існуючі міжнародні системи колективної безпеки;

– поширення деструктивних антидержавних ідеологічно-пропагандистських матеріалів.

Сьогодні у політичній сфері найнебезпечнішими є:

- корупція і протекціонізм у державних структурах;
- низька ефективність державного контролю за виконанням прийнятих рішень;
- експансіоністські зазіхання частини політичних сил Російської Федерації та інших сусідніх держав;
- економічна залежність від інших країн;
- соціальна нестабільність у суспільстві;
- економічна залежність від міжнародних фінансових кіл;
- недосконалість законодавства, протиріччя між різними законодавчими актами;
- відсутність чіткого розподілу прав і функцій центральної та місцевої влади, державних органів на місцях та органів місцевого самоврядування;
- некомпетентність та безвідповідальність державних службовців;
- недостатня кваліфікація професійних політиків;
- відсутність системного аналізу управлінських рішень з погляду їх обґрунтованості, способу реалізації та суспільних наслідків;
- недосконалість виявлення політичних інтересів різних соціальних груп внаслідок невизначеності соціальної бази політичних партій;
- невизначеність правового статусу політичної опозиції, її стосунків з владою;
- складність реалізації громадянських прав етнічних меншин, у тому числі культурних, релігійних, освітніх, мовних;
- недостатня розробленість ідеології «політичної нації», відсутність ефективних ідеологічно-пропагандистських моделей суспільної солідарності та спільної історичної мети;
- низький рівень правової культури, правовий нігілізм населення України.

Усе це загрожує політичній безпеці України, ускладнює або унеможливорює реалізацію національних інтересів і обмежує суверенітет держави, права та свободи особистості.

Окремо необхідно торкнутися таких проблемних питань, як територіальна цілісність держави та збереження громадянського

миру, свобод і прав громадян.

Стверджувати, що реальної загрози єдності України не існує, було б великою помилкою з негативними наслідками. Сепаратизм тих чи інших регіонів є реальністю сьогодення. Інша справа, що він набуває нових форм і із політичного трансформується в торгово-економічний, у дискусії щодо статусу російської мови, тих чи інших напрямів та питань проведення адміністративної реформи і стимулюється не тільки зацікавленими в порушенні унітарності держави внутрішніми силами, а й зовнішніми /203, 204/.

Тому не випадково забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів визначено Концепцією (основами державної політики) національної безпеки України як один із пріоритетних національних інтересів /2/.

Нинішня територія України як держави утворилася під впливом постійної експансії з боку сусідніх народів. Нові території то включалися, то виключалися з її складу, не питаючи згоди. Тому це були не нові завоювання, а скоріше результат боротьби могутніх сусідів. Ця обставина породила розмаїтість населення України за національними, релігійними, мовними, культурними ознаками, що за необачної політики може використовуватися зацікавленими силами для підриву стабільності в державі і, безумовно, перетворитися у величезну загрозу цілісності та унітарності України. Це породило вкрай небезпечну байдужість до необхідності збереження територіальної цілісності та недоторканості кордонів України серед значної частини населення, навіть серед політичної еліти. Цей парадокс сучасного суспільно-політичного процесу в молодій, новоствореній державі, якою є Україна, особливо яскраво проявився при прийнятті Конституції України /20/. Як тут не погодитися з думкою, що «свобода, не виборена безпосередньо поколінням, яке її одержало, не завжди може бути адекватно ним оцінена та використана. Воно часто не знає до ладу ні її цінності, ні як нею скористатися» /59/.

Серед інтересів до України є два аспекти. Перший, щоб привернути її на свій бік, а другий – пов'язаний з територіальним чинником.

Загальновідомими є інтереси Росії щодо Криму та Чорноморського басейну взагалі. Досить гучною є «вотузня» деяких

політичних сил Росії з приводу східних земель України. Відносно довгий час не було ратифіковано Великий договір між Росією та Україною з вини деяких провідних фракцій у Державній Думі Російської Федерації. Так, 3 березня 1998 року голова Комітету з геополітики російської Держдуми А. Митрофанов заявив при розгляді питання щодо ратифікації Великого договору між Росією та Україною: «Такої держави, як Україна, не існує!», а голова думського комітету у справах СНД Г. Тихонов вручив при цьому голові української парламентської делегації В. Яценку текст звернення російських і українських (!) народних депутатів з вимогою провести в Росії, Україні та Білорусії «синхронний» референдум щодо об'єднання їх в одну державу, пригрозивши при цьому викинути «молодших братів» із залу засідань /85/.

Інший приклад: депутат Держдуми Російської Федерації С. Глозов на початку березня 1998 року провів у Краснодарі прес-конференцію, на якій заявив, що вищезазначений договір може ратифікуватися за умови повернення Росії Севастополя, Криму і коси Тузла. Остання є частиною Таманського півострова і має важливе значення, адже фарватер у Керченській протоці проходить між Керчу і косою Тузла. Таким чином, прохід суден із Чорного моря в Азовське здійснюється через внутрішні води України. Без сумніву, якщо коса відійде до Російської Федерації, з економічними інтересами України ніхто не рахуватиметься /85/. Про працю А. Дугіна «Основи геополітики. Геополітичне майбутнє Росії» (вийшла з друку у 1997 році, рекомендована як навчальний посібник в Академії Генерального штабу Російської Федерації), в якій заперечується право України на існування як суверенної та незалежної держави, – годі й говорити /40, 49/.

Відомі й заклики ура-патріотів Польщі, які зводяться до того, що: «Польща віддасть Краків і Варшаву, однак Галичини, Волині й ще дальшої частини України не зречеться» /70/. З перших днів незалежності надходять повідомлення і з Румунії про активну діяльність окремих політичних осіб та суспільних організацій, що висувають територіальні претензії до українських Буковини та Бессарабії. Таким же чином окремі турецькі політики визначилися щодо українського Криму /74/. Їх шанси на реалізацію цих

ідей будуть зростати в міру закріплення кримських татар, які поступово повертаються до Криму.

Політичному і державному керівництву України необхідно бути готовим до того, що практично усі сусіди в разі зміни їх політичного курсу та загострення внутрішньої політичної ситуації в нашій державі можуть висунути ті чи інші територіальні претензії. Збереження територіальної цілісності та незалежності держави не повинно обмежуватися тільки охороною державних кордонів і повітряного простору. Необхідно обов'язково передбачати заходи, спрямовані на збереження доступу до життєво важливих джерел сировини та інших ресурсів, необхідної продукції, ринків збуту товарів, свободи морів і космічного простору.

Для України (як свідчать результати останніх парламентських та президентських виборів) вкрай важливим політичним чинником є збереження громадського миру, свобод і прав громадян. Це повинно не тільки декларуватися в Конституції України та закріплюватися у відповідних законах та державних інститутах, а й реалізовуватися на практиці. Головний обов'язок органів державної влади – забезпечення дотримання цих прав, їх непорушності. Настав час проголосити ці категорії неперехідними цінностями та заявити про їх пріоритетні гарантії, бо Україні потрібні національна єдність та злагода. Будь-яка політична перемога будь-якої політичної партії обернеться поразкою, якщо буде завдано удар по державності, а суспільство перейде до конфронтації. Не можна не погодитися з висловлюванням колишнього секретаря Ради національної безпеки та оборони Горбуліна В.П., що постійними є тільки національні інтереси, а політичні є категоріями тимчасовими /24/.

Тому необхідно не тільки законодавчо заборонити пропаганду ворожби між народами та різними прошарками суспільства, а й прирівняти їх до закликів до громадянської війни, вживати рішучі, жорсткі заходи до тих, хто використовує неперевірену інформацію, яка шкодить державі, її авторитету та громадському миру. Демократія, її принципи та здобутки повинні стати засобом консолідації суспільства і зміцнення держави, а не навпаки.

Потрібно зауважити, що замість середнього класу, до якого в усіх цивілізованих державах належить науково-технічна і творча

інтелігенція, кваліфіковані робітники, підприємці, в Україні фактично створено лише мізерний прошарок.

Отже, можна очікувати, що в найближчі роки політична боротьба буде не менш гострою, існуватимуть інтриги різних політичних угруповань, партій, блоків. Тому необхідно бути готовим дати відсіч будь-яким спробам державного перевороту.

5.2. Економічна безпека

За час незалежності окремим структурним змінам в Україні був притаманний, як правило, безсистемний, спонтанний характер, практично не проводилася науково обґрунтована структурна перебудова економіки. Україна, за визнанням Президента України, втратила за цей період половину свого потенціалу, а майже половина її економіки «знаходиться в тіні» /156/.

За деякими даними /59/, напередодні 1996 року Україна посідала 20-е місце серед 26 постсоціалістичних країн за досягненнями ринкової трансформації. У січні 1998 року В. Горбулін констатував: «...у 1997 році істотного покращання в економічній сфері не відбулося. А те, що сьогодні відбувається у нашому економічному житті, можна класифікувати як уповільнене падіння і, мабуть, наближення до стагнації» /27/. Це дивно, якщо проаналізувати стартові можливості України.

Дійсно, потенційні економічні можливості України – перша десятка індустріально розвинених країн світу. Площі чорнозему дорівнюють четвертій частині світових. Науково-технологічний потенціал становить 6,5 % світового при 0,1% населення держави від чисельності планети. В Україні вперше в Європі виготовлено комп'ютер, вперше в СРСР створено прискорювач заряджених частинок, здійснена керована ядерна реакція, отримана «важка» вода. Загальновідомими є напрацювання світового рівня в галузі матеріалознавства, хімії, ракето- та літакобудування, суднобудування, наявність високих і критичних технологій. Духовний потенціал вражаючий: висока загальна освіченість, працелюбство населення, висока кваліфікація вчених та спеціалістів (954 чол. з вищою та середньою освітою на

1000 працюючих). Займаючи всього 3% території колишнього СРСР, Україна забезпечувала 23% його валового національного продукту /173/.

Сьогодні ж констатуємо: політичні та воєнні складові її статусу спираються на економічний базис, явно недостатній для того, щоб відігравати одну із провідних ролей на європейській арені.

Аналіз свідчить, що найбільшими загрозами для економічних інтересів України на сьогодні є /9, 10, 28, 41, 59, 62, 71, 80, 83, 86, 88, 112, 156, 183, 184, 198/:

- відсутність продуманої системи економічної безпеки;
- неефективність державного регулювання та керуваності соціально-економічними процесами;
- зростання «тіньової» економіки, посилення її криміналізації;
- свідомі чи несвідомі дії представників вищих органів державної влади та управління, спрямовані на шкоду національним інтересам України;
- соціальна незахищеність значної частини населення, зростання бідності;
- непослідовність і безсистемність при здійсненні економічних реформ, відсутність власної моделі реформ та їх ідеологічного забезпечення;
- деформована структура виробництва, відсутність науково обґрунтованої структурної перебудови економіки;
- неефективність податкової системи, масове ухилення від сплати податків;
- неефективність управління державним сектором економіки;
- корупція в державно-управлінській сфері;
- недосконалість національного законодавства, пов'язаного з регулюванням економічних процесів;
- домінування видобувних і базових галузей з низьким ступенем переробки сировини;
- енергетична криза;
- низький рівень замкнених циклів виробництва, у тому числі стратегічно важливої продукції, зокрема, військової техніки та озброєнь;

- низький рівень заробітної платні, відсутність мотивації до праці;
- значне падіння обсягів виробництва;
- незадовільна орієнтація на виробництво продукції проміжного споживання;
- застарілі технології у більшості галузей виробництва;
- витіснення України з частини зовнішніх ринків збуту продукції, зокрема, з країн СНД та Східної Європи;
- надмірна відкритість економіки, невиважена лібералізація зовнішньоекономічної діяльності.

Серед країн СНД в Україні найбільші темпи спаду обсягів виробництва промислової продукції і товарів народного споживання.

Значна частка проміжного споживання у валовому випуску товарів і послуг свідчить про вкрай недосконалу структуру виробництва, зростання цін на паливно-енергетичні ресурси, матеріали. Так, на виробництво валового внутрішнього продукту вартістю 1 дол. США в Україні витрачається майже у 10 разів більше палива, ніж у промислово розвинених країнах Європи /89/.

Спостерігається зниження питомої ваги нагромадження основного капіталу і збільшення частки приросту оборотних коштів. Це свідчить про скорочення інвестиційних можливостей держави та скрутне становище на підприємствах.

Зношеність основних фондів, які оцінювалися орієнтовно в 100 млрд. дол. США, у багатьох галузях досягла критичного рівня, бо не компенсується новими капітальними вкладеннями. В. Коломойцев ще в грудні 1997 року (газета «Зеркало недели») застерігав, що Україна стоїть перед загрозою повної втрати основних виробничих фондів.

На тлі загального спаду виробництва вдвічі зросла частка базових галузей (майже 50 %), а частка машинобудування та легкої промисловості зменшилася в кілька разів /10, 80/. Фактично відбувається руйнування тих галузей, заради розвитку яких і повинна працювати електроенергетика, паливна промисловість, чорна металургія. Це свідчить про відсутність системного підходу до здійснення структурної перебудови економіки і створює значну загрозу економічній безпеці України.

На фоні деградації власного виробництва сільськогосподарської техніки під іноземні кредити закуплено значну кількість техніки іноземного виробництва, що прив'язує аграрний сектор до іноземного товаровиробника і знищує власне сільськогосподарське машинобудування.

Спостерігається значна затовареність на складах виробничої продукції, що пов'язано із складностями її реалізації внаслідок низької конкурентоспроможності та платоспроможності споживачів.

Відбувся значний спад випуску продукції у галузях наукоємного виробництва. Відсутність державної підтримки наукоємних, технологічно розвинених галузей сприяє завоюванню вітчизняного ринку іноземними конкурентами.

Внаслідок нестабільності фінансового стану промислових підприємств у цілому по Україні не вдалося призупинити спад науково-технічної та інноваційної діяльності. Більша частина підприємств не виконували роботи, спрямовані на підвищення технічного рівня виробництва та продукції.

Складний стан справ і у капітальному будівництві, на який впливає зниження господарської активності, низькі фінансові можливості суб'єктів господарювання, обмеженість коштів забудовників, дефіцит державного і місцевого бюджетів.

Причинами вкрай незадовільної роботи промисловості є низька конкурентоспроможність значної частини вітчизняної продукції, постійна нестача коштів, криза платежів, заборгованість щодо заробітної плати, низький рівень структурної перебудови, імпорту продукції, яка може вироблятися на підприємствах України, податковий тиск, низька продуктивність праці, безвідповідальність за виконання завдань з боку значної частини керівників підприємств, втрата керованості державним сектором економіки.

Відзначається нестабільністю ситуація і в паливно-енергетичному комплексі. Видобуток первинних енергоносіїв у перерахунку на умовне паливо щорічно скорочується. У глибокій кризі перебуває вугільна промисловість. На сьогодні Україна є найбільшим у світі імпортером природного газу і посідає перше місце за його споживанням на душу населення. Гіпертрофована структура спо-

живання паливно-енергетичних ресурсів із завищеною часткою газу та величезною марнотратністю негативно впливає на забезпечення енергетичної безпеки. За роки незалежності практично нічого не зроблено для диверсифікації джерел і шляхів постачання нафти та газу.

Через занижену частоту в українській енергосистемі колишні країни-імпортери Східної Європи підключилися до енергосистеми Західної Європи. Україна фактично втратила традиційний ринок експорту електроенергії і, таким чином, відповідну частку валютних надходжень до державного бюджету, а до кінця не сформований вітчизняний ринок електроенергії паралізований масовими неплатежами.

Дуже напружена ситуація склалася у тваринництві. Щороку гинуть сотні тисяч голів великої рогатої худоби, мільйони свиней. Фактично призупинено існування більшої частини птахофабрик. Одночасно з інших країн масово завозяться м'ясо, неякісні концентрати.

На економічній безпеці вкрай негативно позначається спад у сільському господарстві. Під зернові культури практично не вносяться мінеральні добрива. Не вистачає високоякісних сортів насіння, а для його закупки витрачаються вкрай обмежені кошти. Фактично не створюються передбачені законодавством страхові запаси зерна. Володіючи найбільшими у світі запасами чорноземів, Україна вимушена масово закупати зерно за кордоном. Вивчається питання про закупівлю цукру-сирцю. Вплив на ринок таких стратегічних продуктів, як цукор, олія, спирт, горілка, практично втрачено.

Ринки товарів, які виробляються базовими галузями, перетворилися на придатки ринку енергоносіїв. Запровадження бартерних відносин і робота на давальницьких умовах впродовж останніх років виключали виробників з ринкових відносин. Прикриваючись гаслами «захисту національного товаровиробника» та «розвитку ринкових відносин», урядовці різних рівнів, нехтуючи національними інтересами і законом, активно підтримують комерційні структури, діяльність яких на ринку енергоносіїв відзначається антиринковим характером, зате приносить величезні дивіденди. Таким чином, замість ринкової економіки

з розвиненими товарно-грошовими відносинами в Україні утвердилася економіка товарних відносин, що призвело до кризи платіжів, зменшення надходжень до державного бюджету і поглиблення економічної кризи.

Розвиток сільського господарства та його входження в ринок гальмує відсутність цінового паритету на сільськогосподарську та промислову продукцію. У 5 разів зросли ціни на промислову продукцію порівняно з цінами на сільськогосподарську /10/. Зменшилася закупівля сільськогосподарськими товаровиробниками автомобілів, зернозбиральних комбайнів, мінеральних добрив.

Спостерігається катастрофічний занепад багатьох українських сіл. Сільське населення старіє. Тисячі сіл не мають шкіл.

Бюджетна політика недостатньо враховує національні інтереси. Не раціонально використовуються кошти державного і місцевих бюджетів, у тому числі, із резервного фонду Кабінету Міністрів. Зростає контроль над бюджетом і в цілому фінансовою політикою в Україні з боку міжнародних фінансових організацій /41, 80, 83/.

Основними причинами невиконання бюджету є зниження обсягів виробництва продукції, погіршення розрахунково-платіжної дисципліни, зростання заборгованості підприємств перед бюджетом, значні обсяги бартерних операцій. Скорочення дефіциту бюджету досягається за рахунок тривалих затримок виплати заробітної плати та інших соціальних виплат /183/.

Криза платежів набула загрозливих масштабів. Спостерігається значне погіршення фінансового стану підприємств та організацій. Їх прибуток знижується і відповідно зростає кількість збиткових. Так, якщо у 1990 році збитковим було кожне одинадцятье підприємство, то вже в 1997 – кожне друге /88/.

На забезпечення економічної безпеки негативно впливає прискорення темпів зростання готівки поза банками. Рівень монетаризації валового внутрішнього продукту за останні роки впав у декілька разів, що означає згорання грошових відносин і погіршення ділової активності та економічної ситуації. Спостерігається процес зменшення питомої ваги довгострокових кредитів, наданих комерційними банками. Резервні активи України на порядок менші рівня резервів, встановленого у світовій практиці,

а це означає, що вони не можуть забезпечити ефективне фінансування імпорту товарів і послуг.

Складною залишається ситуація із забезпеченням зовнішньоекономічної безпеки України. Від'ємне сальдо за підсумками утворюється за рахунок торгівлі з Російською Федерацією. Одно-векторність географічного спрямування величезних обсягів зовнішньоторговельного обороту України не сприяє забезпеченню її економічної безпеки. Причому існуюча структура експорту (товарна структура в основному формується за рахунок поставок чорних металів та виробів з них) негативно впливає на структурну перебудову економіки, поглиблює її технологічне відставання і сприяє деіндустріалізації держави та перетворенню її на сировинний придаток розвинених країн.

Викликає занепокоєння те, що понад 50 % від загального імпорту складають продукти критичного імпорту, тобто нафта, нафтопродукти, газ. При цьому весь обсяг їх транспортування здійснюється через російську територію (переважно з Російської Федерації та Туркменістану). За цих умов Росія буде намагатися використовувати ситуацію, що склалася, у власних національних інтересах: для ізоляції української економіки у штучному економічному просторі, де домінують російські інтереси, а також (за необхідності) для політичного та економічного тиску.

Посилення боргової залежності України ставить під загрозу її економічну безпеку. Значною є заборогованість перед державним бюджетом підприємств, які отримали іноземні кредити під гарантії уряду України.

Серйозну стурбованість викликає зростання «тіньової» економіки та посилення її криміналізації. Її обсяги, за різними оцінками, становлять від 40 до 75 % ВВП /80, 156/. Так, Т. Кузьо наводить приклад /62/, що із 30 млн. т нафти, завезеної в Україну у 1992 році, 8 було переправлено контрабандою за кордон і перепродано. Із 5 млрд. дол., які того ж року Україна заробила за рахунок експорту нафтової продукції, державна казна отримала лише 97 млн. дол. /55/.

«Тіньова» економіка негативно впливає не тільки на загальний стан економічної безпеки, а й на її окремі складові (енергетичну, фінансову, зовнішньоекономічну). Непослідовна економіч-

на політика сприяє посиленню «тінізації» виробництва, а останнє спотворює офіційні дані про реальний стан економіки держави. За даними обстеження доходів і витрат 2025 домогосподарств, яке проводилося під егідою Світового банку в липні 1995 року, в усіх областях та Криму встановлено, що українці витрачали удвічі більше грошей, ніж офіційно одержували /69/.

Таким чином, стан і тенденції розвитку небезпеки в економічній сфері та кількість раніше допущених помилок і прорахунків досягла тієї критичної маси, перевищення якої може бути катастрофічним і вимагає невідкладних, адекватних та узгоджених заходів з боку усіх гілок державної влади. Перш за все, необхідно розробити систему забезпечення економічної безпеки як комплекс скоординованих, пов'язаних у часі і просторі, збалансованих за ресурсами заходів, адекватних як внутрішнім, так і зовнішнім загрозам, та визначити систему індикаторів економічної безпеки, їх порогові значення, вихід за межі яких призводить до руйнівних процесів в економіці. Монопольне становище Росії у сфері поставок енергоносіїв є могутнім важелем її впливу на Україну, що необхідно розглядати як загрозу національній безпеці України, а тому вимагає вжиття невідкладних заходів /184/.

5.3. Соціальна безпека та демографічний чинник

Соціальна структура українського суспільства значною мірою детермінована реаліями соціального розвитку попередніх років. Сучасне суспільство характеризується невизначеністю і несформованістю соціальних цінностей. Старі цінності (утвердження соціальної однорідності та рівності, колективізму) уже відкинута, а нові (свобода, рівність можливостей, диференціація доходів) ще не «працюють». Це й обумовлює відсутність соціальної консолідації українського суспільства та соціальну напругу в ньому /108/. Тому логічною є думка колишнього Секретаря Ради національної безпеки та оборони України В. Горбуліна: «...сьогодні на перший план у сфері національної безпеки висувуються, перш за все, внутрішні фактори. Мова йде не тільки про економіку. Дуже багато залежить і від рівня соціальної напруги» /28/.

Інтереси людей досить часто не співпадають з інтересами суспільства, що викликає конфліктні ситуації. Відомий соціолог Л. Козер визначав конфлікт як «боротьбу, що виникла через дефіцит влади, статусу чи засобів, необхідних для задоволення цінностей та посягань і передбачає нейтралізацію, утиск чи знищення цілей суперників» /59/. А соціальна напруженість є принципово конфліктною, оскільки це ситуація усвідомлення ворожості, ціннісної не-сумісності, неврахування інтересів одного соціального суб'єкта іншим.

Аналіз тенденцій розвитку соціальних процесів, які відбуваються в Україні, призводить до невтішних висновків: сьогодення соціально-економічна практика руйнує соціальні очікування і прагнення значної частини потенційно соціально активних громадян /10, 50, 59, 69, 80, 108, 116, 155, 156, 183/. У результаті в соціальному аспекті українське суспільство поділяється на прихильників ринкових відносин і державного соціалізму, демократії і адміністративних методів, переважаючої державної благодійності в соціальному захисті та здійсненні самозахисту в напрямі поширення повноважень кожної окремої особи щодо управління власною долею, тобто в напрямі реалізації власного потенціалу /69, 108, 198/.

Ілюстрацією цього є «вектор ворожості» («зневаги») українського суспільства в соціальній площині, спрямований проти еліти. Так, зокрема, проти депутатів парламенту він дорівнював 25,1 %, директорів державних підприємств – 21,7 %, уряду – 14,6 % /59/. Складається враження, що державна влада та народ не люблять один одного. Але параметр цієї «любові» повинен бути у межах системи національної безпеки. Можна погодитися, що зазначеним параметром, своєрідним консолідуючим фактором могла б стати ідея «соціальної безпеки», основним лозунгом якої повинно бути: «Від безпеки кожного – до стабільності суспільства» /28/. Час покаже, чи буде ця ідея реалізована практично. Відомо, що в історії людства через відсутність концепцій розвитку суспільства гинули цивілізації. Зокрема, Е. Штерман пише: «Розклад і загибель античної цивілізації є наслідком відсутності власної духовної культури Риму. Досягнення Риму знаходяться в області державності, техніки, але філо-

софію, мистецтво, навіть релігію він запозичив у етрусків, а потім у греків» /72/.

Реальна заробітна плата, як і реальний розмір такого важливого виду доходів, як середня пенсія, зменшуються, і вже у 1992 році за межею бідності опинилася більша частина населення /59/. Одночасно відбуваються процеси, за яких 75 % роздержавленого майна стали володіти всього 3 % населення України /50/. Такий поділ продовжується, і в ньому закладена соціальна небезпека з великою потенційною вибуховою силою.

Наслідком негативних тенденцій соціального розвитку є зростання страйкового руху. Основну частину страйкуючих становлять працівники вугільної промисловості. Страйки шахтарів призвели до реальної загрози економічній безпеці держави у 1996 році, коли на межі зупинки опинилися коксохімічні та металургійні заводи, а зупинка ряду ТЕЦ через відсутність вугілля призвела до критичного падіння частоти струму в енергосистемі України. Необхідність докорінної реструктуризації вугільної промисловості, що пов'язано з масштабними негативними соціальними наслідками, дозволяє розглядати її як джерело потенційних і реальних загроз національній безпеці України.

Серед несприятливих тенденцій у соціальній сфері – загострення ситуації на ринку праці. Фактичне безробіття значно перевищує офіційно зареєстрований рівень. Так, за підсумками спеціального дослідження у жовтні 1995 року, встановлено: реальний рівень безробіття складав 4,7 %, що в 13 разів (!) перевищує офіційний, при одночасному скороченні попиту на робочу силу на ринку праці. При цьому в загальній кількості громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, 70 % – жінки, що є соціально несправедливим, а тому і соціально небезпечним /80/. Таким чином, баланс трудових ресурсів спотворено. Продовжують руйнуватися висококваліфіковані наукові та виробничі колективи. За умов масового дефіциту висококваліфікованих кадрів маємо багаточисельну резервну армію праці (безробітних). Зауважимо, що 20 % населення, які стануть безробітними, можуть призвести до зміни соціального устрою /28/.

Соціально-політичній стабільності в державі загрожує і постійне зростання вартості житлово-комунальних послуг.

Проблема в тому, що значна частина населення не може вчасно оплатити житлові і комунальні послуги.

До небезпечних тенденцій у соціальній сфері, які загрожують національним інтересам, необхідно віднести:

- зникнення стимулів до продуктивної праці, руйнація обґрунтованої міжгалузевої, міжкваліфікаційної, міжпосадової диференціації заробітної платні, втрата соціально-професійного статусу численними соціальними групами;

- руйнування системи відтворення науково-технічних кадрів, зниження суспільного статусу їх діяльності та значний відтік молоді із сфери науки, техніки, освіти і культури;

- реальна можливість втрати інтелектуального потенціалу населення (у середньому щорічно Україну залишає 200 тис. чол., причому більшість із них – у продуктивному віці та з професійною освітою);

- вихід за межі правового поля соціально-трудових відносин;

- масове зубожіння населення;

- зниження споживання найважливіших продуктів харчування нижче мінімально допустимих фізіологічних норм;

- поширення насильства та соціальних хвороб: алкоголізм, наркоманія, злочинність;

- руйнування інституту сім'ї (в Україні кількість померлих від алкогольних отруєнь у 1992-1998 рр. зросла на 53 % /59/);

- руйнування галузей соціальної сфери (освіти, охорони здоров'я, культури);

- поширення корупції та злочинності і, як наслідок, відчуття незахищеності громадян (у 2000 році Україна зайняла третє місце в світі за індексом корупції).

Демографічний чинник. Відзеркаленням соціально-економічних проблем є динаміка розвитку демографічної ситуації. Аналіз свідчить про наявність глибокої демографічної кризи /59, 69, 80, 115, 116/. За основними показниками природних змін населення (народжуваність, смертність, природний приріст) Україна знаходиться навіть після республік колишнього СРСР.

Реальною загрозою для перспектив розвитку нації стали обсяги і темпи депопуляції внаслідок значного перевищення кількості померлих над кількістю народжених. Так, сумарний показ-

ник народжуваності у 1995 році становив усього 1,6 дитини на одну жінку і має стійку тенденцію до зниження. Україна перебуває на межі, коли процес депопуляції набирає незворотного характеру /69, 80/.

Стан здоров'я населення погіршується – тільки кожен п'ятий може вважатися здоровим /80, 116/. Техногенне та радіоактивне забруднення атмосфери, ґрунтів, водойм у більшості областей спричиняє численні мутантні ушкодження генів. Це може призвести до біологічно зумовленого зниження народжуваності, зростання потворності серед новонароджених, поширення спадкових хвороб. Одночасно зростає смертність населення. Тільки протягом 1994 року середня тривалість життя скоротилася на 1 рік. Жодна країна світу (за межами колишнього СРСР) не знає таких темпів. Причому невинне зростання смертності спостерігається в усіх вікових групах /69, 116/. За рівнем народжуваності (9,8 %) Україна посідає останнє місце серед колишніх республік СРСР /59, 115/.

Не можуть залишатися поза увагою негативні тенденції щодо розвитку корінного населення – українців, зокрема, це процес зменшення питомої ваги українців у складі населення (у середньому з темпом 0,15 % у рік) та нижчі показники демографічного відтворення порівняно з іншими національностями /80/.

Отже, в таких умовах необхідною є термінова розробка комплексної державної програми оздоровлення народу України.

5.4. Воєнна безпека та оборонно-промисловий комплекс

Фундаментом національної безпеки є воєнна безпека. За її наявності можливе вирішення усіх інших завдань щодо забезпечення національної безпеки: створення необхідних умов для стабільного розвитку політичних, економічних, соціальних, духовних, інтелектуальних, екологічних демографічних засад суспільства. При цьому принципово, що воєнна безпека не може досягатися лише за рахунок організації оборони держави, бо передбачає ефективні заходи у політичній, економічній та інших сферах суспільного життя /56/.

Впродовж останніх років підвищилася роль політичного, духовного, економічного та науково-інтелектуального факторів, здатних за певних умов нейтралізувати зовнішні загрози. Проте в міжнародних відносинах принципи силового балансу і силової взаємодії залишилися в якості дозволеного інструмента зовнішньої і внутрішньої політики /99, 105, 210/. З огляду на тенденцію подальшого розпаду держав за етнічно-релігійними ознаками, а також враховуючи, що Україна розташована в центрі трьох цивілізацій, наявність боєздатних Збройних Сил, готових забезпечити захист незалежності та територіальної цілісності держави, є основним силовим фактором національної безпеки /99, 189, 210/.

З іншого боку, геостратегічна особливість нинішнього етапу будівництва у сфері воєнної безпеки України має наступні особливості: наявність сусідніх країн, які остаточно не визначилися щодо своїх військово-політичних пріоритетів /46/; неучасть України в оборонних союзах; відсутність дієвого механізму безпеки у Центральній та Східній Європі; пошуки Російською Федерацією свого місця в Європі /94/. Ще не завершене оформлення у двосторонньому договірно-правовому відношенні територіальних кордонів України /76/, при тому, що деякі політичні кола в сусідніх державах висувають до України територіальні претензії /74/. Ніхто не дасть гарантій, що у процесі поширення НАТО на Схід України не опиниться в ролі «буферної» держави. Але Україні, яка вистраждала свою незалежність протягом століть, бути пронатівською чи проросійською принизливо. Для недопущення цього необхідно проводити зважену центристську політику, передусім у питаннях воєнної безпеки.

Якщо ж враховувати, що воєнний потенціал сусідніх держав з погляду їх бойових можливостей зростає, а воєнно-політичні обставини можуть досить швидко змінюватися, то зазначений потенціал може стати величезною загрозою для національних інтересів України. За таких умов домінантою повинна бути теза: незважаючи на те, що сьогодні для України конкретної воєнної загрози з боку інших країн немає, воєнна небезпека є реальністю. Вона впливає із складного і суперечливого розвитку суспільних процесів, що відбуваються як у світі, так і у сусідніх дер-

жахав. Конфлікти, які відбулися в Придністров'ї, Абхазії, колишній Югославії, Нагірному Карабасі, Чечні, – яскраве тому підтвердження.

Тому, незважаючи на позитивні зміни, що сталися в Європі останніми роками, питання захисту суверенітету, незалежності та недоторканості кордонів залишається актуальним.

Сьогодні будівництво Збройних Сил здійснюється відповідно до Державної програми розвитку Збройних Сил на період до 2005 року /174/. Її головна мета – «створення оптимальних за чисельністю, мобільних, добре озброєних і всебічно оснащених Збройних Сил з урахуванням принципу оборонної достатності та економічних можливостей держави, з максимальним використанням існуючої інфраструктури». Відповідно до програми передбачається штатна чисельність Збройних Сил (на початок 2000 року) 350 тис. військовослужбовців, що становитиме 0,67 % від чисельності населення України (для порівняння: у більшості розвинених країн світу цей відсоток становить 0,8 – 1 %), а щільність військ на довжину кордону становитиме 1 тис. чоловік на 20,8 км (для європейських країн – 1 тис. чоловік на 14 км) /45/. Найближчим часом повинна бути затверджена Державна програма розвитку озброєння та військової техніки. Зроблені реальні кроки щодо розподілу повноважень між Міністерством оборони України та Генеральним штабом Збройних Сил, здійснено перехід на нову систему воєнно-адміністративного розподілу території країни.

До 2005 року буде розформована 43-я ракетна армія, переформовані у бригади 4 – 5 механізованих дивізій, розформовані 5 авіаційних дивізій, на 10 – 12 авіаційних бригад (баз, полків) зменшиться бойовий склад Військово-Повітряних Сил. Крім того, буде скорочено майже 500 військових структур. Планується вивести з бойового складу застарілі зразки озброєння й військової техніки, зокрема, літаків – понад 600, гелікоптерів – майже 400.

Отже, мова йде про невелику боєздатну та мобільну армію. Але для досягнення цього потрібні кошти на відповідне озброєння і військову техніку. Як зазначає генерал армії України В. Радецький: «Досвід військового будівництва показав, що простим

реформуванням військових частин, які нам дісталися у спадщину після розвалу СРСР, досягнути вищезазначених якісних параметрів неможливо» /99/. Необхідно вкласти значні кошти для забезпечення армії високопрофесійним особовим складом, високоточними системами озброєння та сучасною військовою технікою. На жаль, таких коштів держава сьогодні не має.

Бюджетних коштів, які виділяються на оборону, практично вистачає тільки на виплату грошового забезпечення військовослужбовців, оплату продовольства, речового майна та комунальних послуг. Що ж до фінансування закупівлі озброєнь, розвитку військової науки, науково-дослідних робіт, бойової, оперативної та мобілізаційної підготовки, то вони фінансуються за залишковим принципом. Так, наприклад, із запланованих у 1996 році на закупівлю озброєнь бюджетних коштів (майже 100 млн. дол. США) можна було купити лише два літаки Су-27 або три МіГ-29 /80/. Для прикладу: у Польщі оборонні витрати в 1999 році з розрахунку на одного громадянина склали 89 доларів США, в Угорщині – 88 проти 8,9 доларів в Україні /175/. І це при тому, що Польща та Угорщина, які також скорочують національні збройні сили, є членами НАТО. Саме завдяки цьому вони можуть утримувати значно меншу їх чисельність. Україна ж, як справедливо підкреслює міністр оборони України генерал армії України О. Кузьмук, вимушена розраховувати тільки на себе /174/.

Через відсутність поповнення необхідними запасними частинами, іншими матеріальними засобами, несвоєчасне проведення регламентних робіт і ремонту бойовий потенціал Збройних Сил зменшується. Так, у 1996 році він становив 55 % від того, який був у 1991 році /80/.

За такого зменшення витрат на оборону підтримувати Збройні Сили України на належному рівні, оновлювати озброєння і військову техніку дуже важко. Фахівці вважають, що задоволення потреб Міністерства оборони в коштах повинно бути не менше ніж 3,3 – 3,5 % від ВВП /45/. Існує думка, що при збереженні нинішнього рівня воєнних витрат у перспективі Україна не зможе утримувати армію чисельністю понад 30 тис. чоловік, а тому існуючий рівень фінансування неминуче призведе до втрати боєздатності Збройних Сил /80/.

Висновок повинен бути однозначним: рішення щодо різкого необґрунтованого скорочення військового бюджету дуже зашкодило обороноздатності держави /227/.

Це буде ще більш очевидним, якщо перерахувати фактори прямого негативного впливу на військовий бюджет, які не враховувалися:

- постійне зменшення відсотків від ВВП, які виділялися на оборону, відбувалося на фоні різкого падіння національного ВВП;

- вплив інфляції, масштабів якої не знала жодна держава;

- лібералізація цін, спрямована тільки на зростання, призвела до того, що військову техніку та озброєння, інше військове майно практично неможливо придбати.

Збройні Сили залишилися наодинці з проблемами, які також вимагають фінансування: скорочення їх чисельності, будівництво житла для військовослужбовців та інші питання соціального захисту. Зокрема, бюджетні видатки на житлове будівництво скоротилися порівняно з 1992 роком у кілька разів. Внаслідок цього у Збройних Силах налічується понад 60 тис. безквартирних офіцерів /175/. Крім того, понад 80 % офіцерів оцінюють матеріальний рівень своєї сім'ї нижче середнього /175/.

У 1997 році Збройні Сили не отримали з державного бюджету жодної гривні на безпосередню реалізацію вищезазначеної Державної програми розвитку Збройних Сил /45/. Але є межа в обсязі фінансування, нижче якої ставиться під сумнів сама можливість їх існування.

Основу воєнної стратегії завжди становила матеріальна база. Сьогодні ми живемо в епоху високотехнологічних війн шостого покоління, коли високоточними ударами з космосу та повітря знищується економічний потенціал держави, а її політика змінюється на користь переможця /54/. Існує думка, що війни сьомого покоління будуть вестись із застосуванням біотехнічних систем як ефективніших та економічно вигідніших /19, 35, 54/. Так, В. Гулін пише: «Великі надії в озброєній боротьбі майбутнього покладаються на інформаційні та інші види «несмертельної» зброї. Вважається, що сучасні, а тим паче армії майбутнього, залежать від інформації, яка може призвести їх до небоєздатного

стану, оглушуючи та осліплюючи засобами радіоелектронного тиску» /35/. Такої ж думки дотримується і І. Воробйов, підкреслюючи при цьому важливість космічних засобів /19/. США продовжують інтенсивні пошуки нових можливостей для досягнення стратегічної переваги у цьому ж напрямі /12/.

Досвід війни у Перській затоці та Югославії показав, що зусиллями РЕБ досягалася повна перевага авіації над засобами протиповітряної оборони і поки немає надійнішого захисту від ударів високоточної зброї, ніж засоби РЕБ, і в подальшому їх роль та питома вага у досягненні успіхів у бойових діях збільшуватиметься /99, 199/.

Згідно з затвердженим Положенням «Про Генеральний штаб Збройних Сил» розширені його права щодо стратегічного планування застосування Збройних Сил та інших військових формувань. Існує думка, що це стало основою створення єдиної системи керівництва Воєнною організацією держави /44/. Але це не так. Проблема полягає у тому, що питання планування застосування інших військових формувань (Прикордонних військ, Внутрішніх військ МВС, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи) на період бойових дій, а також підпорядкування та управління не повною мірою обумовлені законодавчою базою /98/.

Згідно зі ст. 17 Конституції оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладаються на Збройні Сили, а згідно з п. 17 ст. 106 Президент є Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил. Але до їх складу військові формування силових міністерств і відомств не входять /1/. У Концепції національної безпеки введено таке поняття, як Воєнна організація держави, яка включила вище перераховані формування /2/. Але проблема таким чином вирішена бути не може. Зокрема, залишилися без належного законодавчого оформлення наступні принципи питання: кому підпорядкована Воєнна організація держави? хто відповідає за планування її застосування? які способи її бойового застосування?

Незважаючи на те, що Указом Президента затверджене Положення «Про Міністерство оборони України і Генеральний штаб

Збройних Сил», де розподілені повноваження між ними /44/, проблема наповнення конкретним змістом оперативного управління (як суто військового) та адміністративного (як суто державного) поки остаточно не вирішена /97, 185/. Це заважає вирішенню іншого дуже важливого і принципового питання – встановленню демократичного контролю над оборонною політикою. Невирішення останнього призводить до того, що, як зауважує К. Доннелл: «військові побоюються, що некомпетентні цивільні чиновники завдадуть армії непоправної шкоди...вони переконані, що краще знають потреби Збройних Сил», а «цивільні спеціалісти і політики з презирством ставляться до військових і не визнають їх законних потреб» /38, 39/. Це, безумовно, шкодить воєнній безпеці. Як тут не погодитися з колишнім начальником Генерального штабу Збройних Сил генерал-полковником О. Затинайко: «Усі добре розуміють, що збереження нашої держави не можливе без наявності Збройних Сил, але деякі політики бажають, щоб вони при цьому були і дешевими. Це хибний погляд. Не буває дешевих армій, буває лише дешеве гарматне м'ясо» /45/.

Заслужують на увагу і досить критичні зауваження деяких авторитетних фахівців у сфері воєнної безпеки щодо змісту Закону України «Про Раду національної безпеки та оборони України», особливо щодо необхідності введення до її складу Начальника Генерального штабу Збройних Сил України /34/.

Назріла необхідність внести відповідні зміни та доповнення до Воєнної доктрини для приведення її основних положень у відповідність з реаліями сьогодення /32, 96, 189/.

Сьогодні система мобілізаційної підготовки не відповідає існуючій нормативно-правовій базі та структурі державного управління. Через демографічну кризу різко загострилася проблема накопичення мобілізаційних резервів Збройних Сил. Мають місце значні труднощі з їх укомплектуванням якісним особовим складом.

До цього часу так і не створена єдина система тилового, технічного, інших видів забезпечення Збройних Сил України та військових формувань.

На жаль, ще не опрацьовано багато питань стратегії та опе-

ративного мистецтва в умовах України, не завершено створення теорії воєнної безпеки країни /55/. Воно і не дивно, бо оборонні дослідження практично не фінансуються. Якщо у 1992 році майже 72 % витрат спрямовувалися на фундаментальні дослідження, то у 1999 році цей показник був на рівні 0,01 % /176/. Але відомо, що: «...від правильної і своєчасної оцінки воєнно-політичної ситуації багато у чому залежать теоретичні висновки щодо безпеки і практичні кроки її забезпечення. Метод проб і помилок в умовах росту чисельності збройних конфліктів, локальних війн, воєнних загроз не може застосовуватися. Необхідний глибокий теоретичний аналіз застосування широкого кола дисциплін, методу системного аналізу, математичного моделювання, тобто увесь теоретичний арсенал оновленої воєнної науки» /114/.

Оборонно-промисловий комплекс. Потрібно наголосити на необхідності збереження оборонно-промислового комплексу (ОПК) як однієї із найважливіших складових обороноздатності держави, а також збереженні та ефективному використанні його науково-технічного потенціалу. На жаль, і у цій важливій сфері спостерігається ряд тенденцій, які негативно впливають на загальний стан національної безпеки держави. Правда, аналогічні процеси відбуваються і в Росії /125/, з якою ми останнім часом налагоджуємо все тісніше воєнно-технічне та економічне співробітництво /46/.

Як відомо, Україна успадкувала значну частину ОПК колишнього СРСР. Але вона виявилася неадекватною ні новим реаліям, ні рівню безпеки, ні економічним можливостям держави. Вона забезпечувала виробництво 17 % усієї військової продукції колишнього СРСР, але випуск кінцевої ледве доходив до 3 % /44/. Тобто замкнені цикли основних видів озброєнь і військової техніки були практично відсутні.

Різке зменшення витрат на оборону надзвичайно ускладнило ситуацію. Було втрачено значну частку виробничого потенціалу. У 1996 році більшість підприємств ОПК опинилися на межі банкрутства. Якщо у 1991 році близько 700 підприємств виробляли продукцію військового призначення, то у 1996 році їх залишилося тільки 400, та й ті виробляли всього 7 % від об-

сягів 1991 року /80/. Середня спискова чисельність працівників оборонних підприємств та науково-дослідних установ скоротилася вдвічі. Безпосередньо у 1996 році у виробництві озброєнь та військової техніки було зайнято всього 11 % від загальної частини працюючих в ОПК. Науково-експериментальна база руйнується. Розпалися або знаходяться на межі розпаду багато науково-виробничих колективів, які створювалися впродовж десятиліть /80/. Так, якщо у 1995 році 133 конструкторських бюро і науково-дослідних інститути виконали для ОПК 600 НДДКР, то у 1999 році у ОПК реально працювало тільки 19 науково-дослідних структур /176/.

У той же час: «...провідні країни НАТО продовжують займати однозначну позицію, яка передбачає нарощування обсягів експорту озброєнь і військової техніки. Такий підхід зумовлений, насамперед, важливістю ролі, що відіграє продаж озброєнь у підтриманні на належному рівні їх власних ОПК.... Президент США у 1995 році навіть видав спеціальну директиву, що передбачає активну участь високих посадових осіб у діяльності щодо експорту озброєнь та військової техніки (ОВТ)» /118/. При цьому доведено, що військово-технічне співробітництво та експорт ОВТ є важливим елементом системи забезпечення національної безпеки /101/. Торгівля зброєю і відповідними технологіями була і залишається однією із найважливіших сфер зовнішньоекономічної діяльності, забезпечує існування оборонної промисловості, знімає значну частину фінансового тиску з бюджету /209, 227/. Здавалося б, саме в цьому напрямі мав пролягати шлях не тільки збереження, а й модернізації нашого ОПК.

Але незважаючи на це, фактично тільки з 1996 року почалось проведення тієї політики міжнародного військово-технічного співробітництва та кооперації, експортної політики, яка є нормою поведінки усіх розвинених країн світу.

ОВТ є одним із небагатьох конкурентоспроможних видів вітчизняної продукції. Існують непогані перспективи подальшого просування продукції українського ВПК (танків, авіаційної техніки, продукції суднобудування) у Південно-Східній Азії. Український ВПК чудово себе зарекомендував на багатьох найпрестижніших світових виставках ОВТ. Україна має всі шанси в

найближчій перспективі залишитися серед провідних світових експортерів ОВТ /78/.

Тому погодитися з твердженням, яке наведене у науковій доповіді НІСД: «...у багатьох випадках займатися розробкою та виробництвом озброєнь і військової техніки просто не вигідно», не можна /80/.

Отже, зміни в міжнародних відносинах, розвиток української державності та національні інтереси вимагають створення такої системи воєнної безпеки, яка б забезпечила надійний захист суверенітету і територіальної цілісності. Це можливо тільки за наявності в державі Збройних Сил, які б відповідали сучасним вимогам. На сьогодні для цього необхідно, у першу чергу, забезпечити необхідний рівень їх фінансування та адекватне нормативно-правове супроводження процесу їх подальшого будівництва. Актуальним є вдосконалення Воєнної організації держави взагалі (перш за все, в організаційно-правовому аспекті), тобто розробка загальної концепції і програми військового будівництва в розумінні воєнної реформи (а не лише Збройних Сил) з урахуванням економічних, політичних, воєнних та інших чинників на основі положень Концепції національної безпеки України, загальної теорії військового будівництва і теорії воєнного мистецтва. Необхідно забезпечити подальше законодавче оформлення таких принципів питань Воєнної організації держави, як її підпорядкування, питання відповідальності за планування та способи застосування.

Важливо зберегти, підтримати та наростити експортні можливості вітчизняного ОПК, а отримані кошти частково спрямувати на створення і виробництво високоточної зброї та перспективної військової техніки (бажано за замкненим циклом виробництва).

5.5. Інформаційна безпека

Державна політика забезпечення інформаційної безпеки є важливою складовою політики національної безпеки. В її основі повинна бути системна превентивна діяльність органів державного управління щодо надання гарантій інформаційної безпеки

особі, соціальним групам, суспільству та державі в цілому. Аналіз свідчить про існування реальних загроз інформаційній безпеці /42, 68, 80, 90, 91, 130, 163, 164, 167, 168/.

Досить слабкою залишається інтегрованість України у світове інформаційне поле і недостатня кваліфікованість та активність її інформаційних служб. Тому нерідко уявлення про Україну у світовому інформаційному просторі формують інформаційні служби інших держав під кутом зору власних політичних, економічних та інших інтересів. За останні десять років кількість періодичних видань збільшилася втричі, але питання створення потужного ядра загальноукраїнських видань, яке б визначало інформаційне обличчя країни, так і залишилося проблемним /68/.

Спостерігається тенденція до використання засобів масової інформації деякими політичними партіями, рухами, блоками, громадськими об'єднаннями з метою реалізації власних інтересів без огляду на необхідність збереження в Україні загальнонаціональної стабільності та злагоди. Часто використання ними друкованої та іншої інформації створює загрозу інформаційній безпеці, оскільки подається одностороння, спеціально підібрана інформація, роздмухуються пристрасті, використовуються погрози. За влучним висловом Президента України Л. Кучми, дехто розглядає засоби масової інформації «як бойові сокири» /10/.

В інформаційному просторі України присутні такі небезпечні явища, як погрози, нетерпимість, нацьковування однієї частини віруючих на іншу, поширення необ'єктивної інформації, що є наслідком проблем і конфліктів, накопичених у релігійній сфері /42, 195/.

У засобах масової інформації з'являються матеріали, що пропагують всюдозволеність, аморальність, нехтування патріотичними та громадськими обов'язками, моральними принципами, зневажливе ставлення і неповагу до органів та представників державної влади, особливо «силових» структур. Усе більше впливає на засоби масової інформації організована злочинність /80/.

За обсягом та змістом західної реклами, фільмів, спеціальних передач явно проглядається цілеспрямований процес «вестернізації», у рамках якого не стільки західні товари адаптують під

нас, скільки нас адаптують під споживання західних цінностей /90/. За такого перебігу подій можна очікувати, що західна орієнтація пригнобить національні цінності, як це донедавна відбувалося при орієнтації на Москву, не дозволить відродити історичну пам'ять, національну гідність та свідомість народу.

Окреме питання – проблеми інформаційної війни, інформаційного криміналу і особливо інформаційного тероризму. Потрібно зауважити, що проблема інформаційного тероризму недостатньо вивчена, але є найбільш реальною загрозою для кібернетичного простору (кіберпростору) як окремих розвинених країн, так і всього світу /129, 169, 170, 200/.

Як відомо, терміном «кіберпростір» характеризують інформаційно-технологічні складові сучасного суспільства. Його характерними і специфічними рисами є відсутність географічних кордонів, значні труднощі у визначенні національної приналежності об'єктів та можливість анонімного доступу до ресурсів. Такі властивості кіберпростору роблять його уразливим з боку недружніх країн, терористичних організацій, кримінальних груп і окремих злочинців. У кіберпросторі можуть використовуватися різні прийоми досягнення воєнних, кримінальних чи терористичних цілей (нанесення шкоди окремим фізичним елементам, крадіжка чи знищення інформаційного, програмного та технічного ресурсу, вплив на операторів, розробників тощо). При цьому особливо вразливою є нетаємна інформація.

Технічний захист інформаційного простору України недосконалий, що є реальною загрозою розголошення інформації, яка становить державну таємницю. Технічне оснащення частин та підрозділів радіоелектронної охорони знаходиться на низькому рівні /91/.

Нагальні проблеми управління національним виробництвом економічними методами перевищують можливості структурного і змістовного наповнення інформаційного простору. Але при спробі змінити таку ситуацію акценти було зроблено не на розвитку інформаційної периферії та розробці (або придбанні) сучасних інформаційних технологій, які дозволяють реєструвати, накопичувати та зберігати поточні записи у формі, придатній для оперативного використання, а на побудові аналітичних, ситуацій-

них та інших центрів, призначених не створювати, а споживати інформацію. Сучасний інформаційний простір в Україні штучно поділений на сукупність неузгоджених за семантичними ознаками і технологіями відомчих інформаційних анклавів, які безсистемно нашаровуються. Це призводить до розпорошення ресурсів, не забезпечує верифікацію записів базового рівня на засадах інтересів усіх суб'єктів суспільства, а органи державного управління вищих рівнів роблять заручниками інформаційної діяльності підлеглих /80/.

Таким чином, забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері повинно бути у колі постійної уваги органів державного управління. Необхідно істотно і невідкладно вдосконалити надбудови національного інформаційного простору, вживши належних заходів щодо його захисту. Необхідно доопрацювати механізми профільного накопичення та зберігання інформації в структурах державного управління; створити такі інформаційні умови, щоб при підготовці важливих нарад, засідань Верховної Ради, уряду, Ради національної безпеки та оборони добір необхідної інформації здійснювався з використанням багатоканальних джерел інформації.

5.6. Екологічна безпека

Аналіз можливих загроз в екологічній сфері свідчить, що вони певною мірою присутні в Україні та негативно впливають її на національну безпеку. Фактично наша країна охоплена гострою екологічною кризою, що має тенденцію до поглиблення /177, 190/.

Більшість чинних природоохоронних правил і нормативів були опрацьовані на базі досягнень санітарно-гігієнічної науки 60-х років, в основі яких був витратно-екстенсивний підхід до природокористування. Надмірна концентрація промисловості, виснажлива експлуатація природних і людських ресурсів, що забезпечувало 23 % ВВП колишнього СРСР (усього з 3% його території), дається взнаки /173/. Ситуація ускладнюється продовженням занепаду промислових об'єктів та інженерних споруд, тобто забру-

днення навколишнього середовища понад допустимі санітарні норми продовжується, хоча і зменшилося порівняно з попередніми роками, але це є, насамперед, наслідком падіння обсягів виробництва /81/. Сучасна система екологічного нормування як наріжний камінь екологічної безпеки знаходиться у стані розробки.

Середньорічні концентрації специфічних шкідливих речовин (бензапірену, формальдегіду, фенолу, аміаку) перевищують санітарні норми на 50– 450 %, кількісне випадання сірки зросло в 1,5 раза (за рахунок транскордонного західного переносу), а скидання забруднених стічних вод збільшилось на 15 %. В Україні немає жодного водостоку або водойми, які б відповідали фоновому стану чи характеризувалися як «чисті води» /81/. Вони забруднені, в основному, нафтопродуктами, органічними речовинами, сполуками азоту та важкими металами. Найбільше забруднення води в Україні у басейні Дніпра. Тому на одному із перших місць серед екологічних негараздів – проблема чистої води.

Через забруднення Чорне та Азовське моря знаходяться у критичному стані, внаслідок чого занепад рибальства перевищив 90 % /115/.

Основним джерелом забруднення атмосфери в Україні є металургійна промисловість, теплові електростанції та автотранспорт.

Продовжується забруднення ґрунтів промисловими відходами, засобами хімізації, а також відходами великих тваринницьких комплексів. Ситуація особливо ускладнилася після аварії на ЧАЕС, у результаті якої радіонуклідами забруднено понад 4,6 млн. га земель (рівень забруднення перевищує 15 Кі/кв.км), із них 3,1 млн. га – орних /80/. Зона відчуження становить серйозну небезпеку для довкілля через наявність 800 поховань радіоактивних відходів із загальною активністю понад 200 Кі/кв.км. У саркофазі відбуваються процеси, які фахівці повністю пояснити не можуть. Близько 2,4 млн. чоловік перебувають у забруднених зонах. Через високий рівень забруднення (у Києві, наприклад, рівень забруднення цезієм-137 приблизно в 14 – 15 разів вищий, ніж до аварії) кількість ракових новоутворень у дітей зросла майже в 10 разів /115/. Внаслідок необґрунтованої, еко-

логічно невиваженої діяльності загрозливих розмірів набули щорічні темпи втрати ґрунту – 600 млн. т, у тому числі 50 млн. т гумусу /80/.

У деяких областях техногенне навантаження на природне середовище у 4-5 разів перевищує аналогічні навантаження у розвинених країнах. Враховуючи, що середній вік обладнання у 1992 році становив 12 років, а фонди промисловості зношені на половину, ймовірність аварій та техногенних катастроф зростає.

Щорічний об'єм забруднюючих речовин, що припадає на 1 кв. км площі України, в 6,5 раза вище, ніж у США, і в 3,2 раза – ніж у країнах ЄС /81/.

Таким чином, екологічна ситуація в Україні залишається несприятливою. Необхідно прискорити процес створення загальнодержавної системи екологічного нормування, яка б стала основою вдосконалення чинного законодавства з питань природокористування.

5.7. Проблеми регіональної безпеки

Завершення «холодної війни» ознаменувалося безпрецедентним спалахом у світі військових конфліктів внутрішнього, міжетнічного та міжконфесійного характеру, у тому числі на території держав, що утворилися після розпаду СРСР. На цьому фоні Україна є майже зразком регіональної стабільності, і одним із її найвагоміших здобутків як незалежної держави є відсутність гострих регіональних ускладнень /80/. Аналіз Концепції (основ державної політики) національної безпеки України свідчить, що поняття «регіональна безпека» в ній відсутнє /2/. Це підтверджує розгляд національних інтересів України, загроз національній безпеці та основних напрямів державної політики національної безпеки, викладених у зазначеній Концепції. Якщо певні проблеми регіональної безпеки і розглядаються, то досить опосередковано, винятково через призму загальнонаціональних інтересів та загроз.

Чи можна зробити висновок, що регіональні проблеми національної безпеки в Україні відсутні? Мабуть, що ні. Позитивні

результати розвитку України як суверенної і незалежної держави не повинні применшувати значення та важливість врахування регіональних чинників національної безпеки у державній політиці. Не випадково питання активної регіональної політики в економічній та соціальній сферах, посилення дієздатності держави у регіонах, інші питання регіональної безпеки висвітлені у Посланні Президента України до Верховної Ради України /156/.

Важливим і надзвичайно актуальним питанням є посилення ролі та відповідальності місцевих органів державної влади за розвиток духовної сфери. Наприклад, у 1996 році в Криму не було жодної української школи, зате російських – понад 600 та декілька кримсько-татарських /178/.

Невирішеним залишилося питання забезпечення надійних внутрішніх зв'язків між регіонами. Спостерігається соціально-політична напруженість і відповідна періодична активізація антидержавних політичних сил у тому чи іншому регіоні. Важко не погодитися із А.О. Паламарем, що за ментальністю населення в Україні сьогодні маємо три України: Західну (Галичина), Лівобережну (Слобожанщина) та Причорноморську /179/.

Вікова роз'єднаність цих регіонів зумовила дуже глибокі зміни у психології населення, тому його духовна єдність (з урахуванням значної соціально-економічної нерівності регіонів) видається проблематичною. При цьому представники Галичини, Слобожанщини та Причорномор'я, на жаль, нерідко хизуються чужою, запозиченою у колишніх поневолювачів ментальністю: галичанин – польсько-австрійською, слобожанин – російською, чорноморець – татарською. Представники Центральної України у роздумах-сумнівах – а що ж їм робити, куди податися? І тим, і іншим намагаються «підказати» російські та західні геополітики.

Так, у багатьох розробках російських аналітиків дедалі виразніше простежується намагання протипоставити дві політичні культури, що склалися в Україні – «самостійницьку» західну та «малоросійську» східну. На цій підставі робиться спроба довести, що межа між Східною та Центральною Європою пролягає територією України, а через це, мовляв, орієнтація на «західну» геополітичну доктрину загрожує її цілісності.

В узагальненому вигляді висновки російської академічної на-

уки зводяться до того, що Україна має проміжне, «українне» геополітичне розташування між європейською, передньоазіатською, російською геополітичними суперструктурними платами, і в цьому полягає її постійна «геополітична несамодостатність», що не зникає з утвердженням державної самостійності /180/. Більше того, вони стверджують: «Українців як єдиної, сформованої нації не існує і не було. У Східній Україні, згідно з останніми опитуваннями населення, зростає неприйняття відокремленої української державності взагалі, мовляв, Україна як неісторичне утворення більш ділима, ніж виявився ділимим Радянський Союз» /181/.

Якщо зважити, що тривають дискусії щодо суті та змісту національної ідеї, мають місце незавершеність формування національної еліти та значні труднощі соціально-економічного характеру, то необхідність формування і утвердження регіональної безпеки як важливої складової системи національної безпеки України є надзвичайно актуальним завданням.

Справа не тільки у поглядах російських геополітиків. Україна складається із шести регіонів, які за тих чи інших обставин можуть дійсно «піти» у самостійне плавання /204/. А сусіди, звільнившись від тягара власних внутрішніх та зовнішніх проблем сьогодення, можуть їм у цьому «допомогти», наприклад, Румунія, Угорщина чи Туреччина (якщо це питання стосується Бесарабії, Буковини, Закарпаття чи Криму). Дуже переконливо про це говорить Г. Корж. Він не без підстав застерігає, що не варто думати, ніби югославський досвід – це для когось іншого. Цей сценарій можуть застосувати і до України /159/.

Відповідні роздуми викликає аналіз релігійної активності. Станом на 1 січня 2000 року в Україні було 21843 релігійні громади. Це досить високий рівень релігійної активності, адже на кожну середньостатистичну громаду припадає 2387 осіб (у Росії цей показник у 4 рази, у США – в 3,5, Канаді – у 2 рази нижчий) /182/. Проте найбільш цікавим є те, як відрізняються регіони за рівнем релігійної активності. Так, різниця між крайньою західною областю (Закарпатською), де вона найвища, і крайньою східною (Луганською) має досить значний контраст.

Економічні труднощі призвели до значних економічних та со-

ціальних втрат у деяких регіонах. Останнє зумовило міжрегіональні диспропорції в економічному розвитку і, відповідно, диспропорції між регіонами у життєвому рівні населення. Президент у Посланні до Верховної Ради України наводить деякі показники економічного розвитку регіонів, які викликають занепокоєння з огляду на регіональні аспекти національної безпеки України. Якщо у 1991 році диференціація між максимальним і мінімальним значенням показника випуску промислової продукції на душу населення у регіонах складала 2,2 раза, то у 1999 – вже 12 разів. Частка п'яти найменш промислово розвинених регіонів у загальному виробництві скоротилася відповідно з 7,7 до 3,2 %. Співвідношення між доходами на душу населення становлять 6,5 раза, а між надходженнями податків – 9 разів /156/. Тому важливим завданням регіональної політики є запровадження механізмів стимулювання соціального та економічного розвитку депресивних територій України; делегування значної частини управлінських повноважень у регіони, істотне посилення їх ролі та відповідальності у вирішенні всього комплексу завдань ринкових перетворень, проблем соціальної політики, економічного та науково-технічного розвитку; розробка та реалізація у кожному регіоні комплексних програм досягнення продуктивної зайнятості.

Таким чином, необхідно вирішувати питання, пов'язані з проблемою забезпечення регіональної спрямованості економічної політики. Аналіз свідчить, що спад промислового виробництва в окремих регіонах (наприклад, у Волинській області) у 1,4 – 1,6 раза більше, ніж у середньому в Україні /80/. Починаючи з 1996 року, у деяких галузях (чорній і кольоровій металургії, хімічній і нафтохімічній промисловості) все виразніше проявляються ознаки подолання кризового стану і навіть зростання. Внаслідок цього у Запорізькій та Тернопільській областях економічна ситуація дещо стабілізувалася, але у Вінницькій, Івано-Франківській та деяких інших у 1996 – 1997 рр. спад виробництва, як і раніше, перевищував 20 %.

Тому політика регіональної безпеки повинна всебічно враховувати тенденції порушення однорідності економічного простору країни, які у період кризи та структурних зрушень в економіці

призводять до зростання міжрегіональних диспропорцій. Необхідно завчасно передбачати дієві державні заходи, щоб унеможливити виникнення регіонів економічного та соціального лиха. Іншими словами, порушення однорідності економічного простору призводить до негативних соціально-політичних наслідків, які необхідно обов'язково враховувати і передбачувати відповідні заходи для їх нейтралізації в інтересах національної безпеки України /193/.

Особливо небезпеченим (з погляду національної безпеки) є економічний занепад господарського комплексу в прикордонних регіонах, які, як правило, мають складний етнополітичний, а інколи і етнорелігійний малюнок. Це загальне правило. Найбільш характерною у цьому плані є Закарпатська область: 13 % – угорська меншина, 2,5 % – румунська, майже 1,5 тис. зареєстрованих і незареєстрованих релігійних організацій, «політичне русинство», поширення серед угорців сепаратистських настроїв, вдвічі менша заробітна плата, ніж, наприклад, у Дніпропетровській області, щорічний (від 10 до 20 %) спад виробництва – це найбільш загальні характеристики цього регіону. Складність міжетнічних і міжконфесійних відносин, реальна небезпека деструктивних проявів з боку певних політичних сил, помножені на несприятливі соціально-економічні чинники, вимагають здійснення належної державної політики.

Не менш пильної уваги вимагають й інші «проблемні» регіони – Донбас та Крим. Економічний спад у Луганській та Донецькій областях виявився значно більшим, ніж у середньому по Україні (особливо в Луганській). У цих регіонах українці становлять трохи більше 50 %, а 44 % – росіяни, до того ж вони майже повністю російськомовні (тільки 6 – 8 % учнів навчаються українською мовою). Тут дуже поширені комуністичні ідеї, ностальгічні настрої за СРСР, розповсюджена маятникова трудова міграція, різноманітні соціально-побутові зв'язки з російським прикордонням. Це потенційні загрози соціально-політичній стабільності. Підтвердженням сказаного є і те, що населення цих регіонів найбільш схильне до страйків, мітингів, проявів громадянської непокори тощо (70 % усіх страйків).

До логічного завершення необхідно довести процес рестру-

ктуризації вугільної галузі. За різними оцінками, 1/3 шахт необхідно закрити, 1/2 можуть бути реструктуризовані за умови залучення іноземних інвестицій чи кредитів і тільки 1/5 шахт є рентабельними. Зволікання ж призведе до додаткових економічних та соціально-політичних втрат.

Потребує кардинальної реконструкції чорна металургія (енергоємна, із застарілою технологією), машинобудування та оборонно-промисловий комплекс Донбасу. Ці галузі є вагомими складовими економічної безпеки України. Тому забезпечення необхідних фінансово-економічних умов їх функціонування є першочерговим завданням. Крім того, у Донбасі існують і внутрішньорегіональні суперечності. Так, Маріуполь має потужні металургійні підприємства, які працюють на експорт і забезпечують значні валютні надходження до бюджету. До того ж це порт з хорошими перспективами подальшого розвитку його як морського порту міжнародного значення.

Серед загальних регіональних загроз національній безпеці необхідно назвати формування симбіозу регіональних, місцевих політичних та економічних еліт, які підпорядкували своїм інтересам економічне і політичне життя регіону (особливо у Донбасі, Дніпропетровській області та АР Крим). Мають місце такі форми економічної діяльності, які дали можливість отримувати надприбутки, особисто збагачуватися, завдавати удари економічним конкурентам і тим, хто перебуває під впливом регіональних еліт. Серйозною загрозою національним інтересам України є небезпека економічної, інформаційної та політичної експансії з боку інших держав у окремих прикордонних регіонах України.

Необхідно постійно тримати в колі зору розвиток соціально-економічних та суспільно-політичних процесів у Криму, бо політико-правові та економічні проблеми Криму вже давно стали стратегічним питанням не тільки національної безпеки України, а й загальноєвропейської. Останнім часом помічається певна економічна стабілізація у Криму, але у цілому соціально-політична ситуація продовжує залишатися непростою. Із року в рік АР Крим не виконує зобов'язань перед Державним бюджетом України і фактично знаходиться на державній дотації (тобто за рахунок інших регіонів). Так, у 1999 році тільки з прибуткової части-

ни м. Києва туди було спрямовано майже 500 млн. грн. У той же час приховане безробіття оцінюється у 400 тис. чол.

Незважаючи на те, що надмірна політизація органів державної влади Криму протягом 1998 – 1999 років дещо зменшилася, але залишається недопустимо значною. Повільно реалізуються програми облаштування кримських татар (важливого чинника політичної безпеки регіону). Їх чисельність на сьогодні наближається до 20 % населення автономії. Проблеми реінтеграції кримських татар та загрозливе зростання організованої злочинності у 1995 році вже призвели до масових порушень громадського порядку у Феодосії, Судаку та інших населених пунктах, що супроводжувалися підпалами, погромами, знищенням майна, застосуванням зброї, тимчасовим блокуванням органів правопорядку. Загинули люди, були завдані значні матеріальні збитки. Як наслідок – у 1996 році серед кримсько-татарської частини населення знову мали місце радикальні настрої /80/.

Отже, враховуючи особливу складність соціально-економічних, політичних та інших суспільних процесів в окремих регіонах України, політика регіональної безпеки повинна передбачати розробку відповідних програм і стратегій щодо «проблемних» регіонів і, що дуже важливо, чіткі організаційно-правові та фінансово-економічні механізми їх реалізації, відстеження критичних показників (індикаторів) суспільно-політичних процесів.

Окрім внутрішніх деструктивних чинників у «проблемних» регіонах, (як правило, прикордонних), існують зовнішні: дестабілізуючий вплив, економічна, політична та інформаційна експансія іноземних держав. Але в умовах різкого зниження життєвого рівня населення, виникнення соціальних деформацій, труднощів функціонування систем виробничого і соціального життєзабезпечення ситуації, що загрожують національній безпеці, можуть виникнути будь-де, тобто регіональна безпека повинна охоплювати не тільки «проблемні» регіони.

Розробка і практичне здійснення політики регіональної безпеки повинні передбачати, окрім виявлення та нейтралізації внутрішніх і зовнішніх загроз територіальній цілісності та соціально-політичній стабільності у регіонах, послідовну реалізацію стратегії територіальної розбудови України, яка повинна забезпечувати те-

риторіальну єдності України. Завдання щодо забезпечення соціально-політичної стабільності у «проблемних» регіонах, а також їх інтеграції повинні посісти важливе місце в діяльності органів виконавчої влади, враховуватися при розробці та реалізації відповідних доктрин, стратегій, концепцій і програм у різних сферах національної безпеки, а також правових та нормативних документів.

Додаток

**Питання для складання тестів за модулем
«Національна безпека України»**

1. Згідно з Концепцією національної безпеки України основними функціональними складовими національної безпеки є:

- а) економічна безпека;
- б) політична безпека;
- в) воєнна безпека;
- г) фінансова безпека;
- д) доповніть відсутніми пунктами _____

2. Національна безпека України – це:

- а) стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз;
- б) необхідна умова збереження духовних та матеріальних цінностей народу України;
- в) єдність принципів формування і проведення державної політики у сфері національної безпеки.

3. Згідно з Концепцією національної безпеки національні інтереси України відображають:

- а) прагнення Українського народу до кращого життя в матеріальній та духовній сферах;
- б) духовні цінності народу України;
- в) фундаментальні цінності та прагнення Українського народу, його потреби у гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення.

4. Система забезпечення національної безпеки – це:

- а) організована державою сукупність державних органів виконавчої влади;
- б) організована державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України;
- в) організована державою сукупність державних органів ви-

конавчої та законодавчої влади.

5. Головною метою досягнення національних інтересів України є:

а) захист конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості кордонів, духовних та матеріальних цінностей суспільства, прав та свобод громадян;

б) ствердження України як впливової і провідної держави Центральної Європи;

в) забезпечення незалежності від інших країн і, перш за все, від Росії при вирішенні будь-яких питань зовнішньої та внутрішньої політики.

6. Основними функціями системи забезпечення національної безпеки є:

а) створення і підтримка готовності сил та засобів забезпечення національної безпеки;

б) нарощування могутності Воєнної організації держави;

в) здійснення планової та оперативної діяльності щодо забезпечення національної безпеки.

7. Основними принципами забезпечення національної безпеки України є:

а) пріоритет прав людини; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у вирішенні конфліктів;

б) всебічне зміцнення Воєнної організації держави;

в) дотримання балансу інтересів особи, суспільства та держави, їхня взаємна відповідальність.

8. Конкретні засоби та шляхи забезпечення національної безпеки України обумовлюються:

а) пріоритетністю національних інтересів;

б) необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам;

в) прийнятою Воєнною доктриною держави.

9. Національні інтереси України та їхня пріоритетність обумовлюються:

а) перш за все, особливостями історичного розвитку країни та її титульної нації;

б) конкретною ситуацією, що складається в країні;

в) конкретною ситуацією, що складається за межами країни.

10. Пріоритетними національними інтересами України є:

а) розвиток української нації, історичної свідомості та національної гідності українців;

б) зміцнення генофонду українського народу, його фізичного і морального здоров'я та інтелектуального потенціалу;

в) ствердження України як впливового суб'єкта європейської політики у військовій сфері.

11. Політика національної безпеки України визначається, виходячи з:

а) змісту щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє та зовнішнє становище у Верховній Раді України;

б) пріоритетності національних інтересів;

в) загроз національній безпеці України.

12. Система забезпечення національної безпеки України утворюється для:

а) проведення збалансованої державної політики у сфері національної безпеки;

б) формування збалансованої державної політики та ефективного проведення комплексу узгоджених заходів щодо захисту національних інтересів у різних сферах (політичній, економічній тощо);

в) забезпечення узгодженої діяльності у межах чинного законодавства складових Воєнної організації держави та різних гілок влади.

13. Правову основу забезпечення національної безпеки України становлять:

а) міжнародні договори та угоди;

б) Конституція України, Закон України «Про національну безпеку України», інші закони та нормативно-правові акти;

в) міжнародні договори та угоди, але тільки в тому випадку, якщо вони визнані Україною.

14. Діяльність щодо забезпечення національної безпеки в демократичному суспільстві повинна бути:

а) безумовно доступною і відкритою для контролю з боку

його громадян;

б) відкритою для контролю громадських організацій і громадян, але за наявності дозволу відповідних компетентних органів;

в) доступною для контролю відповідно до чинного законодавства.

15. Повноваженнями у сфері національної безпеки українського народу (громадян усіх національностей) є:

а) захищати власні права та інтереси, а також власну безпеку будь-якими способами і засобами;

б) через органи державної влади та місцевого самоврядування висловлювати і реалізувати своє бачення національних інтересів України, засобів і способів їх захисту;

в) привертати увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни.

16. Участь у міжнародних системах безпеки передбачас:

а) спільне проведення планових та оперативних заходів у рамках міжнародних систем безпеки;

б) розробку відповідної нормативно-правової бази, що регулювала б відносини між державами та їхню взаємодію у галузі безпеки;

в) прискорення вирішення питань, пов'язаних із входженням України в НАТО.

17. Згідно з Концепцією національної безпеки головними об'єктами національної безпеки є:

а) громадяни, суспільні групи та суспільство;

б) держава;

в) громадяни, суспільство, держава.

18. Державне управління національною безпекою – це:

а) механізм, через який держава здійснює практичний, організуючий та регулюючий вплив на стан національної безпеки з метою просування і захисту національних інтересів, який має юридично владний характер і забезпечується примусом держави;

б) процес реалізації прийнятої Концепції національної безпеки

ки, доктрин, стратегій, програм у різних сферах суспільного життя.

19. За ступенем важливості для суспільства національні інтереси можуть бути:

- а) життєво важливі;
- б) важливі;
- в) доповніть відсутнім пунктом _____

20. Актуальність розробки проблематики національної безпеки в останнє десятиріччя зросла через:

- а) розпад Варшавського Договору та СРСР;
- б) значне зростання чисельності конфліктів малої інтенсивності, які можуть спровокувати світову війну;
- в) необхідність пошуку й обґрунтування альтернативних шляхів (варіантів) безпечного розвитку та співіснування світових цивілізацій.

21. Загроза національним інтересам – це:

- а) намагання держави (держав), юридичної чи фізичної осіб завдати шкоди національним інтересам;
- б) процес безпосереднього завдання шкоди національним інтересам з боку іншої держави (держав), юридичних чи фізичних осіб;
- в) дії однієї або групи держав щодо завдання шкоди національним інтересам.

22. Небезпека національним інтересам – це:

- а) стан національної безпеки країни, за якого неможливе збереження та примноження матеріальних і духовних цінностей суспільства;
- б) намагання однієї держави (держав), юридичних чи фізичних осіб завдати шкоди національним інтересам;
- в) дії однієї або групи держав, юридичної або фізичної осіб щодо завдання шкоди національним інтересам.

23. Яке визначення суті Концепції національної безпеки України є найбільш повним?

- а) забезпечити єдність принципів формування і проведення державної політики у сфері національної безпеки;
- б) це юридичний акт, що містить керуючі принципи та цільо-

ві установки на шляхи, засоби та механізми захисту життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави;

в) це юридичний акт, який повинен забезпечити єдність принципів формування та проведення державної політики національної безпеки, поєднання підходів до формування відповідної законодавчої бази, підготовки доктрин, стратегій, концепцій, державних та відомчих програм у різних сферах національної безпеки.

24. До пріоритетних національних інтересів України належать:

а) створення громадянського суспільства, підвищення ефективності роботи органів державної влади, розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини;

б) створення нових та підтримка впливових політичних партій;

в) створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки.

25. До основних зовнішніх пріоритетних національних інтересів України належать:

а) забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів;

б) налагодження рівноправних та взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування у європейську та світову спільноту;

в) прискорена інтеграція України в НАТО.

26. Державні органи є головним суб'єктом системи забезпечення національної безпеки, тому що:

а) через них здійснюється організуючий, практичний та регулюючий вплив на стан національної безпеки з метою просування та захисту національних інтересів, який має юридично владний характер і забезпечується шляхом примусу держави;

б) вони володіють і розпоряджаються необхідними ресурсами для захисту національних інтересів;

в) тільки державні органи можуть впливати на стан національної безпеки з метою просування чи захисту національних інтересів.

27. Європейська (регіональна) безпека – це:

а) такий стан відносин держав континенту між собою, за якого їх безпечному існуванню не загрожує воєнна небезпека;

б) такий стан бойової та мобілізаційної готовності НАТО, за якого забезпечується гарантована перемога його членам у будь-якому воєнному конфлікті;

в) стан відносин держав континенту між собою та між державами інших регіонів світу, за якого їх існуванню та належному розвитку практично не загрожує воєнна або будь-яка інша небезпека.

28. Сучасні підходи до аналізу стану національної безпеки передбачають:

а) системний аналіз глобальних (планетарних) проблем безпечного розвитку земної цивілізації;

б) визначення найбільш небезпечних загроз пріоритетним національним інтересам, прогнозування їх розвитку на основі якісної та кількісної оцінки;

в) врахування виключно власних національних інтересів.

29. Людський вимір безпеки:

а) відображає якісно новий підхід до проведення політики національної безпеки, в основу якого покладено визнання того, що від людини, пересічного громадянина залежить забезпечення безпеки всіх інших, і що безпека кожного визначає безпеку суспільства і держави;

б) полягає у гарантіях фізичного захисту людини та її майна, особливо під час стихійних лих (повеней, землетрусів тощо);

в) це наявність можливості не узгоджувати свої дії (інтереси) з національними інтересами держави, а діяти на власний розсуд, не боючись насилля з її боку.

30. До параметрів, які визначають ступінь впливу конкретної особи на функціонування та зміни соціально-економічних відносин у суспільстві належать:

а) розумові та вольові якості людини;

б) розмір особистої власності;

в) освітній та культурний рівень;

г) доповніть відсутніми пунктами _____

31. Соціальна дистанція між людьми визначається:

а) рівнем нерівності за різними параметрами (рівень освіти, приналежність до тих чи інших інститутів влади тощо);

б) виключно доходами та розумовими і вольовими якостями людини;

в) виключно походженням людини.

32. Соціальна напруженість – це:

а) ступінь (міра) фізіологічної, соціально-психологічної адаптації (чи дезадаптації) різних груп населення до труднощів (зниження рівня соціального захисту, рівня життя тощо);

б) стан відносин між різними соціальними групами;

в) стан відносин між партіями та громадськими організаціями.

33. Які з перелічених ознак характеризують стабільний рівень соціальної напруженості?

а) наявність достатньої кількості продуктів харчування;

б) у людей є впевненість у належному соціальному захисті та особистій безпеці;

в) державні та громадські структури функціонують стабільно й ефективно.

34. Які з перелічених ознак характерні для соціальної напруги у суспільстві?

а) непримириме й усвідомлене протистояння відсутнє, але в широких колах розповсюджуються настрої невдоволення існуючим станом справ;

б) прослідковується різко негативне ставлення до владних структур;

в) у людей зменшується почуття безпеки у різних сферах (політичній, економічній тощо), а песимістичні настрої, кількість різноманітних сект, проповідників тощо зростає.

35. Які з перелічених ознак характерні для структурної кризи?

а) зростає чисельність стихійних демонстрацій, мітингів та інших форм громадської непокори;

б) непримириме й усвідомлене протистояння відсутнє, тому всі органи державного управління функціонують у звичному ре-

жимі;

в) напруженість проявляється не тільки в настроях, а й у масових діях (ажіотажний попит, вимушена міграція значних мас людей, різке підвищення активізації суспільно-політичних рухів тощо);

36. Які з перелічених ознак характерні для режимної (системної) кризи?

а) різко негативне ставлення до владних структур;

б) люди в цілому ще задоволені своїм матеріальним станом;

в) ситуація виходить з-під контролю владних структур.

37. Які з перелічених ознак характерні для соціального вибуху?

а) повна руйнація всіх владних структур;

б) зміна політичного устрою;

в) люди впевнені у належному соціальному захисті та власній безпеці.

38. Безпека особи в демократичному суспільстві полягає в тому, що:

а) забезпечується дотримання балансу інтересів особи, суспільства та держави і їх взаємна відповідальність;

б) «людину можна змусити бути щасливою»;

в) усі члени суспільства рівні перед законом і мають однакові можливості для реалізації своїх цілей.

39. Безпека особи в екстремальних умовах залежить від:

а) створення державою і підтримки у готовності необхідних сил та засобів на випадок виникнення екстремальних ситуацій та належної підготовки населення;

б) належної підготовки населення;

в) виключно особистої поведінки особи.

40. Надзвичайна ситуація – це ситуація, коли наявні:

а) воєнний конфлікт;

б) технологічна (виробнича) аварія з тяжкими наслідками;

в) стихійне лихо (повінь, землетрус тощо).

41. Регіональний конфлікт – це:

а) війна на континенті між групами країн, об'єднаними у

військово-політичні союзи;

- б) економічна та інформаційна війна між двома державами;
- в) воєнний конфлікт низької інтенсивності між двома державами.

42. Головними глобальними проблемами розвитку земної цивілізації є:

- а) енергетична проблема;
- б) екологічна проблема;
- в) доповніть відсутніми пунктами _____

43. Суть глобальної енергетичної проблеми полягає у тому, що:

- а) продовжується ріст світових потреб в енергоносіях;
- б) ріст енергоспоживання у розвинених країнах та країнах, що розвиваються, відбувається з різними темпами;
- в) доступ економічно розвинених країн до багатих джерел енергоносіїв обмежений.

44. Глобальні (планетарні) проблеми:

- а) проявляють себе як об'єктивний фактор розвитку людства у масштабі планети;
- б) при наявності ресурсів можуть бути повністю вирішені в окремо взятій країні;
- в) стосуються безпеки життєдіяльності всього людства, кожної держави, і їх вирішення вимагає спільних дій з боку всіх держав.

45. Суть глобальної сировинної проблеми полягає в тому, що:

- а) світова економіка почала відчувати обмеження фізичного росту, пов'язаного з обмеженими обсягами необхідної сировини;
- б) сировина, як і раніше видобувається традиційними неефективними методами;
- в) розподіл різних видів мінеральної сировини на Землі дуже нерівномірний.

46. Суть глобальної соціальної проблеми полягає у:

- а) невідповідності темпів зростання населення в різних регіонах Землі наявним можливостям належного забезпечення його матеріальними та духовними цінностями;

б) значних темпах зростання населення на Землі;

в) високому рівні корупції в багатьох країнах.

47. Суть глобальної інформаційної проблеми полягає у:

а) потенційній уразливості людей, суспільних процесів та інформаційно-технологічної інфраструктури від інформаційного впливу (експансії) з боку інших держав;

б) невідповідності існуючого в багатьох державах інформаційного простору потребам існування громадян, суспільства, економічного та політичного розвитку.

48. Суть глобальної екологічної проблеми полягає у тому, що:

а) продовжує розвиватися атомна енергетика;

б) забруднення навколишнього природного середовища практично призвело до порушення природної рівноваги на планеті;

в) впровадження екологічно безпечних технологій призводить до значних економічних втрат;

49. В основі геополітичних протиріч цивілізацій:

а) боротьба за природні ресурси та географічний простір;

б) неспівпадання духовних (фундаментальних) цінностей, які сповідують цивілізації;

в) боротьба політичних лідерів країн, які належать до різних цивілізацій, та неспівпадання національних інтересів країн;

50. Протиріччя сучасних цивілізацій можуть стати головною причиною конфліктів, бо:

а) релігійні відмінності, які формують принципові погляди на відносини між Богом і людиною, індивідом і групою, батьками і дітьми, громадянином і державою тощо, є менш мінливими (компромісними) на відміну від інших протиріч;

б) відбувається економічне та технологічне нарощування цивілізацій, які раніше вважалися «відсталими», та їх військових потенціалів;

в) зруйнована біполярна модель забезпечення міжнародної безпеки (СРСР – США).

51. Яке із визначень поняття «геополітична доктрина» є вірним?

а) це доктрина, в якій обґрунтовуються засоби та цілі боро-

тьби держави за життєвий простір (за життєві інтереси);

б) це легалізація стратегічних інтересів держави у зовнішній політиці;

в) це своєрідні інтелектуальні конструкції, в якій часто використовують аргументації, що охоплюють проміжок «від міфу до здорового глузду».

52. Відомо, що основним поняттям геополітичної доктрини є поняття «геополітичного простору», під яким розуміється простір поширення зовнішньополітичних національних інтересів держави. Чи мають вплив на формування геополітичного простору:

а) потенційні можливості Воєнної організації держави і, перш за все, Збройних Сил;

б) характер створених систем колективної безпеки у даному регіоні;

в) вільні власні капітали, а також рівень і характер технологічного розвитку економіки.

53. Вказати, які із перелічених факторів формування геополітичного простору є раціональними, а які ірраціональними?

а) наявність демократичних традицій у суспільстві _____

б) релігійні традиції _____

в) ідеологічні домагання _____

г) рівень контролю і (або) рівень залежності від джерел сировини і ринків збуту _____

д) наявність регіональних дестабілізаційних загроз _____

е) історичні особливості взаємовідносин суб'єктів міжнародного права _____

є) політичні амбіції _____

54. Статус легітимності геополітичного простору поширення зовнішньополітичних національних інтересів держави надається:

а) законодавчим органом держави (після затвердження відповідної геополітичної доктрини);

б) існуючими міжнародними організаціями та інститутами колективної безпеки, у межах яких визначається баланс інтересів кожної із зацікавлених сторін;

в) шляхом укладання відповідних міждержавних угод.

55. До факторів, наявність яких забезпечує державі можливість претендувати на роль лідера континентального порядку належить:

а) вигідне географічне положення, яке дозволяє контролювати базові комунікації;

б) рівень і характер розвитку економіки (наявність високих наукомістких технологій, експортний потенціал, стабільна валютно-фінансова система тощо);

в) доповніть відомими Вам двома-трьома факторами _____

56. Історичний досвід свідчить, що серед основних причин регіональних конфліктів є:

а) етнічний та релігійний екстремізм та внутрішньополітична нестабільність;

б) боротьба політичних лідерів сусідніх країн за сфери впливу;

в) ірраціональні ідеологічні схеми, що панують у суспільній думці.

57. Головною метою геополітики конфуціанської цивілізації є:

а) зміцнення воєнної могутності Китаю;

б) об'єднання навколо Китаю багатонаціональної азійської общини, яка сповідує конфуціанство, та експансія на Північ;

в) шляхом накладення конфуціанства на всі переваги сучасного західного суспільства вийти зі стадії принизливості перед західнохристиянським світом (включаючи США) і стати головним центром економічного розвитку у світі.

58. Суть геополітики ісламської цивілізації полягає в:

а) активній підтримці міжнародного тероризму;

б) у непримиренній боротьбі з іудейською цивілізацією;

в) поширенні фундаменталізму та активній підтримці створення нових держав у складі інших цивілізацій;

г) реалізації концепції мусульманської єдності та солідарності перед «невірними».

59. Суть геополітики японської цивілізації – це:

а) ревнотний захист японської культури від проникнення в

неї західнохристиянських цінностей;

б) експансіонізм в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні;

в) розширення та укріплення всебічних зв'язків з Китаєм та державами СНД, зберігаючи існуючу японо-американську систему безпеки.

60. *До геополітичних інтересів Заходу та США щодо України належать:*

а) зацікавленість в імпорті деяких видів сировини з України;

б) інтенсифікація процесу вступу України до НАТО та ЄС;

в) збереження стабільності та безпеки у регіоні, недопущення будь-яких збройних конфліктів;

г) доповніть відсутнім пунктом _____

61. *До геополітичних інтересів Росії щодо України належать:*

а) збереження стабільності і безпеки у регіоні, але через субординацію України;

б) прагнення до домінування у Центральній Європі шляхом реінтеграції пострадянського простору, де основне місце відводиться Україні;

в) сприяння підвищенню конкурентоспроможності української продукції.

62. *Проблема вибору подальшого розвитку України в координатах Росія – Захід полягає у тому, щоб:*

а) не допустити ситуації, коли Україна стане предметом геополітичної гри Росії та Заходу;

б) переконати Захід і Росію бачити в Україні вигідного економічного і політичного партнера;

в) визначити Росію своїм геостратегічним партнером і разом з нею домогтися домінування в Центральній Європі.

63. *Роль України в міжнародних структурах безпеки визначається, перш за все, тим, що:*

а) вона розглядається міжнародним співтовариством, як основний елемент збереження стабільності та безпеки в регіоні;

б) вона має вигідне географічне розташування та значні потенційні можливості (ОПК, Збройні Сили), щоб активно впливати на ефективність міжнародних структур безпеки;

в) будучи в геополітичному просторі великою регіональною державою та завдяки розташуванню на межі трьох світових цивілізацій (православної, західнохристиянської та ісламської), Україна зацікавлена в процесах, що сприяють зміцненню регіональної безпеки.

64. Міжнародні економічні відносини сприяють зміцненню національної безпеки України, бо:

а) економічне просування України на південному та східному напрямках дозволяє закріпитися на найбільших за обсягами ринках збуту своїх товарів;

б) сприяють доступу до альтернативних джерел енергоносіїв та передових технологій;

в) дозволяють підвищити конкурентоспроможність своїх товарів.

65. Предметом геополітичної доктрини України сьогодні є:

а) визначення процесів, здатних створити фактори зовнішньої загрози;

б) визначення національних інтересів модернізації власної економіки;

в) створення гуманітарного іміджу України в зовнішній політиці.

66. Загрозами національній безпеці України у воєнній сфері є:

а) посягання на державний суверенітет та її територіальну цілісність;

б) воєнно-політична нестабільність та конфлікти у сусідніх країнах;

в) зниження рівня боєздатності Воєнної організації держави;

г) доповнить відсутнім пунктом _____

67. Існують такі тенденції розвитку небезпек в оборонно-промисловому комплексі:

а) різке скорочення оборонного державного замовлення і, як наслідок, значне падіння обсягів виробництва озброєнь і військової техніки, розрив усталених кооперативних зв'язків;

б) недостатнє виділення коштів на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи;

в) незадовільна робота з організації експорту озброєнь і військової техніки.

68. Основне завдання вітчизняного оборонно-промислового комплексу полягає у тому, щоб:

а) на базі науково-технічного і виробничого потенціалу організувати виробництво конкурентоспроможної на світовому ринку продукції;

б) як найшвидше організувати виробництво сучасного озброєння та військової техніки, які потрібні для переозброєння Збройних Сил України;

в) не допустити розпродажу найважливіших науково-технічних і технологічних досягнень і, як наслідок, «ерозії» високотехнологічного сектора оборонної промисловості.

69. Розвиток військово-технічного співробітництва дозволяє:

а) отримувати валютні кошти для державних потреб;

б) підтримувати та модернізувати підприємства вітчизняного ОПК і на цій основі забезпечувати збалансований розвиток власних Збройних Сил;

в) поширити політичний вплив України у світі.

70. Основним змістом військово-технічної політики є:

а) експорт та імпорт озброєння та військової техніки, боєприпасів, іншої продукції військового призначення;

б) розширення участі Збройних Сил України у миротворчих операціях;

в) соціальний захист військовослужбовців, членів їх сімей та працівників промислових підприємств вітчизняного ОПК.

71. З погляду регіональної безпеки України особливо небезпечним у Закарпатті може бути:

а) ріст сепаратистських настроїв;

б) ріст чисельності релігійних організацій;

в) економічний занепад народногосподарського комплексу цього регіону.

72. З погляду регіональної безпеки України особливо небезпечним в Автономній Республіці Крим може бути:

а) ріст сепаратистських настроїв та їх активна підтримка

ззовні (Росія, Туреччина);

б) економічний занепад народногосподарського комплексу цього регіону;

в) невиважена (неадекватна загрозам) політика Центру.

73. З погляду регіональної безпеки України особливо небезпечним в Донецькій та Луганській областях може бути:

а) поширення комуністичних ідей та ностальгічних настроїв за колишнім СРСР аж до виходу з України та приєднання до Росії;

б) значний спад промислового виробництва та, як наслідок, ріст безробіття;

в) наявність значної частки російськомовного населення.

74. Регіональними загрозами національній безпеці є:

а) формування симбіозу регіональних місцевих політичних і економічних еліт, які значною мірою підкорили своїм інтересам економічне і політичне життя регіону;

б) небезпека економічної, інформаційної та політичної експансії з боку інших держав у регіоні;

в) зростання політичної активності населення регіонів.

75. Стратегічні інтереси України на південно-східному напрямку полягають у тому, що:

а) країни Південно-Східної Азії історично наші традиційні партнери;

б) тривимірна система координат Захід – Росія – Південний Схід більш гнучка, ніж двовимірна (Росія – Захід), так як більшою мірою дозволяє Україні «грати у власну гру»;

в) там наявні значні обсяги фінансових ресурсів та передові технології, а ринки відносно невибагливі до українських товарів.

76. Основними внутрішніми загрозами національній безпеці України у політичній сфері є:

а) наявність напруженості у відносинах між різними гілками державної влади;

б) невиконання чи неналежне виконання рішень органів державної влади та місцевого самоврядування;

в) відсутність цивільного контролю над Воєнною організацією держави.

77. Основними зовнішніми загрозами національній безпеці України у політичній сфері є:

- а) втручання у внутрішні справи з боку інших держав;
- б) зазіхання на державний суверенітет України;
- в) експансіоністські зазіхання деяких політичних сил сусідніх держав.

78. Між політикою національної безпеки та ідеологією:

- а) немає жодного зв'язку: національна безпека може бути забезпечена могутньою Воєнною організацією держави, потужною економікою та відповідною політикою харизматичного лідера;
- б) тісний зв'язок існує, оскільки ідеологія державотворення забезпечує управління у сфері національної безпеки "засадну" основу для орієнтації, сприяє консолідації суспільства, що необхідна для захисту та просування національних інтересів.

79. Основними тенденціями розвитку небезпеки у соціальній сфері є:

- а) зростання попиту на робочу силу на ринку праці;
- б) погіршення соціальних індикаторів (зниження реальної середньомісячної заробітної плати, підвищення цін на основну групу споживчих товарів тощо);
- в) моральна та духовна деградація в суспільстві, падіння рівня охорони здоров'я.

80. Демографічний чинник національної безпеки в Україні характеризується:

- а) глибокою демографічною кризою;
- б) тим, що тенденції до кількісних втрат титульної української нації і зростання частки осіб інших національностей у складі населення України не спостерігається;
- в) високою смертністю та незадовільним станом системи охорони здоров'я населення.

81. До складу Воєнної організації України входять:

- а) Збройні Сили;
- б) доповніть відсутніми пунктами _____

82. Загрозами національній безпеці України в інформаційній сфері є:

- а) розширення міжнародного співробітництва України з ін-

шими країнами;

б) невиваженість державної політики та відсутність необхідної інфраструктури в інформаційній сфері;

в) інформаційна експансія з боку інших держав.

83. Серед видів інформаційної зброї, яка використовується в інформаційних війнах можна назвати:

а) засоби пропагандистсько-психологічного впливу (преса, телебачення, радіо, Інтернет, інші канали);

б) психотропна зброя (методи парапсихології та біоенергоінформатики, програмування (зомбіювання) поведінки особистості тощо);

в) доповніть відсутніми пунктами _____

84. Можливі війни майбутнього:

а) будуть вестися обов'язково із застосуванням ядерної зброї та зброї масового ураження;

б) не матимуть тотального характеру, як попередні, а проводитимуться переважно із застосуванням високоточної зброї, новітніх інформаційних та біотехнічних систем, засобів радіоелектронного подавлення, часто під гаслами «примусити до миру» або боротьби з міжнародним тероризмом;

в) ймовірність воєнних конфліктів дуже низька, всі суперечливі питання будуть вирішуватися виключно мирними засобами.

85. Україна на своєму шляху до незалежності:

а) вступила у протиріччя з геостратегічними інтересами суміжних з нею країн;

б) сформувалася як регіональна, поліетнічна та поліконфесійна держава зі своїми внутрішніми протиріччями об'єктивного та суб'єктивного характеру;

в) постійно суперечила і суперечить геостратегічним інтересам суміжних з нею країн;

86. Загострення суперечок на територіальному ґрунті:

а) може виникнути практично на будь-якій ділянці державного кордону України;

б) потенційно такої загрози національній безпеці України не існує;

в) неможливе, тому що ці питання досить чітко врегульовані

міждержавними угодами (договорами).

87. *На сучасному етапі розвитку цивілізації справедливим є те, що:*

а) сфера ідеологічної боротьби майже не впливає на міждержавні відносини та політичну діяльність, тому її вплив на національну безпеку незначний;

б) ідеологія залишається досить дієвим і гнучким інструментом управління, бо забезпечує державі приплив соціальної енергії, схиляє до думки про підтримку держави;

в) ідеологія – це перевірений століттями і дієвий засіб збереження суспільства від катастрофічного розпаду.

88. *Основними напрямками державного управління національною безпекою у політичній сфері є:*

а) створення дієвих механізмів захисту прав громадян;

б) уникнення політичного екстремізму, підтримка громадянської злагоди та соціальної стабільності;

в) створення впливових політичних партій.

89. *Основними напрямками державного управління національною безпекою в економічній сфері є:*

а) рішуча боротьба з опозицією, яка пропонує альтернативні ринковим шляхи економічного розвитку;

б) боротьба з протиправною економічною діяльністю;

в) контроль за експортно-імпортною діяльністю, спрямованою на підтримку важливих для України пріоритетів та захист вітчизняного виробника.

90. *Серед основних напрямів державного управління національною безпекою у соціальній сфері можна назвати:*

а) створення ефективної системи соціального захисту людини, охорони та відновлення її фізичного і духовного здоров'я;

б) постійне підвищення розмірів пенсій та соціальних виплат (допомог);

в) вжиття своєчасних заходів щодо протидії кризовим демографічним процесам.

91. *Серед основних напрямів державного управління національною безпекою у війсьній сфері можна назвати:*

а) нарощування військової могутності держави;

б) створення ефективних механізмів і проведення комплексних заходів щодо запобігання можливій агресії або воєнному конфлікту, локалізації та ліквідації їхніх наслідків;

в) запобігання спробам порушень державного кордону та територіальної цілісності України.

92. Серед основних напрямів державного управління національною безпекою в екологічній сфері можна назвати:

а) контроль за станом навколишнього природного середовища, виявлення та усунення загроз для здоров'я населення, своєчасне попередження громадян України у разі небезпеки;

б) припинення будівництва атомних електростанцій та поступове закриття нині діючих;

в) закриття екологічно шкідливих виробництв (підприємств).

93. Загрозою національній безпеці України в економічній сфері є:

а) неефективність системи державного регулювання економічних відносин;

б) неконтрольований "відплив" за межі України матеріальних і фінансових ресурсів;

в) наявність структурних диспропорцій;

г) доповніть відсутніми пунктами _____

94. Загрозою національній безпеці України у науково-технологічній сфері є:

а) вплив інтелектуального та наукового потенціалу за межі України;

б) зниження рівня підготовки висококваліфікованих наукових та інженерно-технічних кадрів;

в) доповніть відсутніми пунктами _____

95. Згідно з Конституцією України серед основних повноважень Президента України у сфері національної безпеки є:

а) здійснення керівництва у сферах національної безпеки та оборони;

б) призначення та звільнення з посад вищого командного складу Збройних Сил та інших військових формувань;

в) Президент – Верховний головнокомандувач Збройними Силами та іншими військовими формуваннями, він приймає рішення

ня щодо їх використання у разі збройної агресії проти України.

96. Згідно з Конституцією України серед основних повноважень Верховної Ради України у сфері національної безпеки є:

а) здійснення законодавчого регулювання та контролю за діяльністю органів державної влади та посадових осіб щодо здійснення ними відповідних повноважень у сфері національної безпеки;

б) прийняття рішення про використання Збройних Сил та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

в) затвердження протягом двох днів з моменту звернення указів Президента про загальну або часткову мобілізацію,

97. Основними повноваженнями Ради національної безпеки і оборони України є:

а) координація та здійснення контролю за діяльністю органів державної влади у сфері національної безпеки й оборони у мирний та воєнний час, а також при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України;

б) визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки й оборони;

в) внесення пропозицій Президенту України щодо реалізації засад внутрішньої та зовнішньої політики у сфері національної безпеки й оборони.

98. До складу Ради національної безпеки й оборони України за посадою входять:

а) Прем'єр-міністр України;

б) міністр оборони України;

в) міністр закордонних справ України;

г) доповнить відсутніми пунктами _____

99. Рада національної безпеки і оборони України є:

а) центральним органом виконавчої влади з питань національної безпеки й оборони;

б) вищим органом державної влади з питань національної безпеки та оборони, рішення якого є обов'язковими для всіх;

в) координаційним органом з питань національної безпеки й

оборони при Президентіві України.

100. Згідно з Конституцією України серед основних повноважень Кабінету Міністрів України у сфері національної безпеки є:

а) визначення концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки й оборони у політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах;

б) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України;

101. Міністерства та інші органи центральної виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони (у межах своїх повноважень):

а) забезпечують реалізацію законів України, указів Президента, концепцій, програм у сфері національної безпеки;

б) звітують перед Радою національної безпеки й оборони України про всі заходи, вжиті у сфері національної безпеки й оборони;

в) забезпечують створення, підтримку в готовності та застосування сил і засобів забезпечення національної безпеки, а також управління їх діяльністю.

102. Конституційний Суд України у сфері національної безпеки:

а) підтримує державне звинувачення у суді, якщо воно стосується питань національної безпеки;

б) вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів у сфері національної безпеки Конституції України;

в) дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України щодо питань національної безпеки й оборони.

103. Загальну структуру Збройних Сил України, а також їх чисельність та функції затверджує:

а) Президент України як Верховний Головнокомандуючий Збройними Силами України;

б) Верховна Рада України;

в) Кабінет Міністрів України, але за погодженням із Президентом України.

104. Загальну структуру, чисельність та функції Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України затверджує:

- а) Верховна Рада України;
- б) Кабінет Міністрів України;
- в) Президент України за поданням Кабінету Міністрів України.

105. Серед основних завдань цивільного контролю над Воєнною організацією держави є:

- а) контроль за дотриманням законності та правопорядку в армії;
- б) забезпечення суспільства достовірною інформацією з різних питань життєдіяльності Воєнної організації;
- в) контроль за системою підготовки військових кадрів та їх призначенням на посади.

106. Воєнна доктрина України:

- а) містить воєнно-політичні, воєнно-технічні та воєнно-економічні аспекти забезпечення воєнної безпеки;
- б) її можна назвати доктриною зовнішньої політики, бо в ній відображені виключно воєнно-політичні аспекти;
- в) основа розробки концепції будівництва видів Збройних Сил, родів військ, інших військових формувань та конкретних програм їх реалізації.

107. Суть Воєнної доктрини України:

- а) стратегічним завданням України в галузі оборони є захист її суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканості кордонів;
- б) вона має оборонний характер, але Україна повинна стати державою, здатною виконувати значну роль у забезпеченні воєнної стабільності в усьому світі;
- в) свою воєнну безпеку Україна розглядає як стан захищеності національних інтересів в умовах потенційної та реальної воєнної загрози.

108. Чи можуть бути критеріями оборонної достатності:

- а) кількісний та якісний паритет у чисельності Збройних Сил, озброєнь та військової техніки з сусідніми країнами;
- б) економічна могутність держави;

в) порівняння можливих кінцевих результатів збройного зіткнення з точки зору втрат держав у цілому, а не тільки для їх Збройних Сил.

109. До основних принципів оборонної достатності належать:

а) відкритість (прозорість) воєнної політики для сусідніх країн;

б) всебічне нарощування могутності Військової організації;

в) створення такого угруповання сил і засобів, застосування якого на загрозованих напрямках буде достатньо для досягнення мети стратегічної оборонної операції.

110. Підготовка держави до можливої війни передбачає:

а) створення ефективної системи державного та військового управління під час воєнних дій;

б) відповідну підготовку народного господарства та Збройних Сил, інших військових формувань;

в) створення належних мобілізаційних запасів матеріальних засобів та виробничих потужностей.

III. Мобілізація – це:

а) своєчасне розгортання Збройних Сил та інших військових формувань;

б) загальнодержавний захід, що повинен забезпечити планомерне розгортання Збройних Сил та інших військових формувань, переведення народного господарства на воєнний стан;

в) захід, що повинен забезпечити залучення трудових і матеріально-технічних ресурсів до ліквідації наслідків стихійного лиха, аварій та катастроф у мирний час.

112. Мобілізаційна підготовка:

а) здійснюється у мирний час Збройними Силами та іншими військовими формуваннями;

б) є складовою оборонних заходів, що здійснюються у мирний час центральними та місцевими органами державної виконавчої влади, органами місцевого та регіонального самоврядування, підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності;

в) є складовою оборонних заходів, що здійснюються у мир-

ний час центральними та місцевими органами державної виконавчої влади;

113. Порядок оголошення стану війни:

а) рішення про оголошення стану війни особисто приймає Президент України за поданням Кабінету Міністрів;

б) рішення про оголошення стану війни приймає Верховна Рада України;

в) Президент України вносить до Верховної Ради України Указ Президента України «Про оголошення стану війни», який протягом двох днів повинен бути затверджений (чи не затверджений).

114. Рішення про укладення миру приймає:

а) Президент України за поданням Кабінету Міністрів;

б) Президент України особисто;

в) Верховна Рада України за поданням Президента України.

115. Рішення про використання Збройних Сил у разі збройної агресії проти України приймає:

а) Верховна Рада України;

б) Президент України;

в) Президент України, але за погодженням з Верховною Радою.

116. Серед проблемних питань подальшого розвитку (вдосконалення) Воєнної доктрини України можна зазначити:

а) необхідність пошуку еквівалента ядерної зброї, від якої відмовилась Україна;

б) необхідність вирішення комплексу проблемних питань, які є наслідком раніше прийнятих (укладених) СРСР договорів, але визнаних Україною;

в) доповніть необхідним пунктом _____

117. Функції щодо координації, планування, методологічного та методичного забезпечення мобілізацій-ної підготовки у народному господарстві покладаються на:

а) Кабінет Міністрів України;

б) Адміністрацію Президента України;

в) Міністерство економіки України.

118. Основними принципами державного управління при над-

звичайних ситуаціях є:

- а) організація за територіально-виробничим принципом;
- б) узгоджене застосування та тісна взаємодія сил і засобів міністерств та відомств при ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

в) доповніть відсутніми пунктами _____

119. Положення Воєнної доктрини є:

а) обов'язковими для державних органів, організацій, органів місцевого самоврядування та громадян України;

б) обов'язковими тільки для Воєнної організації держави, оскільки вона (доктрина) є основою узгодження зусиль у зміцненні національної безпеки України;

в) основою розробки концепції будівництва видів Збройних Сил, родів військ, інших військових формувань та конкретних програм їх реалізації.

120. За оцінками спеціалістів найбільш небезпечними потенційними джерелами технологічних аварій і катастроф на Україні є:

а) АЕС з діючими енергоблоками;

б) водосховища та магістральні трубопроводи;

в) доповніть двома-трьома відсутніми пунктами _____

Список використаних літературних джерел

1. Конституція України //Урядовий кур'єр. – 13 липня 1996 року.
2. Концепция (основы государственной политики) национальной безопасности Украины // Зеркало недели. – 18 января 1997 года.
3. Закон України «Про Раду Національної безпеки і оборони України» // Голос України. – 3 квітня 1998 року.
4. Постанова Верховної Ради України «Про воєнну доктрину України» від 19 жовтня 1993 року № 3529-ХІІ.
5. Указ Президента України від 1 липня 1992 року «Про створення Ради національної безпеки і оборони» № 357/92 (зі змінами та доповненнями, внесеними Указами Президента України від 22 лютого 1993 року № 546/93 та від 22 жовтня 1994 року № 628/94).
6. Указ Президента України від 21 січня 1998 № 41\98 «Про запровадження режиму жорсткого обмеження бюджетних видатків та інших державних витрат, заходи щодо забезпечення надходження доходів до бюджету і запобігання фінансовій кризі».
7. Україні потрібні не потішні війська, а повноцінна армія. Виступ Президента України на розширеному засіданні колегії Міністерства оборони 13 грудня 1996 року //Урядовий кур'єр. – 17 грудня 1996 року.
8. Спільна заява Президента Леоніда Кучми та Президента США Уільяма Дж. Клінтона під час зустрічі на найвищому рівні 11 – 12 травня 1995 року //Урядовий кур'єр. – 6 травня 1995 року. – С. 3-4.
9. Виступ Президента України Л.Д. Кучми при поданні Річного послання до Верховної Ради України 21 березня 1997 року // Голос України. – 25 березня 1997 року.
10. Виступ Президента України Л.Д. Кучми при поданні Річного послання до Верховної Ради України 12 травня 1998 року // Народна Армія. – 15 травня 1998 року.
11. Бобро А. Національні пріоритети і національна безпека України: Магістерська робота. – К.: Інститут державного управління при Кабінеті Міністрів України, 1995. – 129 с.

12. Бабушкин С. США на пути к военному превосходству в космосе // Военная мысль. – 1997. – № 6. – С. 73-77.

13. Боков О. Право війни: Посібник укладений юридичною службою Міністерства оборони України. – К.: ВКФ «Любава», 1995. – 127 с.

14. Богданович В., Троцько В., Цибуленко М. Оборонна достатність держави (умови для обґрунтування достатнього рівня) // Військо України. – 1997. – №3-4. – С. 6-7.

15. Бласко Г. Економічне диво чи економічна загадка? (Соціальне ринкове господарство та його застосування). – К.: Культурний центр «Світоч», 1992. – 59 с.

16. Бжезинський З. Геостратегія для Евразії // Независимая газета. – 24 октября 1997 года.

17. Бжезинський З. Стадії посткомуністичних перетворень // Політологія посткомунізму. – К.: Політична думка, 1995. – С. 103-118.

18. Вачаєв О. Революційні наскоки в сфері інтелекту – загроза втрати перспектив для держави і народу // Народна Армія. – 18 лютого 1996 року.

19. Воробьев И. Какие войны грозят нам в будущем веке? // Военная мысль. – 1996. – № 2. – С. 18-24.

20. Гетьман В. Як приймалась Конституція України: Документальний нарис. – К.: РІА «Янко».- С.12-13.

21. Горбулін В. Збройні Сили України можуть впевнено дивитися у майбутнє // Військо України. – 1997. – № 7-8. – С. 4-7.

22. Горбулін В. До і після Мадрида // Січ. – 2 серпня 1997 року.

23. Горбулін В. Двері в НАТО для України відкриті завжди // Народна Армія. – 27 вересня 1996 року.

24. Горбулин В. О «партийных» проблемах национальной безопасности // Киевские ведомости. – 3 февраля 1997 года.

25. Горбулін В. Демократія і національна безпека: друзі чи вороги? // Урядовий кур'єр. – 25 грудня 1997 року.

26. Горбулін В. На шляху утвердження Української держави // Урядовий кур'єр. – 19 вересня 1996 року.

27. Горбулін В. Треба зберегти політичну стабільність і прагнути до консолідації суспільства // Народна Армія. – 6 січня 1998 року.

28. Горбулін В. Вопрос «что же будет завтра» терзает сегодня слишком многих //Наша Республика. – 15 августа 1997 года.
29. Горбулін В. Постійним інтересам України є потреба у постійних друзях //Урядовий ку'рер. – 15 листопада 1997 року.
30. Горбулін В. Роззброєння (нові реалії, підходи, рішення) // Військо України. – 1996. – № 7-8. – С. 4-5.
31. Горбулін В. На захист національних інтересів //Політика і час. – 1995. – № 2. – С. 3-8.
32. Грубов В. Военна доктрина України: нове бачення, новий підхід //Військо України. – 1996.– № 9-12. – С. 18-19.
33. Грабовская Т. Европа: безопасность на принципах равенства //Голос Украины. – 3 апреля 1997 года.
34. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації // Великий українець (Матеріали із життя та діяльності М.С. Грушевського). – К.: Веселка, 1992. – С. 114-132.
35. Гулин В. О новой концепции войны //Военная мысль.– 1996. – № 2. – С. 14-17.
36. Гурне Б. Державне управління /Пер. з франц. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1993. – 165 с.
37. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991. – 341 с.
38. Доннели К. Преобразования в области обороны в новых демократических странах //Вестник НАТО. – 1996. – № 6. – С. 14-17.
39. Доннели К. Преобразования в области обороны в новых демократических странах: общая схема решения проблемы //Вестник НАТО. – 1997. – № 1. – С. 12-18.
40. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – 408 с.
41. Сльцов О. Тенденції та проблеми розвитку української економіки // Час. – 31 січня 1997 року.
42. Журавський В. Релігійні чинники у політичному процесі України //Спостерігач.– 1996.– № 21. – С.17-31.
43. Заблоцький В. «IDEX-97» Прорив українського ВПК // Військо України. – 1997. – № 5-6. – С. 10-1343.
44. Затинайко О. Основний зміст і особливості воєнної реформи в Україні //Народна Армія. – 17 квітня 1998 року.
45. Затинайко О. Збройні Сили України – головний фактор не-

- залежності держави //Військо України. – 1997. –№ 9-12. – С. 4-7.
46. Зварич Р. Україна і НАТО //Народна Армія. – 30 серпня 1996 року.
47. Зварич О. Що підписав Леонід Кучма у Москві? //Наша Республіка. – 6 березня 1998 року.
48. Згурець С. Україна – шлях до Західноєвропейського Союзу //Народна Армія. – 21 січня 1998 року.
49. Зинченко А. Очевидное, в который раз ставшее явным // Деловая неделя. – 13 октября 1997 года.
50. Каспрук В. Хто є хто в Україні: сучасний стан нашого суспільства в аналітичному розрізі // Час. – 17 січня 1997 року.
51. Каспрук В. НАТО: еволюційні процеси тривають //Час. – 2 – 8 квітня 1988 року.
52. Коваленко В., Пастернак Л., Поровский Н. Политический «утюг», который история забыла выключить. – К.: Дніпро, 1996. – 94 с.
53. Коннел Д. Хартія про особливі відносини з НАТО допоможе Україні знову зайняти належне їй місце у Європі //Наука і оборона. – 1998. – № 1. – С.12-14.
54. Костенко Г. До питання про стратегію Воєнної безпеки суспільства і держави //Військо України. – 1995.– № 3-4. – С. 12-13.
55. Костенко Г. Предмет і зміст теорії воєнної безпеки //Військо України. – 1995. – № 1-2. – С. 6-9.
56. Кохно В. Воєнна безпека України (теоретичні аспекти аналізу) //Народна Армія. – 17, 24, 30 січня 1997 року.
57. Кохно В. Воєнна небезпека: теоретичні аспекти аналізу // Наука і оборона. – 1998. – № 1. – С. 18-23.
58. Кравченко А. Макиавелли: технологія ефективного лідерства //Социологические исследования. – 1993. – № 6. – С. 135-143.
59. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років: Монографія /Кремень В., Безлюда В., Бондаренко В. та інш. – К.: НІСД, 1996. – 107с.
60. Кривомазов Н. За 135 миллионов лет до «конца света»? // Правда. – 4 января 1990 года.
61. Кузьмук О. Основні напрями та пріоритети будівництва

Збройних Сил України //Наука і оборона. – 1998. – № 1. – С. 3-8.

62. Кузьо Т. Національна безпека України //Військо України. – 1994. – № 4-5. – 147 с.

63. Кукін А. Військово-технічне співробітництво – нова галузь економічної політики України //Військо України. – 1997. – № 7-8. – С. 8-16.

64. Лопата А. Закон є. Безпеки і оборони немає //Українська газета. – 7 травня 1998 року.

65. Лукін В. Розширення ЄС і турецький фактор //Рейтинг-аналіз аналітичного-інформаційного Центру. – квітень 1998 року.

66. Левченко О. Збройні сили суміжних з Україною держав // Народна Армія. – 21 січня 1998 року.

67. Легомінов В. Сучасна Європа: нові віхи та орієнтири // Військо України. – 1995. – № 3-4. – С. 16-19.

68. Леонтєва Л. Аспекти психологічної боротьби у контексті Концепції національної безпеки України //Військо України. – 1997. – № 7-8. – С. 17.

69. Лібанова Е., Палій О., Скуратівський В. Людський розвиток: від ідеї до державної стратегії //Вісник УАДУ. – 1996. – № 1. – С. 159-171.

70. Лисицин Е. Співвідношення між воєнною доктриною та стратегією національної безпеки //Спостерігач. – 1996. – № 21. – С. 2-16.

71. Марчук Е. Украина: перед вызовами XX века //День. – 27 мая 1997 года.

72. Малышев А. Новая общесоциологическая теория (парадигма). – Изд. 2, исправл. – Винница: изд. «Винница», 1997. – 96 с.

73. Збройні Сили України: стан та проблеми розбудови: Наукова доповідь / Маначинський О., Онищенко В. та інш. – К.: НІСД, 994. – Вип. 27. – 58 с.

74. Маначинський О., Пронкін Є. Воєнно-політична обстановка у світі й суміжно-прилеглих з Україною державах: оцінка та прогноз: Наукова доповідь. – К.: НІСД, 1995. – 39 с.

75. Манилов В. Угрозы национальной безопасности России // Военная мысль. – 1996. – № 1. – С. 7-17.

76. Меланченко Г. Сім років делімітації // Українська газета. – 7 травня 1998 року.

77. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. – 106 с.

78. Мостовая Ю. Украина имеет все шансы войти в пятерку мировых экспортеров военной техники, если... //Зеркало недели. – 1-7 февраля 1997 года.

79. Мунтян В. Військо та економічний потенціал: Доповіді міжнародного експертного клубу. – К.: Політична думка, 31 березня 1991 року. – 9-11 с.

80. Національна безпека України 1994-1996 рр.: Наукова доповідь Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 1997. – 197 с.

81. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1993 році. – К.: Видавництво Раєвського, 1994. – 178 с.

82. Нижник Н. Державне управління в Україні: проблеми і перспективи //Вісник УАДУ. – 1996. – № 1. – С. 102-116.

83. Павловский М. Основы национальной безопасности //Голос Украины. – 3 апреля 1997 года.

84. Перепилиця Г. Кримський пасьянс //Військо України. – 1997. – № 3-4. – С. 8-9.

85. Пидлуцкий О., Сирук Н. Госдума «ставит на место» Украину //День. – 5 марта 1998 года.

86. Податки і ринок (до питання про пріоритети): Інтерв'ю з радником Президента України В. Медведчуком //Час. – 13-19 лютого 1997 року.

87. Потульніцький В. Теорія української політології: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.

88. Попередні підсумки розвитку економіки у 1997 році //Урядовий кур'єр. – 17 січня 1998.

✓89. Половінкіна С. Національні інтереси і національна безпека як мета державної політики України: Магістерська робота. – К.: УАДУ, 1997. – 67 с.

90. Почепцов Г. Национальная безопасность Украины в контексте вопросов и парадоксов //Зеркало недели. – 7-14 ноября 1997 года.

91. Сень І. Радіоелектронна боротьба: сучасний стан та перспектива //Військо України. – 1997. – № 9-12. – С. 12-13.

92. Политологический словарь /Под ред. Халипова В. – К.: ИнноЦентр, 1991. – С. 35.

93. Політологія /Під ред. Семківа О. – Львів: Світ, 1993. – 573 с.

94. Пушков А. Новый Европейский порядок (от «доктрины Козырева» – к «доктрине Примакова») //Независимая газета. – 24 октября 1997 года.

95. Пятак О., Матюхин В., Циб А. Радиация и здоровье // Правда. – 29 мая 1989 года.

96. Радецький В. Основні аспекти нової Воєнної доктрини України в контексті національної безпеки України //Військо України. – 1997. – № 9-12. – С. 14-15.

97. Радецький В. Армія. Бюджет. Управління //Голос України. – 4 липня 1996 року.

98. Радецький В. За оборону держави мають відповідати всі «силовики» //Народна Армія. – 13 січня 1998 року.

99. Радецький В. Збройні Сили України //Військо України. – 1996. – № 3-4. – С. 4-6.

100. Рютов Д. И вновь о катастрофе на планете (Парниковый эффект и судьба биосферы) //Правда. – 13 октября 1989 года.

101. Рыбас А. Военно-техническое сотрудничество с иностранными государствами и национальная безопасность //Военная мысль. – 1997. – № 5. – С. 2-6.

102. Саенко В. Новые независимые государства – поиск приоритетов продолжается //Зеркало недели. – 8 февраля 1997 года.

103. Савченко Ю. Підготовка та прийняття управлінського рішення в апараті державного управління: Магістерська робота. – К.: УАДУ, 1997. – 65 с.

104. Механізм прийняття державного рішення: Магістерська робота / Свиридюк О., Бусловський Б. та інші. – К.: Інс-т держ. упр-ння при Кабінеті Міністрів України, 1993. – 100 с.

105. Ситник Г. Збройні Сили України в сучасних воєнно-політичних умовах //Військо України. – 1995. – № 7-8. – С.10-13.

106. Скіпальський О. Фактор політичної стабільності //Військо України. – 1995. – № 1-2. – С. 16-17.

107. Скрипник Г. Українська національна своєрідність //Військо України. – 1996. – № 1-2. – С. 24-25.

108. Скуратівський В. Соціальний розвиток і соціальна політика: сучасні реалії, суперечності і тенденції розвитку //Вісник УАДУ. – 1996. – № 1. – С. 137-158.

109. Сіренко В., Цветков В., Кубко Є. Апарат державного управління: інтереси і діяльність. – К.: Наукова думка, 1993. – 204 с.

110. Соколовский М. Америка дает добро на расширение НАТО //Зеркало недели. – 7 мая 1998 года.

111. Сорос Дж. Утвердження демократії / Пер. з англ. Коваленка О. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

112. Стратегії розвитку України: виклики часу та вибір: Наукова доповідь. – К.: НІСД, 1994. – Вип. № 22. – 178 с.

113. Троицкий В. Будет ли на планете катастрофа? (Глобальная экология и стратегия энергетики) //Правда. – 15 сентября 1989 года.

114. Тюшкевич С. Военная наука на пороге XX века //Военная мысль. – 1997. – № 6. – С.18-24.

115. Україна. Людський розвиток: Звіт 1995. – К.: ПРООН. – 82 с.

116. Україна. Соціальна сфера у перехідний період: Аналіз Світового банку. – К.: Основи, 1994. – 248 с.

117. Федорович В. Зигзагувата політика Америки супроти України //Вісті комбатанта. – Торонто-Нью-Йорк. – 1995. – № 2. – С. 9-13.

118. Хахлюк А., Лук'янов А. Світовий ринок озброєнь //Військо України. – 1998. – № 1-2. – С. 16-18.

119. Цибуленко М. Сусіди України: вибір союзників //Військо України. – 1995. – № 7-8. – С. 20-23.

120. Цыгичко В. Модель оборонной достаточности сил общего назначения //Военная мысль. – 1995. – № 10. – С. 14-22.

121. Цыгичко В., Хубер Р. Стратегическая стабильность в многополярной международной системе: два подхода к ее оценке // Военная мысль. – 1998. – № 1. – С. 19-27.

122. Черета М. Международные террористы по-прежнему в цене //Зеркало недели. – 7 мая 1998 года.

123. Шергин С., Горобець И. Россия и Украина на рынках оружия //Зеркало недели. – 15 февраля 1997 года.

124. Шморгун О. Україна: шлях відродження. – К., 1994. – 208 с.

125. Шулунов А. Системный кризис «оборонки» //Независимое военное обозрение. – 1998. – № 2. – С. 4-5.

126. Щекин Г. Теория социального управления: Монография. – К.: МАУП, 1996. – 408 с.

127. Яншин А. О творческом наследии В.И. Вернадского в канун его 125-летия //Советская Россия. – 11 марта 1988 года.

128. Звіт про світовий розвиток. Важке завдання розвитку. – К.: Абрис, 1994. – 253 с.

129. Смолян Г., Цыгичко В., Черешкин Д. Терроризм в киберпространстве //Независимое военное обозрение. – 15-21 мая 1998.

130. Кузьмин В.П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. – М.: Политиздат, 1976. – С. 10.

131. Краткий словарь по философии. – Изд.-е 4. / Под общей ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 136.

132. Лопатников Л.И. Экономико-математический словарь. – М.: Наука, 1987. – С. 153, 394.

133. Дзлиев М.И., Потрубач Н.Н. Основы обеспечения безопасности жизнедеятельности: Курс лекций. – М., 1996. – 185 с.

134. Манилов В.Л. Исследование проблем национальной безопасности: вопросы методологии //Военная мысль. – 1995. – № 5. – С. 9-18.

135. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.

136. Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського. – К.: Вид.центр «Просвіта», 1998. – 784 с.

137. Сорос Дж. Утвердження демократії / Пер. з англ. Коваленка О. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

138. Манилов В.Л. Национальная безопасность: ценности, интересы и цели //Военная мысль. – 1995. – № 6. – С. 28-40.

139. Почепцов Г.Г. Національна безпека країн перехідного періоду: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 136 с.

140. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе (проблеми суспільної трансформації). – К.: Видавн. центр «Друк», 1998. – 446 с.

141. Ясюков М.И. Геополитический фактор в системе национальной безопасности страны //Военная мысль. – 1999. – № 6. – С. 30-37.

142. Валевский О.Л., Гончар М.М. Структура геополітичних інтересів України /Монографія. – К.: НІСД, 1995. – 94 с.

143. Разуваев В.В. О понятии «геополитика» //Вест. МГУ. Сер.12. Социально политические исследования. – 1993. – № 4. – С. 32-38.

144. Бжезинський З. Геополитическое положение после распада СССР //Казахстан и мировое сообщество. – 1994. – № 1. – С. 35-40.

145. Гюго В. Речь при вступлении во Французскую Академию //Собр. соч. - Т.15. – М., 1956. – С. 15.

146. Бердяев Н.А. Судьбы России. – М., 1990. – С. 18.

147. Семин Б., Султыгов Абдул-Хаким. Неконструктивные амбиции или рациональные интересы //НГ – сценарии. – 1999. – № 3.

148. Уткин А. Идеализм и политика //Независимая газета. – 1999. – 12 января.

149. Литвиненко В. Танки вперед //Зеркало недели. – 2 октября 1999 года.

150. Кандауров С. Украина расширяет номенклатуру экспорта вооружения //Красная звезда. – 25 сентября 1999 года.

151. Ольшевський В.Й. Міждержавне військово-економічне співробітництво (науково-практичні аспекти) //Стратегічна панорама. – 1999. – № 3. – С. 129-136.

152. Грановский В. Воспоминание о будущем //Зеркало недели – № 23 (296). – 10-16 июля 2000 года.

153. Гаджиев К.С. Введение в геополітику: Уч. для вузов. – М.: Изд-во «Логос», 1998. – 416 с.

154. Кремень В., Ткаченко В. Україна у контексті глобалізму. – К.: Вид. центр «Друк», 1998. – 61 с.

155. Погрібний А.Г. Розмови про наболіле, або якби ми вчилися так, як треба... – К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. – 320 с.

156. Україна: поступ у ХХІ століття (Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки): Послання Президента України до Верховної Ради України //Урядовий кур'єр. – 23 лютого 2000 року.
157. Бжезинський З. Великая шахматная доска. Господ-ство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
158. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций //Политические исследования. – 1994. – № 1.
159. Корж Г. Украина остается одна, что нас ожидает в результате переустройства Европы? //Независимость. – 2000. –11, 12, 14 января.
160. Ситник Г., Стріха С. Глобальні проблеми розвитку земної цивілізації і національна безпека України //Зб. наук. праць Укр. Академії держ. упр. при Президентові України. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – Вип. 1. – С. 105-109.
161. Моисеев А. Смогут ли бедные страны победить голод? // Независимая газета. – 16 мая 2000 года.
162. Хонг М. Сингапур – страна, победившая коррупцию // Приложение к Независимой газете «Дипкуррьер» – 18 мая 2000 года.
163. Морозов А.М. Психологическая война. – К: Логос, 1996. – 124 с.
164. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / Под общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 1999. – 448 с.
165. Смелянов В.П. Злочини терористичної спрямованості. – Х.: Рубікон, 1997. – 160 с.
166. Ібрагімова І. Інформаційна політика крізь призму національної безпеки //Зб. наук. праць Укр. Академії держ. упр. при Президентові України. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – Вип.1. – С. 26-40.
167. Інформаційна безпека України: сутність та проблеми (матеріали круглого столу) //Стратегічна панорама. – № 3-4. – 1998. – С. 168-182.
168. Перепелица Г. Информационные войны и национальная безопасность //Зеркало недели. – № 17 (238). – 30 апреля 1999

года.

169. Зіма І.І., Ніколаєв І.М. Інформаційна війна та інформаційна безпека (огляд думок зарубіжних політологів та військових спеціалістів) //Наука і оборона. – № 1. – 1998. – С. 56-58.
170. Рибак М.І., Атрохов А.В. До питання про інформаційні війни //Наука і оборона. – № 2. – 1998. – С. 65-68.
171. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська видавнича спілка – 430 с.
172. Згурець С. Україна вибирає противоракетний «зонтик» // День. – № 113. – 27 лютого 2000 року.
173. На засіданнях Ради національної безпеки і оборони // Стратегічна панорама. – № 3-4. – 1998. – С. 8.
174. Кузьмук О. Збройні Сили України: Державна програма їх розвитку //Військо України. – № 3-4. – 2000 року. – С. 3-6.
175. Національна безпека і оборона. Воєнна реформа в Україні: старт чи фальстарт /Український Центр економічних і політичних досліджень. – № 1. – 2000. – 52 с.
176. Бадрак В. Блеск и нищета «оборонки» //Зеркало недели. – 17 лютого 1999 року. – С. 4.
177. Трегобчук В.М. Ресурсно-екологічна безпека //Стратегічна панорама. – № 3-4. – 1998 року. – С. 151-161.
178. Коваленко М.Ю. Україна не для українців! //Політика і культура. – 18-24 лютого 2000 року. – С. 24-27.
179. Паламар А.О. Третя руїна (роздуми над недолею).– Львів.: Літературний Львів, 1998. – 252 с.
180. Кір'яков П.О., Лускалова К.Є., Литвиненко В.І. Україна в російських геополітичних концепціях //Стратегічна панорама. – 1998. – № 3-4. – С. 51-59.
181. Кузьменко В.П. Спектр сприйняття елітою Російської Федерації незалежних Росії та України //Стратегічна панорама. – № 3-4. – 1998. – С. 95-104.
182. Юраш А. Карта релігійної активності в Україні //Політика і культура. – 14-20 січня 2000 року. – С. 32-33.
183. Білоус В. Проблеми законодавчого забезпечення податкової реформи //Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентіві України. – К.: Вид-во АДПСУ, 1999. – Вип. 2. (частина 1). – С. 101-106.

184. Білоус В. Проблеми правового забезпечення координації діяльності податкової, митної служби та Держкомкордону у сфері боротьби з економічною злочинністю // Вісник Укр. академії державного управління при Президентіві України. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – № 3. – С. 188-195.
185. Ситник Г.П. Проблемні питання реформування силових міністерств у ході адміністративної реформи //36. наук. праці Укр. академії держ. управл. при Президентіві України. – К.: Вид-во УАДУ, 1990. – Вип. 2 (частина 1). – С. 147-153.
186. Ситник Г. Методологічні аспекти формування понятійно-категорійного апарату національної безпеки // Вісник Укр. академії державного управл. при Президентіві України. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – № 2. – С. 19-27.
187. Нижник Н., Ситник Г. Гносеологічні аспекти національної безпеки України в контексті її основних компонентів //Вісник Академії мит. служби України. – Дніпр-к.: Вид-во Акад. мит. служби України, 2000.– № 1.– С. 3-10.
188. Белашов В.Є. Партнерство з НАТО у багатовекторній зовнішній політиці України // Наука і оборона. – К.: Вид-во «Техніка», 2000. – № 3. – С. 14-21.
189. Шкіденко В.П. Деякі шляхи подальшого розвитку нормативно-правової бази забезпечення воєнної безпеки // Наука і оборона. – К.: Вид-во «Техніка», 2000. – № 3. – С. 3-10.
190. Шишкіна О., Малигіна В. Екологія в цифрах // Політика і культура. – 2000. – № 33(68). – 12-18 вересня. – С. 14-15.
191. Національна безпека і оборона. Якою бачить Україну міжнародна спільнота? – К.: Український центр економічних і політичних досліджень, 2000. – № 3.– 68 с.
192. Бурковський І., Немиря Г., Павлюк О. Україна і Європейська інтеграція // Політика і час. – 2000. – № 3-4.– с. 5-39.
193. Марчук Є. Соціополіс – модель майбутнього суспільства // День. – 2000. – 1 вересня. – № 156.
194. Марчук Є. Стратегія для України // Бізнес. – 1997. – 22 грудня. – № 51.
195. Чаплин В. Религия и конфликт (стоки, проблеми и пути решения) // Независимая газета. – 2000. – 22 сентября.
196. Тамилин А. Пакистанская ракета против Индийской //

198. Білоус В. Використання банківської системи для відми-
вання капіталу // Збірник наукових праць УФЕІ. – 1999. – № 3. –
С. 138-143.

199. Раденький В. Уроки і висновки з бойових дій в Югосла-
вії // Вартові неба. – 2000. – липень. – № 84-86.

200. Краснов А. Как бороться с терроризмом // Зарубежное
военное обозрение. – 2000. – липень. – № 84-86.

201. Калашников А. Нові реалії в Європі і світі, що виникли
в результаті розпаду Організації Варшавського Договору // Війсь-
ко України. – 2000. – № 5-6. – С. 8-11.

202. Сохар Орест. Феміда з гангстерською пов'язкою може
стати новим символом України // Політика і час. – 2000. – 19-
26 вересня. – № 3-4. – С. 6-8.

203. Кляшторна Н. Хто сказав, що правда не має національ-
ності? Українські етнічні землі у польських краєзнавчих довідни-
ках – напівправа чи напівбрехня // Політика і культура. – 2000. –
5-11 вересня. – №32 (67). – С. 22.

204. Бондаренко К. Як їм облаштувати Україну? // Політика і
культура. – 2000. – 29 серпня – 4 вересня. – № 31. – С. 12-15.

205. Полухович Д. Сталин и Щербицкий как главные твор-
цы украинской нации и государственности //Зеркало недели. –
2000. – 23-29 сентября. – № 37.

206. Згурець С. Армійська арифметика для Європи ХХІ сто-
ліття (Україні дозволено мати армію більшу ніж Польщі, Чехії та
Угорщині разом узятих) // День. – 1999. – 23 листопада.

207. Собков В.Т. Роль та місце Генеральної військової інспе-
кції при Президентові України у структурі Военної організації
держави // Наука і оборона. – 1999. – № 4. – С. 11-12.

208. Иванов А. О применении НАТО боезарядов с обеднённым
ураном против СРЮ // Зарубежное военное обозрение. – 2000. –
№ 5. – С. 11-12.

209. Бадрак В., Малев В. Украина впервые покажет элемен-
ты высокоточного оружия // Зеркало недели. – 2000. – 30 сентя-
бря. – № 38 (311).

210. Кузьмук О.І. Збройні сили України на початку ХХІ сторіччя // Наука і оборона. – 1999. – № 4. – С. 3-7.

211. Гриненко О.І. Аналіз ефективності планування використання мобілізаційних ресурсів // Наука і оборона. – 1999. – № 4. – С. 13-17.

212. Михайлов Н. В предверии вызовов ХХІ (Достойное будущее России немыслимо без эффективной системы национальной безопасности) // Независимое военное обозрение. – 1999. – 8-14 октября 2000 г.

213. Нижник Н.Р., Машков О.А. Системний підхід в організації державного управління. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 160 с.

214. Фомін В.О., Рось А.О. Сутність і співвідношення понять «інформаційна безпека», «інформаційна війна» та «інформаційна боротьба» // Наука і оборона. – 1999. – 422 с.

215. Леслі А. Пал. Аналіз державної податкової політики. – К.: Основи, 1999. – 422 с.

216. Зайцев А. Доклад о стратегии национальной безопасности США на предстоящие 25 лет // Зарубежное военное обозрение. – М., 2000. – № 6. – С. 7-8

217. Горбулін В.П., Белов О.Ф., Лисицин Е. М. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки // Стратегічна панорама. – 1999. – С. 12-19.

218. Гусев В. Откуда есть пошла «холодная война» // Зеркало недели. – 1998. – 18 июля. – № 29 (198).

219. Анохін М. Разум и техногенные цивилизации: кто кого породил? // Независимая газета (приложение НГ «Наука»). – 2000. – 19 апреля. – № 4.

220. Гуцал А. На пороге нового тысячелетия: Куда дрейфует мир? // Зеркало недели. – 2000. – 15 января. – № 1-2 (274-275).

221. Кузьмичов В. ОПЕК против «Большой семерки» // Независимая газета. – 2000. – 29 сентября. – № 184 (2246).

222. Катин В. Дети воюют не понарошку // Независимое военное обозрение. – 2000. – 17-23 марта. – № 9.

223. Зарубежное военное обозрение. Рубрика: Иностранная военная хроника. – 2000. – № 5. – С. 57.

224. Зарубежное военное обозрение. Рубрика: Иностранная

военная рубрика. – 2000. – № 5. – С. 55.

225. Яценко И. Перспективы развития многоцелевых подводных лодок ВМС иностранных государств // Зарубежное военное обозрение. – 2000. – № 5. – 45-51.

226. Зарубежное военное обозрение. Рубрика: иностранная военная хроника. – 2000. – № 4. – С. 56.

227. Мунтіян В.І. Економіка і оборонні витрати. – К.: Наук.-досл. фінансовий інститут при Мін. фінансів, 1998. – 464 с.

228. Фесенко-Савич О. Третья мировая? – Нет. Четвертая Балканская // Досье секретных служб. – 2000. – С. 6-10.

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Концептуальні засади національної безпеки	6
1.1. Основні поняття та категорії національної безпеки	6
1.2. Засади системної характеристики національної безпеки	19
1.3. Методологічні аспекти аналізу стану національної безпеки	27
1.4. Складові (компоненти) національної безпеки України	40
1.5. Державна політика та ідеологія у сфері національної безпеки	57
1.6. Загальна характеристика національних інтересів	59
1.7. Суть Концепції національної безпеки України	65
2. Геостратегічні аспекти національної безпеки	69
2.1. Геополітика і національна безпека	69
2.2. Геополітичні протиріччя цивілізацій	99
2.3. Міжнародні відносини та національна безпека	116
3. Державне управління національною безпекою	145
3.1. Система забезпечення національної безпеки	145
3.2. Концептуальні основи обороноздатності держави	152
3.3. Державне управління при надзвичайних ситуаціях	174
4. Особиста безпека людини	196
4.1. Людський вимір безпеки	196
4.2. Загроза та небезпека для особи у сучасних умовах	204
4.3. Проблеми особистої безпеки при надзвичайних ситуаціях	212
5. Стан і тенденції розвитку небезпек	217
5.1. Політична безпека	217
5.2. Економічна безпека	224
5.3. Соціальна безпека та демографічний чинник	231
5.4. Воєнна безпека та оборонно-промисловий комплекс	235
5.5. Інформаційна безпека	244
5.6. Екологічна безпека	247
5.7. Проблеми регіональної безпеки	249

Додаток. Питання для складання тестів за модулем	
«Національна безпека України»	257
Список використаних літературних джерел	284

**НИЖНИК НІНА РОМАНІВНА
СИТНИК ГРИГОРІЙ ПЕТРОВИЧ
БІЛОУС ВІКТОР ТАРАСОВИЧ**

Національна безпека України

Відповідальний за випуск
Літературний редактор
Технічний редактор
Коректори

Л.М. Касьяненко
Н.П. Левченко
Є.В. Кравчук
Л.П. Павленко, І.В. Селіна

Підготовлено до друку редакційно-видавничим відділом
Академії ДПС України.

08201, м. Ірпінь Київської області, вул. К.Маркса, 31.

**Національна безпека України / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник,
В. Т. Білоус. — Ірпінь: Академія ДПС України, 2000.**

ISBN 966-7257-30-7

Підписано до друку 24.10.2000. Формат 60x84/16. Папір офсетний № 1.

Умовн. друк. арк. 14,6. Облік.-вид. арк. 14,7. Наклад 1000 прим.

Віддруковано з готових плівок на комбінаті друку

видавництва «Преса України»

03047, м. Київ-47, пр-т Перемоги, 50.